

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi

Sessiz Ölüm

Sarıkamış Günlüğü

Albay Arif Baytın

YEDİTEPE YAYINEVİ®

**Yeditepe Yayınevi: 51
Hatıra Dizisi: 02**

**İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Ceplesi
SESSİZ ÖLÜM – SARIKAMIŞ GÜNLÜĞÜ
29. Tümen Komutanı Arif Baytın**

© Yeditepe Yayınevi

İç Düzen: Burhan Maden

Kapak: Sabahattin Kanaş

**Baskı-Cilt: Şenyıldız
Gümüşsuyu Cad.
No: 3, K: 2 Topkapı/İstanbul
Tel: 0212 483 47 92**

ISBN: 978-975-6480-60-1

1. Baskı: Ocak 2007

**Yeditepe Yayınevi
Çatalçeşme Sk. No: 27/15
34410 Cağaloğlu-İstanbul**

**Tel: (0212) 528 47 53
Faks: (0212) 512 33 78**

**<http://www.yeditepeyayinevi.com>
e-mail: bilgi@yeditepeyayinevi.com**

İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi
SESSİZ ÖLÜM
SARIKAMIŞ GÜNLÜĞÜ

Arif Baytın

29. Tümen Komutanı

Yayına Hazırlayan

İsmail Dervişoğlu

İçindekiler

Önsöz.....	7
İLK DÜNYA HARBİ'NDE KAFKAS CEPHESİ	
29. TÜMEN VE 3. ALAY SANCAĞI	11
I. Bölüm	
29. Tümen'in Seferberliği ve	
Ondan Evvelki Hazırlıklar ve Devri	13
Piyade Alaylarına sancak Verilmesi.....	18
II. Bölüm	
29. Tümen'in Tecemmü Mıntıkasına Nakli	20
III. Bölüm	
Harp Başlangıcı	24
III. Ordunun İleri Hareketinde 29. Tümen	24
3. Ordu'yu Teşkil Eden Kolordular Tümenleri Arasında 29.	
Tümen'in Teşkilatı:	31
IV. Bölüm	
Harbe Giriş.....	33
Ordu emri.....	35
V. Bölüm	
Çermiksu Muharebesi.....	47
VI. Bölüm	
Gerek Muharebesi	59
VII. Bölüm	
İhtiyarî Geri Çekilme ve Yüksek Komuta Heyetinde Değişiklik .	65

VIII. Bölüm

İhata Manevrası	85
Emrin Sureti	91

IX. Bölüm

Kafkas Cephesi'ndeki İlk Devre Hareketlerine Dair Birkaç Söz	163
Bu Harpteki Gaye:	163
Sefer Hazırlığı	165
İlk Ateşe Girildiği Devirlerde	166
Keşif Hizmetleri	168
İki Tarafın Harp Usulü ile Sevk ve İdaresi	169

Ek

Alay Sancakları Nasıl Geri Gönderildi?	185
---	------------

İndeks	189
---------------------	------------

Önsöz

Mutlu tesadüflerle 1928 yılından beri Ankara'da Cumhuriyet Bayramı'nın hepsinde bulundum. Bu törenleri, kahraman ordumuzun geçit törenlerini, sonsuz bir neşe içinde, on binlerce yurttaşım ile beraber göğsüm kabararak alkışladım. Cumhuriyet'in 10. yılından sonraki törenlerde yiğit Türk evlâtlarının safları arasına karışan cumhuriyet alay sancaklarının şanlı şanlı dalgalanarak geçişlerini inan ve güven duyguları ile seyretmek bahtiyarlığına da eriştim. Her seferinde de gözlerimden tatlı sevinç yaşları akar.

Sevincim, aziz Cumhuriyet devrinde vatanın eriştiği saadet ve selâmetten, heyecanım da uzun yıllar geride kalan tatlı, acı harp hatıralarının tazelenmesindendir. Bilindiği gibi Birinci Dünya Harbi'nde yurdumuzun uğradığı büyük felâketlerin en başında 1914 yılının Kasım ve Aralık ayları içinde Kafkas Cephesi'nde yapılan muharebelerin en kanlı perdesini teşkil eden Sarıkamış faciası gelir.

Bir musibet bin nasihatten yektir, derler. Bu faciadan çok değerli dersler alındı, tecrübeler edinildi. Buna rağmen pek yakın bir tarihte tadılan bu felâketin her safhasının ince ince araştırılması, daima basiretli ve muavezeneli hareket etmeyi sağlayacak sonuçlara varılmasına yarayacaktır.

İşte, bu düşünce ile Birinci Dünya Harbi'nin başlangıcından, Sarıkamış faciasının kapandığı ana kadar 29. Tümen komutanı olarak hazır bulunduğum bu badirede üç (85., 86., 87.) alay san-

caklarının geçirdikleri macerayı, bunların gölgesinde vatan ve millet uğrunda hayatlarını veren komutan, subay ve eratı rahmetle anmaya vesile vermek, aynı zamanda bu konuda bilinmeyen, örtülü kalan olayları, gerçekleri meydana koyarak yurda ve tarihine karşı borçlu olduğum ödevi yerine getirmek kaygısıyla hatıralarımı yazıyorum.

Arada geçen 30 yılı yakın bir zamanda Sarıkamış Muharebesi için acıklı, ibret alınacak birçok şeyler yazıldı. Bunun sebepleri ve müsebbipleri hakkında umumî efkâr da açık bir hükme varmıştır. Ancak bu muharebenin yapıldığı devirdeki savaş temposu, bu günkü kadar çabuk olmamakla beraber eldeki silâh ve vasıtalarla Erzurum kışının müstesna bir şiddetle hüküm sürdüğü iklim şartları içinde on günlük kısa bir zamana sıkışan acıklı, elemli olayları tamamı tamamına hatırlamak bunları yaşamış olanlarca da mümkün olamamıştır. Hele harp ceridelerinin kritik günlere rastlayan kısımları da, düşmanın eline geçmemesi için yakılarak mahvedildiğinden güçlük bir kat daha artmaktadır. Bu yüzden bu muharebelerde bulunmak bahtsızlığına uğrayanlardan sağ kalanların hatıralarını yoklayarak kapalı kalan birçok gerçeklerin aydınlatılması yerinde olacağı ve bunun yurda karşı önemli bir ödev sırasına geçeceği inancı ile henüz hafızamda kalan olayları, bir bin güçlkle saklayabildiğim not defterimle karşılaştırarak yazmayı kutsal bir hizmet saydım.

Yazılarımda, vazifem olan tümen komutanlığı zaviyesinden gördüğüm hudut içinde kalmaya çalıştım.

Maksadım, 29. Tümen'in bu muharebede yaptığı hareketlerle tenkitlerini mücerret olarak gösteren bir harp tarihi yazmaktan ziyade, olayların akışını, günü gününe hatta günün muhtelif saatlerine kadar hiç mübalağa ve ifrata sapmadan olduğu gibi hikâye etmek; bugünkü orduların geniş teşkilâtı içinde değil, çeyrek asır evvelki 3. Ordu'ya dâhil bir tümenin aldığı emirlere ve umumî maksat ve gayeye göre yaptığı hareket ve muharebeleri anlatırken

de kendisine çizilen huduttan çıkmamak; bu arada başarıya veya başarısızlığa sebep olan şahsî veya tabiî tesir ve âmilleri, emir ve komuta kademeleri arasında karşılıklı münasebet ve ruhî halleri gösterip anlatmak; varılacak hükmü de okuyucuların takdirine bırakmaktır.

Yenişehir/ Ankara

5 Ocak 1944

ARİF BAYTIN

İLK DÜNYA HARBI'NDE KAFKAS CEPHESİ

29. TÜMEN VE 3. ALAY SANCAĞI

I. Bölüm

29. Tümen'in Seferberliği ve Ondan Evvelki Hazırlıklar ve Devri

İlk Dünya Harbi'nde ordunun seferberliği 3 Ağustos 1914 tarihinde ilân edilmişti.

Bundan evvelki günlerde Balkan Harbi'nin son safhalarına iştirak etmiş olan 29. Tümen'e komutan olarak ve Genel Kurmay (Erkân-ı Harbiye-yi Umumiye) 3. Şube Müdürlüğü'nden naklen tayin edilmiş ve birliğe 24 Ocak 1914 tarihinde Kırklareli civarında İnece Köyü'nde iltihak etmiştim. Buraya gelmezden evvel Edirne'ye uğrayarak 3. Ordu Müfettişi General Hasan İzzet Paşa ile Kolordu Kurmay Başkanı Bay Şerif'i ziyarette bulunmuştum.

Bu arada 9. Kolordu Komutanı General Ahmet Fevzi Paşa şarkta olduğundan en kıdemli tümen komutanı sıfatıyla kolordu komutanlık vekâleti de bana verilmişti.

Tümen Trakya'da bulunduğu sırada civar müfettişlikler eratı da verilmiş olduğundan taburların mevcudu dolgundu. Kıtaat kısmen köylerde ve kısmen kendilerinin yaptıkları barakalarda yerleşmişlerdi.

13 Mart 1914 tarihine kadar devam eden iki ay zarfında ve havaların müsaadesi derecesinde birliklerin talim ve terbiyesi ile iştigal edildi.

Bu tarihe 1. ve 2. Müfettişlikler eratının Kırklareli'ndeki 6. Tümen'e teslimiyle hareket hazırlıklarına başlanması emri geldi. Bunların tümenden ayrılmaları neticesi olarak taburlarda Şark vilâyetleri halkından ibaret olan eratin mevcudu pek az olduğun-

dan âdeta kadro halinde kaldılar. Böylece taburlar silâhları, teçhizatı ve eşyalarıyla birlikte olarak 14 Mart 1914 tarihinden itibaren Kırklareli civarındaki Kavaklı İstasyonu'ndan trenle İstanbul'a ve oradan da vapurla Trabzon'a yollandılar. Tümen karargâhı son kafil ile 23 Mart 1914 tarihinde Kırklareli'ni terk etmişti; 28 Mart 1914'te 3. Ordu Müfettişi General Hasan İzzet 28. Tümen Komutanı Albay Ethem, Kurmay Başkanı Şerif ve karargâh heyetleri subayları ile birlikte Mithat Paşa Vapuru ile İstanbul'dan hareketle 31 Mart 1914'te Trabzon'a varmıştık.

Ben, mevkii komutanı sıfatıyla Trabzon'da kaldım. Müfettiş paşa ile arkadaşlar vazifeleri başlarına hareket ettiler.

Trabzon'da devren aldığım 25 Mart 1914 tarihli kolordu vekâlet emrine göre 28. Tümen Erzurum'da, 29. Tümen Erzincan'da topluca ve 17. Tümen'in 52. Alayı Gümüşhane'de, 51. Alayı ile topçusunun Bayburt'ta, 49. Alay'ın da Trabzon'da ayrı ayrı ikamesi tekerrür ettiğinden oraya çıkacak kıtaata mahalleri haber verilerek hemen yola çıkarılmaları lâzım geliyordu.

Bu suretle birbiri arkasından gelen birliklere nakliyat için yol masrafları ve mekkâre tedarik edildikçe yola çıkarılmak üzere hemen bir buçuk ay kadar sevkîyatla meşgul olarak nihayet biz de 9 Mayıs 1914 tarihinde Trabzon'dan hareketle Mayıs ayı başında Erzincan'a vardık.

29. Tümen için Erzincan, Tercan, Kelkit, Şirvan, Karahisar, Mesudiye, Refahiye, Kemah askerlik şubeleri eratı ile depolarında bulunan eşya, elbise ve teçhizat ayrılmıştı.

Kadro halinde Erzincan'a vasil olan alay ve taburlar buralardan silâh altına çağrılmış olan muvazzaf eratla kısa bir zamanda hazer mevcutlarını aldılar. O zaman ki asker alımı usulüne göre kısım-ı sani denilen erat da talim için tümene verilmekteydi.

Bu vechile teşkilât ve mevcutlarını tamamlayan tümen piyadeleri, makineli tüfekleri ve topçuları Erzincan kışlarına yerleş-

miş ve Mayıs'ın ilk günlerinden itibaren devamlı ve muttarid talim devrelerini tatbik ile çalışmaya koyulmuştu.

Erzincan'da ayrıca 6. Süvari Alayı, subaylara mahsus talim-gâh ile sanayi taburu ve ordunun bir de un fabrikası bulunduğundan burası zamanına göre askerlik naktasından ideal bir gar-nizundu. Büyük bir şevk ve gayretle devam eden bu faal ve hare-ketli devre seferberliğe kadar devam etti. 1 Ağustos 1914 günü Kemah Boğaz'ı cihetinde yapılan bir tatbikatın ertesi günü 2/3 Ağustos 1914 saat 11'den sonra aşağıdaki umumî seferberlik emri alınmıştı:

29. Fırka Kumandanlığı'na

7. Kolordu ve 21. ve 22. Fırka müstesna olarak berrî ve bahrî orduların seferberliği bilcümle mevaki-i tahkemenin tesli hi için irade-i seniyye sadır olmuştur. Seferberliğin 1. günü, Ağus-tos'un 3'ü olan pazartesi günüdür.

Seferberlik projeleri dün postaya verilmiştir. Anların vüru-dunu beklemeyerek seferberlik talimatı muvakkatesi mucibince efrat ve vesaiti nakliyenin ve ihtiyat zabitanın ve bilcümle mal-zeme-i seferiyenin azamî bir süratle celp ve toplanmasına ihti-mam edilmesi ve bu emrin maiyet kademelerine de tebliği.

5 Ağustos 1914

9. Kolordu Kumandanı

Ahmet Fevzi

Seferberlik emri usulen mülkî makamlara, maiyet kademelere en çabuk vasıtalarla tebliğ edilerek derhal faaliyete geçildi.

Haziran ayı başından itibaren tümene bağlanan askerlik dai-relerinden Erzincan ve Tercan, 85. Alay'a; Karahisar, Kelkit ve Şiran 86. Alay'a; Karahisar, Mesudiye, Refahiye, Kemah 87. Alay'a erat göndermeye başladılar ve pek kısa bir zamanda alay-lar insan ve hayvan itibarıyla mevcutlarını doldurdular.

13 Ağustos 1914'te tümen mevcudu: 10.508 insan, 1660 hayvanı buldu.

29. Tümen'de olduğu gibi her tarafta ve diğer bir seferberlikte misli görülmemiş derecede eratın vatanî vazifelerini ifa için gösterdikleri tehalük ve gayreti takdir ve kendilerini teşci maksadıyla aynı tarihte tebliğ olunan iradede:

“Sevgili vatanımızın sulh ü salâh dairesinde terakkisine çalışırken Avrupa’da büyük bir harp başladı. Avn-i Bâri ile mukaddes hukukumuzu siyanet için bütün evlâtlarımı silâh başına çağırdım. Seferberlik daha haftası bitmeden evvel o kadar çok gençler silâh altına geldi ki, ordunun ilk ihtiyacı doldu.

Milletimin gösterdiği bu gayret ve muhabbetten fevkalâde mütehasşıs oldum. İndelicap tekrar silâh başına çağırılmak üzere fazla kalan gayri muallimlerden yaşlılarına muvakkaten izin verilmesini irade ettim. Memleketine gidenler, silah altında bulunan kardeşlerinin tarlalarındaki işlerini görsünler. Devletim, sulh dairesinde yaşamak istiyor. Cenab-ı Hafız-ı Hakikî’nin lûtfu inayeti ve Peygamber-i Zîşan’ımızın imdad-ı ruhanisi ve milletimin gayret ve muhabbeti ile memleketimizi ve hukukumuzu her vaziyette muhafaza edebileceğimize eminim. Bütün evlâtlarıma selâm ederim. Asker evlâtlarımdan, büyüklerinin sözünü sözüm gibi bilerek canla başla her işte sarsılmaz bir itaat göstermelerini ve lüzumu halinde ölüme karşı bile yekvücut olarak gitmeleri katiyen elzem ve hak yolunda ecdadımız gibi metanetle çalışacak olanlarla ordunun vazifesini yapacağına mutmainim.

Hemen Cenab-ı Allah her hususta muinimiz olsun.”

Denildikten sonra Başkumandan Vekili de:

“Seferberlik devrinde milletin ve ordunun memnuniyeti hilâfet-penahîyi celb edecek derecede gösterdiği gayret ve muhabbet ordunun ilerdeki selâmeti için hayırlı bir alâmet olduğunu” işaretle “sırasında ordumuz, Balkan Harbi’nin firar lekesini temizlemek için Allah’ın himayesine sığınarak büyük hâmimizin

iradeleri dairesinde canla başla en büyük fedakârlıkları yapmak mecburiyetindedir. Hilâfet-i mukaddesenin ve Osmanlılığın bekası, ordunun vazifesini yapmakla göstereceği liyakat ve fedakârlığa bağlıdır. Her zabıt her nefer bilmelidir ki, emirsiz bir adım gerilemek, kendisinin, devlet ve milletin mahvına sebep olur. Ordu ve millet için ölüm geride, selâmet ve saadet ileridedir. Düşman, top ve tüfeğiyle ne kadar dehşet saçarsa saçsın da-ima ileri gitmeyi düşünmelidir. Şurasını tekrar ediyorum: Maddî ve manevî saadet ancak ileridedir. Her zabıt sonuna kadar ancak kendi vazifesi dairesinde, kendi kendine düşünerek tereddütsüz iyi hareket etmeye azmeder ve Cenab-ı Hakk'ın Avn-ı samedanisine pâk bir imanla gönül bağlayarak ileri giderse şanlı babalarımız gibi ordumuzun da muzaffer olacağına eminim."

Hitabesini ilâve etmek suretiyle seferberliğin muvaffakiyetle yapıldığını teyid ediyor ve ilerisi için maneviyatı yükseltecek ve milletin geçmişteki şanlı hatıralarını uyandıracak, surette vâki olan beyanatın ruhlar üzerinde hayırlı tesirleri görülmüyor değildi.

* * *

Yukarıda yazdığımız gibi seferber mevcudunu fazlasıyla dolduran birlikler, iş bu irade ve emir dairesinde muallim olmayan yaşlı eratı yavaş, yavaş terhis ederek hem mevcutlarını gençleştirmişler ve hem de günden güne zorlaşmaya başlayan iş meselesini hafifletmeye başlamışlardı.

İş bu iradeden bir hafta akdem Askerî Ceza Kanunu'na zeylen neşrolunan 6 Ağustos 1914 tarihli kanuna göre vâki olan daveti özürsüz 10 gün geçirenlerin ve kaçanların yedi gün zarfında avdet etmeyenlerin keza idam cezasıyla tercim edilecekleri bildirilmişti Bu hususta müsamahası görülenlerin bir seneden üç seneye kadar hapis ile beraber müebbeten rütbe ve memuriyetlerinden mahrum edilmeleri icap ediyordu ki bu da tatbikatını gösteren 25 Ağustos 1914 tarihli bir tamimle duyuruldu.

Seferberliğin muvaffakiyetle yapılmasıyla beraber ilerde vâki olacak davetlerde eratin gevşeyerek hataya düşmemeleri için henüz askerlik dairelerinden uzakta olmayan tümen komutanlığı, terhis edilenlere ve askerlik şubeleri âmirlerine ehemmiyetli tebligatta bulunmuştu. Buna rağmen bu kanun maddelerinin harekât sırasında meydana gelen çokça firar vukuatı dolayısıyla infazına hâsıl olmuştu.

Seferberliğin 11. günü olan 14 Ağustos 1914'te 29. Tümen'in seferberliğini ikmal eder etmez Trabzon'a hareketi hem kolordudan ve hem de Bahriye Nazırı olan 2. Ordu Kumandanı General Cemal (Paşa) tarafından bildiriliyordu.

Ağustos'un son haftasına kadar süren bu devrede iki taraflı muharebeye göre hareket hazırlıkları devam etmiş ve 6 Eylül 1914 tarihinde eskisi gibi 9. Kolordu emrinde kalacağımız bildirilmişti.

Piyade Alaylarına sancak Verilmesi

Böylece 29. Tümen seferberliğini ikmal ederek dolgun mevcudu ile harbe hazırlık talimleriyle iştilal etmekle beraber her an için harekete hazır bulunmaktaydı.

Kafkas Cephesi'nde Rus ordusu da toplanmakta olduğundan karşı karşıya duran kuvvetlerin er geç çarpışacakları kuvvetli ihtimal dâhilindeydi. 29. Tümen'i teşkil eden 85., 86., 87. Alaylar'ın sancakları henüz verilmemişti. Alayların sancaksız olarak harbe girmeleri manevî silâhtan mahrumiyetleri demek olduğuna göre bir an evvel yeni tarzda işlenmiş sancakların gönderilmesi 9. Kolordu'dan istenilmişti. Bu sancakların memuru vedaatıyla yola çıkarıldığı ve vurûdlarında merasimle alaylara teslimi haberi geldi.

5 Eylül 1914 Cumartesi günü sancakların Erzincan'a geleceği öğrenildiğinden Erzincan garnizonundaki süvari alayı da dâhil olmak üzere 29. Tümen'in sefer mevcutlarını almış olan tekmil piyade ve topçu alayları, hem sancakları karşılamak ve hem de

teslim töreni yapılmak üzere Erzincan'da Cihadiye Meydanı denilen sahrada ihtiram vaziyeti almıştı.

Törene Erzincan mutasarrıfı ile mülkî erkân ve memurlarıyla subaylar ve memleket halkı da davetli hazır bulunuyorlardı.

Sancakları; Erzurum-Erzincan yolu ile getiren subay tümen cephesine yaklaşınca tümen komutanı ve karargâh subayları tarafından karşılanarak kendilerine ayrılan yere getirildi. Aynı zamanda selâm vaziyetini alan tümene bağlı üç piyade alayı komutanlarıyla sancaktarları, muhafızları refakatinde olarak aynı yere doğru ilerlediler ve burada durdular.

Bu anda tümen komutanı sancak teslimi merasiminde iradî mutad olan söylevine heyecanlı bir sesle bu sancaklar altında bizlere mukadder olan hâl "Ya zafer veya ölümdür. El-hükmü lillâh!" ifadesiyle son verdi ve sancakları birer birer alay komutanlarına ve komutanlar da sancaktarlara teslim etti. Hepsi muntazam yürüyüşle alaylarına doğru ilerleyerek yerlerine girdiler. Bunlar arasında 86. Alay'ın sancağına, Balkan Harbi'nde Trakya'daki muvaffak harekâtın kıymetli hatırası olarak 3. rütbeden Mecidî Nişanı da muallâk idi.

Böylece sancak teslimi töreninden sonra bütün birlikler tarafından tümen komutanı karşısında yapılan mükemmel bir geçit resminde alay sancakları da gözü okşayarak, gönülleri kabartarak dalgalana dalgalana geçmişler ve bu şanlı tören hazır bulunanların takdirleri ve hayırlı selâmet ve başarı dilekleriyle sona ermişti.

II. Bölüm

29. Tümen'in Tecemmü Mıntıkasına Nakli

Seferberlik günleri ilerliyordu. 29. Tümen'in yine 9. Kolordu'da bırakıldığı hakkındaki emri takiben gelen 10 Eylül 1914 tarihli emirlerde Erzurum'a hareket edilmesi bildirildi. Bir gün sonra da tamamen sefer mevcuduna varmış olan tümen:

12 Eylül 1914'te: İstihkâm Bölüğü;

14 Eylül 1914'te: 25. Süvari Alayı 3. Bölük;

87. Alay;

29. Topçu Alayı 3. Tabur;

15 Eylül 1914'te: Karargâh; 86. Alay, 29. Topçu Alayı 2. Tabur, Ekmekçi Takımı;

16 Eylül 1914'te: 85. Alay, 29. Topçu Alayı 1. Tabur;

17 Eylül 1914'te: Kafiler.

Sırasıyla en önde yolları onarmak üzere istihkâm bölüğü olmak ve kademeli olarak hizalarında gösterilen tarihlerde Erzincan'dan hareket etti.

Tümen komutanı da Eylül'ün 16. günü 85. Alay'la birlikte hareketle Erzincan'dan çıkan her kafilede olduğu gibi mutasarrıf ve ileri gelenleri ile rüfeka tarafından teşyî edilerek yola çıktı.

Böylece tümen Sürpiran, Dalal, Şavşık hanları ve Kutur Köprüsü istikametinde 18 Eylül 1914 tarihinde Mamahatun'a vâsıl, 21 Eylül 1914 tarihinde de Karabıyık Hanı'nda Trabzon-Erzurum şosesine mülâki oldu. Burada kolorduya gönderilen emir subayı-

nın getirdiği emre göre tümene konak mıntıkası olarak gösterilen şarkan Gevakor Köyü, Tefinik Köprüsü, cenuben Karasu; garben Salator, Koşni hattı arasındaki köylere 22 Eylül 1914 tarihinde yerleşti.

* * *

29 tümen'in takip ettiği bu istikamet Erzincan Ilıcasını geçtikten sonra sırtları saran ve bazı yerlerde topçuların ancak piyade yardımı ile geçmesine elverişli olan sarp ve ekser kısımları toprak olan bir dağ yoluydu. Mesafesi 180 kilometredir. Tümen günde ortalama 20 ilâ 30 kilometre yol kesmek şartıyla bu mesafeyi on günde almıştı.

Hâlen Erzincan Ovası'ndan Fırat Vadisi ile Kutur Köprüsü'ne ulaşan şose, Rus işgali sırasında açılmıştır.

Bu yolu, Cumhuriyet devrinin en parlak muvaffakiyetlerinden biri olan Sivas-Erzurum demiryolunun inşaatı sırasında Nafia Müsteşarı sıfatıyla ameliyatı teftiş için oraları dolaştığımda görmüştüm.

Cumhuriyet nafiasının büyük bir himmet ve başarı ile tatbikine çalıştığı beş senelik inşaat programı dairesinde demiryolunun tamamlanmasına güzergâh kazıklarının çakıldığı andan itibaren her traversin yerleştirilmesine, her rayının döşenmesine varıncaya kadar büyük bir dikkat ve alâka gösterişimizde, sefer mevcutlu bir fırkanın başında günlerce at üzerinde yaptığımız yolculuğun bıraktığı acı ve yorucu intibaların ziyadesiyle tesiri olmuştur.

Demiryolunun 180 kilometrelik Erzincan-Erzurum kısmının 20 Ekim 1939'da işletmeye açılması töreninde Cumhuriyet nafiasının davetli vatandaşlara tahsis eylediği mükellef vagonlarda müstesna izaz ve ikramlarla aynı yolları bir gün içerisinde almaktan duyduğumuz saadet ve bahtiyarlık sonsuz olmuştur.

İşte, sadece bu hâl bile, vatanın mukadderatında, harp ve sulhta hissesine nâciz hizmetler düşen bir yurttaşın Cumhuriyet rejiminin feyizlerinden nimet ve saadetlerinden geleceklere arz edeceği en temiz örneklerden biri değil midir?..

* * *

Erzurum civarındaki köylerde kaldığımız 45 gün zarfında kolordu ve kolorduya dâhil tümen komutanlarıyla mükerreren temas ve ziyaretler yapıldı. Ve Erzurum civarında toplanan tümenlerle her bir taraftan ayrı ayrı yapılan tatbikat ve manevralara da iştirak edildiği gibi kıtaatın kış ve sefer hazırlıklarıyla da iştigal edilmişti.

İleride girişileceği muhakkak olan bir harpte araziye tanımak maksadıyla 9. Kolordu komutanının idaresinde tümen ve kurmaylarının iştirakiyle de 5 Ekim 1914 tarihinden 15 Kasım 1914 tarihine kadar süren bir seyahatte Hortum, İspir, Narman cihetleri dolaşılmış ve görülmüştü.

III. Bölüm

Harp Başlangıcı

30 Ekim 1914 tarihinde kolordudan gelen bir emirde:

“Rus donanmasının Karadeniz’de donanmamıza hücumu ve tarafımızdan bir gambot ve torpido batırıldığı haberiyle beraber izinli eratin celbi ve her an bir taarruza karşı hazır bulunulması”

bildiriliyordu.

31 Ekim 1914’te ajans haberleri de donanmamızın Sivastopol’u topa tuttuğunu ve Rus gemilerinin 14’ünün tahrip edildiğini, Odesa da bir kruvazörün gark ve diğerinin tahrip edildiğini, Odesa ve Sivastopol’dan ateşle mukabele görüldüğünü bildiriyordu.

1 Kasım 1914 Pazar sabahı saat 9 işaretli kolordu emrinde de;

“Moskoflar Kaleboğazı ve Kötek üzerinden hududu tecavüze başlamışlardır. Bu hususta tarafımıza ayrı emir verilecektir. Fakat, şimdiden kıtaatınızı her türlü harekâta hazır bulundurunuz”

deniliyordu.

III. Ordunun İleri Hareketinde 29. Tümen

2 Kasım : 5 Aralık 1914

Rusların Kaleboğazı'ndan iki kolordu ile tecavüzleri üzerine 1 Kasım 1914 akşamında, ikinci olarak verilen emir üzerine ve Erzurum Ovası'nda geniş bir surette köy konaklarına yerleşmiş olan kıtaat umumiyetle Erzurum-Ilıca yolunun şimalinde bulunmak üzere aşağıdaki tertip veçhile ileri sürüldüler ve sıklaştırıldılar:

85. Alay, 29. Topçu Alayı: 1. Tabur Süvari Bölüğü:

Umudum, Orziti, Sıtavak köylerinde.

87. Alay, 17. Topçu Alayı: 1. Tabur, 29. Topçu Alayı: 3. Tabur:

Erkiniz, Haşkivenk, Tefinik, Kenniç, Kevahor, Mülk köylerinde.

Tümen karargâhı: Tefinik'te.

86. Alay, 29. Topçu Alayı: 2. Tabur:

Özni, Badişan, Konk köylerinde.

Seyyar hastane: Garaz'da.

Ekmekçi kolu: Özni, Garaz'da.

Bu suretle 29. ve 17. Tümen'in sahra ve 29. Tümen'in dağ topçu bataryaları 29. Tümen refakatinde bulunuyorlardı.

29. Tümen'in bu konak vaziyetinde:

Cephe ilerisinde 28. Tümen'in 81. Alayı ile Cebel Taburu Karagöbek'te:

Sağ yanı ilerisinde 28. Tümen'in 82. Alayı ile topçuları Erzurum'da;

Sağ yanında ve Ilıca-Erzurum yolunun cenubunda 83. Alay: Gez, Yarımca.

Sol yanı açığında: 17. Tümen'in 51. Alayı: Koşimaşat'ta bulundukları gibi 11. Kolordu dahi 18. ve 31. Tümeni ile Erzu-

rum'un ilerisinde Höyükler hattında mevzi almış olduklarına dair umumî bir tarzda malûmat vardı.

Düşmana dair Tümene gelen haberler hülâsatan şöyle idi: 3 Aralık 1914'te düşman bir alay piyade, bir makineli tüfek bölüğü ve topçu ile İd kasabasını işgal ederek Kale, İşhan ve Petkir hudut taburlarını ricata icbar etmiştir.

4 Aralık 1914'te Ruslar Bayazıt cihetinden ve Mosun üzerinden hayli ilerlemişler ve 11. Kolordu cephesinde Micinkert Dere-si'nden gelen bir tugay öncü ile Kötek ve Narman cihetlerine tecavüz etmiş ve karşılardaki hudut taburlarımız geri çekilmişlerdir.

5 Aralık 1914'te* İngiliz donanmasının ÇanakKaleboğazı'nı topa tuttuğu ajans haberlerinden öğrenilmiştir.

Kolordudan gelen bir emre göre Rus ordusunun kuvvetleri:

Erivan'da: 18 taburluk Plâston tümeni.

2, 3 Kafkas Kazak tümenleri.

3. Sınıf Terek ve Kuban Kazak Alayları Kars ve Sarıkamış'ta:
29. Tümen.

20. Tümen'in 79, 80. Alayları, I. Kafkas tümeni:

Oltu'da: 20. Tümen'in 77, 78. Alayları, 20. Topçu Tugayı'ndan bir Tabur, I. Kazak Süvari Alayı;

Batum-Ardahan havalisinde: 66. İhtiyat tümeni, 2. Kafkas Kolordusu'nun 51. Tümeni (kısmen Batum kısmen Kars'ta).

2. Türkistan Kolordusu: Yolda.

Bu haberler artık bütün teferruatı ile meydana çıkmış olan o zamanki olaylardan farklı görüleceği tabîî olmakla beraber harp zamanında eldeki istihbarat ve keşif vasıtalarına göre toplanan malûmatın sırası ile Başkumandanlık, ordu ve kolordu kademele-rinin 4.'sü olan tümene gelinceye kadar bir hayli gecikmeler, de-

* İngiliz Donanması ÇanakKaleboğazı girişini 3 Kasım 1914'te bombalamıştı.

ğişiklikler göstermesi itibarı ile bu haberleri alan makamın rast geleceği ahvali kendi vasıtası ile de tahkik ve umumî maksatlar dâhilinde harekâtını tanzim eylemesi noktasından kayıt ve işaret edilmeden geçilememiştir.

6 Aralık 1914

29. Tümen’ce alınan mühim bir haberde Nizamiye 2. Süvari tümeni’nin Köprüköy’de düşman ile tutuştuğu muharebenin dün gece karanlığa kadar devam ettiği ve Süvari tümeni’nin düşmanı püskürttüğü anlaşılıyorsa da temas eylediği düşmana dair izahat görülememiştir.

Aynı günde kolordudan alınan emirde tümen refakatinde bulunan sahra topçularından 17. Topçu Alayı, I. Tabur’un 28. Tümen’e iltihak etmesi ve 29. Topçu Alayı I. ve 2. Taburlarının Karasu’nun sol sahilindeki Gez köyünde konaklaması ve bu akşama kadar yerlerine hareket etmeleri bildiriliyordu. Bu emir aynı günde tamamen yerine getirildi.

Harbe başladığını takip eden bugünlerde sahra toplarının 29. Tümen’den alınmasından başka ehemmiyetli bir hareket olmamış ve 4 Kasım’da tümen karargâhından Karagöbek cihetine gönderilen Teğmen Mustafa Nuri vasıtası ile keşif yatırılmış ve oradaki müfreze ile irtibat tesis edilmiştir.

Tefinik’te yerleşen tümen karargâhı 5 Aralık’ta kolordu merkezine telefonla raptedilmiş ve Faik isminde bir fırka posta memuru gelmiştir ki bu memur Sarıkamış’ta yapılan gece hücumunda yanımızda giderken ayağından yaralanmıştır.

* * *

Rusların hududu tecavüzü üzerine 2 Kasım 1914’ten beri 29. Tümen’in kısa kısa ileri kımıldayışlarla konaklarını sıklaştırmaması, Erzurum’a yaklaşması bir buçuk aydan beri beklenen muharebe arifesinde olduğumuzu tamamen gösteriyordu. Erzurum ovası-

nın zengin köylerinde geçirdiğimiz bu devir esasen Erzincan garnizonundan noksan vesaitle Erzurum'a kadar gelen fırka birlikleri için kendilerini toplamak saflarını pekleştirmek için müsait bir fırsat olmuştı.

Artık fiilen cepheye çıkılmaya başlandığı bu günlerde tümenin komutanı ile subay heyetinin teşekkül ve bünyesini bilmek harekât ve icraat noktasından muvaffakiyet veya muvaffakiyetsizlik sebep ve âmillerinin incelenmesi ile bir hükme varılmasına hizmet edeceğinden bu hususta verilecek tafsîlât faydadan hali sayılamaz. Bir tümen, harbin esas unsuru olan piyade kuvvetinin ziyadeliği makineli tüfekleri ile topçusunun kudreti sayesinde her işi müstakilen başaracak bir birliktir. Komutayı deruhte eden ve ruh mesabesinde olan komutan ve subayların ehliyet ve kabiliyetleri, böyle bir birliği sevk ve idare hususunda yetiştirilmiş, tecrübe ve meleke kazanmış olmaları ile takdir olunabilir.

Yukarıda da yazdığım gibi 29. Tümen komutanlığına tayinim, ordu subay heyetinin gençleştirilmesi gayesini güden ve orduca maruf tabiri veçhile (Enver Paşa tensikatında) Genel Kurmay (Erkânı Harbiye-yi Umumiye) 3. Şube Müdürlüğü'nden naklen vâki olmuştur. Bu sırada albaylık rütbemizde üç senelik kıdem sahibi idik. Yaş itibarıyla ordu, kolordu komutanlıklarına tayin edilen zevat ile hem ayar olmak üzere kırk yaşlarında olup belki gençleşen kademelerin yaşlılarından sayılıyorduk. Çünkü; bu tensikatta takip edilen prensip ordu, kolordu ve tümen komutanlarının Ordu Başkomutan Vekili ile en yakın arkadaşının sınıflarına veya bu sınıflara yakın olanlardan ve yetişmiş olanlardan seçilmesini icap ettiriyordu.

Hizmet ve gördüğümüz itibarıyla mutlakiyet devrinde yetişen kurmay subaylar arasında ve yarbaylık rütbesinden itibaren Şam ve Meşrutiyet devrinde Edirne harp okulları müdürlüklerinde ve sonraları 2. Ordu Kurmay (Erkân-ı Harbiyesi) 1. Harekât Şubesi Müdürlüğü'nde, Manastır'da 6. Kolordu Kurmay Başkan-

lığı'nda ve daha ziyade birliklerle temas halinde yetişmiş bulunanlardan idik.

29. Tümen Komutanlığı'na tayin edilmekle aynı zamanda Alman Askerî Heyeti meyanında işbu tümene komutanlık etmiş olan Albay Bay Matisi istihlâf etmiş oluyorduk.

Bu suretle tümen ve subay kadrosunu, zamanın en ileri askerî talim ve terbiyesini kavramış buldum. Buna ilâveten Balkan Harbi'nde Çatalca'da İstanbul'un muhafazası ve Trakya'nın işgali sırasında değerli hizmetleri geçmiş kıymetli tecrübeler kazanmış bir halde idiler.

Tümen Trakya'da iken Erzincan'a nakledildiği zamanda dahi 3. Ordu Müfettişliği'nin yakın nezareti altında idi.

Hasan İzzet Paşa tümen ile çok meşgul oluyor ve alâkalanıyordu. Bu alâkanın müdahale mahiyetini almadığını anlatmak için ekseriya *"Tümeniniz ile daima beraber bulunduğum için ordumun tümenleri arasında numune ve iyi işler bir mektep görmek isterim"* derdi.

Biz de her gün ve her fırsatta öğleye kadar arazi üzerinde talim ve terbiye ve geceleri bile tatbikat ile meşgul olurduk.

29. Tümen emrindeki insan malzemesi ile memleketin ve belki de dünyanın en mütehammil, en muti, en cesur ve en güzide piyade ve topçu askeri idi.

Uzun süren bir seferberlik devrinde silâh altına çağrılan erat arasından yaşlıları kıtaat mevcudu doldukça terhis olunmuş ve ancak gençleri alıkonulmuş olduğundan denebilir ki yaş ölçüsü 21 ile 35 arasında idi.

Bir bölük kadar fırka süvarisi için ayrılan hayvanlar mekkârelerin iyileri arasından seçilmişti. Top hayvanatı sahra topları için yerli hayvanatın iri cüsselilerinden yedeklenmiş katanalardan, cebel topları için de esterlerden ibaret olup ilk hareket zamanında mevcutları sefer ihtiyacı derecesinde idi.

Tümene mensup türlü birliklerin iâşe ve cephanelerinin nakli de çelimsiz fakat iklimle alışkın ve taşdöğen denilen cinsten mütehammil mekkârilere ve kağnıları çeken öküzlerden bekleniyordu. Araba yalnız sahra topçu taburlarında vardı.

Eratın elbisesi ise çok söz götürecektir ve belki de acınacak hâlde idi.

29. Tümen'in Erzincan garnizonundan çıkarak Erzurum ovasına geldiği ve burada geçirdiği müddet zarfında ele geçen yazlık, kışlık elbise, kaput, çamaşır, ayakkabı ve daha ziyade çarıklerle erat şöyle böyle donatılmış, yazlık elbisesi olana kaput, kışlık elbisesi olana da sıcak yelek, çamaşır vermek suretiyle vücudu örtülebilmisti.

Hülâsa giyim ve kuşam meselesi yalnız tümenin değil 9. Kolordu'nun en zayıf ve acıklı cihetiydi. Çünkü İstanbul'dan Trabzon yolu ile 9. Kolordu'ya gönderilecek melbusat ve teçhizatın lüzumu kadarının 29. Tümen'e de verileceği hakkındaki mükerrer vaatlerden bu yükü yola çıkan Mithat Paşa Vapurunun Karadeniz'de Ruslar tarafından batırılması üzerine hiçbir ümit kalmamıştı.

İşte bu sebepten ileride sırası geldikçe işaret olunacağı üzere bütün subaylar ve erat Kafkas Cephesi'nin maruf soğuklarından pek ziyade zarar gördüler.

Yalnız Tümenin uzun müddet Erzurum konaklarında kalması iâşe noktasından bir derece faydalı olmuştu. Henüz köylerin mevcuduna dokunulmamış olduğu gibi kolordu ambarlarından ve harp tekâlifi usulünden istifade edildiğinden kilerler dolgun ve birlikler doyumluydu.

Hükümet tarafından toplanan Erzurum'un meşhur besili karaman koyunlarından ve sığırlardan fazlasıyla istifade edildi. Bol miktarda kavurma yaparak, kuyruk yağı eritmek, ele geçen erzaktan bulgur dövmek, ekmeğe kolu vasıtasıyla peksimet yaptırmak gibi hazırlıkta bulunmaktan geri kalınmıyordu.

Bu bolluktan yalnız burada ikamet edildiği müddetçe değil; önümüzdeki kış mevsiminde ve ilerdeki harekât içinde faydalanmak düşüncesinde idik. Bu sebeple de hazırlanan gıda maddelerinden taburlarca her hangi bir köyde tutulan kilerlerde saklamalarına göz yummuştuk.

Muharebe safhalarında hikâye edeceğimiz gibi hiçbir suretle işlemeyen iâşe kollarından medet ummak imkânı kalmadığı zamanlarda büyük ağırlık mekkârelerini tâ buralara kadar gönderek bu gizli kilerlerden erzak getirdiğimiz için bunda da isabet etmiştik.

İâşe hususundaki bu müsait hal içinde köy konaklarında iken her gün kazan kaynatmak imkânını bulduğumuzdan ve konaklarda geniş bir surette yerleşilmiş olduğundan birliklerin sıhhi vaziyeti memnuniyet verecek bir suretteydi.

Bununla beraber Erzurum civarında oldukça rahat geçirilen bugünler de Erzincan'da bulunduğumuz zamandan beri devam eden mütenevvi talim ve manevralarla iştilal ve bunlar ekser yüksek kademeler erkânının yakın nezareti altında icra edilmekte olduğundan subay ve erlerin kıymet ve kudretleri artmıştı.

Harp âlet ve vasıtası olan piyadenin elindeki mavzer tüfekleri ile makineli tüfekleri ve sahra toplarıyla şınayder cebel topları zamanına göre yeni ve mükemmel olup cephaneleri de ilk muharebeler için mürettep seferî miktarda tedarik olunmuştu.

3. Ordu'yu Teşkil Eden Kolordular Tümenleri Arasında 29. Tümen'in Teşkilatı:

Sıhhi ahvali yetişmesi, talim ve terbiyesi, harp kudret ve kabiliyeti itibarıyla 29. Tümen'in ordunun değerli birliklerinden olduğu yüksek kademe komutanlarınca takdirle görülüyordu. İşte bizlerde yarından itibaren başlayacak olan ileri harekâta bu iman ve kalp kuvvetiyle, vazife aşkıyla ve her şeyden üstün olarak itaat ve cesaretle girişmiş bulunuyorduk.

Bu sırada umumî kuvvete:

10508 insan

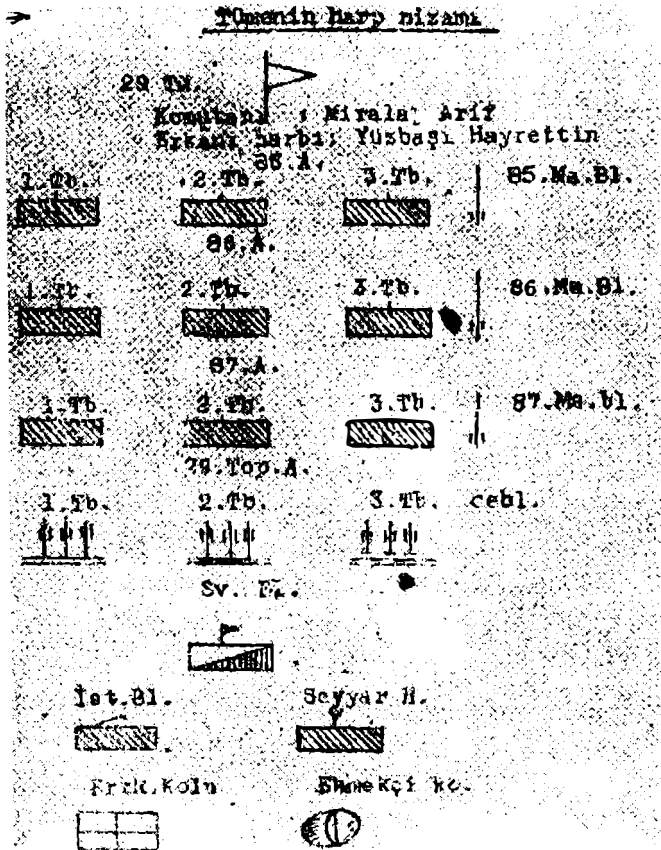
2659 hayvan

10200 tüfek

12 makineli tüfek

24 sahra topu

12 cebel topun'dan ibaret olup bundan sonraki harekâtta sah-
ra topçuları tümendenden alınmış ve bunlara bedel harekâtın icapla-
rına göre dağ topçu taburları verilmiştir.

IV. Bölüm

Harbe Giriş

6 Kasım 1914

3. Ordu'nun taarruza hazırlandığı güne tesadüf eder. Rusların hududu tecavüz ettikten sonra muhtelif kollarla takip ettikleri istikametler ve kuvvetleri bir dereceye kadar taayyün ettikten sonra 3. Ordu'yu teşkil den 11. Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri Erzurum'un şarkında Höyükler hattında;

9. Kolordu 28. ve 29. Tümenleri ile Erzurum ve Erzurum garbinde toplanmışlardı.

2. Süvari tümeni, iki gün evvel Hasankale – Köprüköy civarında düşmanla muharebe vermiş ve 11. Kolordu'nun 33. Tümeni sağ cenah uzağında Aras Vadisi'nde ve 9. Kolordu'nun 17. Tümeni de sol cenah açığında Üçkilise ve Başovacık cihetinde bulunuyorlardı.

3. Ordu'nun taarruza ilk hazırlık emri şudur:

Mahremdir.

Erzurum 5/6 Kasım 1914, Saat: 1.30, gece

1- 11. Kolordu yarın akşam karanlık baskısıyla Hasankaleye doğru yürüyecektir. 11. Kolordu'nun yerine 28. Fırka (Karabük'te ki 84. alay ve Cebel Taburu hariç) Höyükler mevziine gidecektir.

2- 28. Fırka yarın Höyükler mevziine gidecek, Fırka, Alay, Tabur kumandanları vakti ile oraya gidip mevzi hakkında 11. kolordudan malûmat edinecek ve talimata ait bilcümle evamiri Kolordu'dan alacaktır. 7 Kasım 1914 günü ordunun emriyle ya tahkimata başlayacak veya Hasankale'ye doğru yürüyecek surette hazır bulunacaktır.

3- (Konakların ne suretle taksim ve tanzim olunacağına dair.)

4- 29. Fırka yarın 28. Fırka'nın tahliye edeceği konak mahallerine muvakkaten yerleşecektir.

5- 9. Kolordu dolu olarak 2 sahra, 1 cebel cephanesi kolunu 11. Kolordu'ya verecek ve bu kollar yarın akşam Erzurum'da konaklayacaktır.

III. Ordu Kumandanı

Hasan İzzet

Bu emrin hükümleri dairesinde kolordudan 29. Tümen'e sabahın saat sekizinde gelen emirde; 29. Tümen bir alay piyade ve bir dağ taburu ile Erzurum'a, iki alayı ve topçuları ile Karasu'nun sol sahiline geçerek Gez, Yarımca, Arşoni köylerine nakledilmesi bildirilmişti. Bunun üzerine öğle vakti saat 12'de alaylar harekete başlayarak bugünün akşamında 85. Alay ile 29. Topçu Alayı'ndan 3. Tabur Erzurum'a, diğerleri kendilerine tahsis olunan mahallere varmışlar ve tümen karargâhı da Erzurum'a nakledilmiş ve 28. Tümen dairesine yerleşmişlerdir.

6/7 Kasım 1914'te saat 1'de alınan kolordu emrinde:

3. Ordu Köprüköy civarındaki düşmana 11. Kolordu 33. Tümen, 28. Tümen ve 2. Nizamiye Süvari tümeni'yle taarruz edeceğinden 29. Tümen'in harekete hazır bulunması bildiriliyordu. Bunun üzerine tümence de alaylara hazırlıkları için talimat verildi.

3. Ordu'nun Köprüköy'deki Ruslara karşı giriştiği ilk taarruz emri o sırada hülâsaten Tümene verilmişti. Tümen de kendi hissesine ait aksamı ifa etmiş ise de 29. Tümen'in müteakip

günlerde icra eylediği türlü hareketlerde takip ettiği istikametleri. giriştiği muharebelere müessir ve esas direktifleri muhtevî olup artık tarihin malı bulunan iş bu taarruz emrini de aynen yazmak muvafık görülmüştür.

Ordu emri

Erzurum: 6/7 Kasım 1914

1- 6 Kasım 1914 akşamı düşmanın takriben 6 ilâ 8 tabur piyade ve bir bataryası Köprüköy şimal sırtlarında, 4 Süvari Alayı ile bir bataryası Kartabas – Tenzile hattında bulunmaktadır.

2- Bu düşmana taarruz edilecektir.

3- 2. Nizamiye Süvari Fırkası ile Süvari İhtiyat Kolordusu ve 33. Fırka düşmanın cenup cenahına ve gerisine doğru ilerleyecektir.

4- 33. Fırka 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 11’de kolbaşı ile Yağan’a vâsıl olacağını bildirmiştir. 33. Fırka bu geceyi Hasaneş’arı – Söylemezûlya yolu boyunca geçirecektir.

5- 11. Kolordu 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 7’de kolbaşlarıyla ileri karakol hattını geçecek ve Köprüköy civarında bulunduğu bildirilen düşmana taarruz edecektir.

6- 2. Nizamiye Süvari Fırkası 11. Kolordu kumandanının tayin edeceği tarzda taarruza yardım edecektir. Şimdiye kadar bu fırkaya verilmiş olan keşif vazifesi Arus Vadisi’yle Hasankale – İd (dâhil) yolu bâkidir. İş bu düşman müfrezesinin gerisinde kuva-yı asliye bulunup bulunmadığını ve İd düşman müfrezesinin cenuba ilerleyip ilerlemediğini vakit ve zamaruyla keşfederek bildirmek son derece mühimdir.

7- 11. Kolordu Hasankale- İd yolunun garbından şimale ve bilhassa İd ve Kaleboğazı istikametlerine karşı keşfettirecektir.

28. Fırka 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 9’da kolbaşısıyla Hasankale’ye varacak ve 29. Fırka Erzurum da harekete hazır bulunacaktır. 17. Fırka ile (Karagöbek müfrezesi) evvelki mahallerinde kalacaklardır.

8- Kale kıtaatıyla Höyükler mevziinde çalışan istihkâm bölükleri tahkimata devam edecektir.

9- 11. Kolordu’nun cephan kolları ve büyük ağırlıkları ve katarları öğleden evvel saat 9’da Korucuk- Hasankale yolunu serbest bırakacaktır. 11. Kolordu’dan ilhak edilen cephan kolla-

nı doğru yolla ilerleyerek 11. Kolordu'nun esas kollarına iltihak edecektir.

10- Raporlar 7 Kasım 1914 öğleden evvel saat 7,5'a kadar Erzurum' daki karargâha ve ondan sonra Hasakale'deki hükümet konağına gönderilecektir. 11. Kolordu kumandanının duraçağı mahal ile Hasankale ordu karargâhı telefonla raptedilecektir.

III. Ordu Kumandanı

Hasan İzzet

7 Kasım 1914

Düşman tecavüzünün başladığı 1 Kasım tarihinden itibaren sabahları soğuk ve kırılgılı olduğu halde gündüzleri güneşli ve açık bir halde devam eden hava birdenbire değişmiş ve sabahleyin sıkı ve etrafı göstermeyen bir kar yağmaya başlamıştı.

Tümen birlikleri gündüz bulundukları yerlerde kaldılar. Geceleyin saat 4'te gelen kolordu emrinde 85. Alay'ın derhal hareketle Deveboynu'nun hemen şarkındaki Nebiköy- Topalak hattına giderek Höyükler-Bakılkan arasında ileri karakol tesis etmesi ve şimaldeki kale birlikleri ileri karakolları ile irtibat peyda etmesi bildiriliyordu.

Bunun üzerine Morkof kışlasında bulunan 85. Alay'ın komutanı ile tabur komutanlarını celbederek iki tabur ile makineli tüfek bölüğünün Nebiköy'de ve bir taburun Topalak'ta bulunmasını ve ileri karakol için de ne suretle hareket edeceklerini şifahen tebliğ ettim.

Kendileri yanımdan saat 4.5'ta ayrıldıkları hâlde taburların hareketleri tehhür ettiğinden kolordudan birbirini müteakip telefon edildiği için bizzat da kışlaya giderek nihayet iki saat sonra yani sabahleyin altı buçukta yola çıkardım. Ve alay kolbaşısı ile saat 10'da Nebiköy'ne vardı.

Ancak tümenin ilk harekete geçtiği bu sıralarda alayın vukua getirdiği bu gecikme kolorduca hoş görülmediğinden Alay Ko-

mutanı Binbaşı Bay Adil'in Jandarma Komutanı Bay Sabit'le de-
ğiştirileceğı haberi de telefonla bildirilmişti.

8 Kasım 1914

Dünkü fırtına dinmişti; hava kapalı ve zemin bir kar tabakası
ile örtülü idi.

Bugünkü kolordu emri ile:

Geride köy konağında bulunan 86. Alay'ın Erzurum kışlala-
rına celbi, ileri karakol hattında kemakân vazife yapılması ve erat
üzerinde üç günlük demirbaş ve ağırlıklarla bir günlük yiyecek
bulundurulması bildiriliyordu.

Buna göre adı geçen alayla sıhhiye bölüğünün Erzurum'a
gelmeleri emri verildi.

Binbaşı Bay Sabit kolordudan aldığı emir üzerine derhal Hö-
yükler'e gitmiş olduğundan devir ve teslim muamelesi sabık ko-
mutan Bay Adil'e telle bildirilmiş ve Bay Adil de akşamüzeri Er-
zurum'a dönmüştü.

Kolordu kumandanı Ahmet Fevzi Paşa'nın daveti üzerine öğ-
leden sonra saat üçte karargâha giderek aldıkları ordu emrine
atfen 29. Tümen'in Höyükler hattına gideceğı ve tahkimata son-
radan verilecek emre göre başlanacağını ve mevkii müstahkem
kumandanlığına da uğrayarak lâzım gelen tafsilatı aldım.

Tümen karargâhına avdetimde kolordudan tahriri emir de
gelerek geceden hareket etmek üzere ertesi gün için aşağıdaki
emri verdim:

85. Alay Topalak'ta ileri karakolda:

86. Alay Höyükler mıntikasına memur olup sabahleyin saat
dörtte kavak ve İstanbul kapılarında bulunacak.

Topçu taburları: Çiftlikten Erzurum kışlalarına gelecek.

Seyyar hastane ve ekmekçi takımları kısmen Garaz'da kalacak tümen karargâhı Nebiköyü'ne gidecek.

Hazırlanmakta olan iş bu fırka emri tevzi olunmazdan evvel ordu kumandanlığından Köprükoy'deki düşmanın püskürtüldüğü ve hattı ricatı kesilen bir ilâ iki alay süvarinin cenuba doğru sarktığı cihetle Höyükler hattında müteyakkız bulunulması tebşirâtı geldi.

Derhal tel ile 85. Alay'a malûmat verildi.

86. Alay öğleden sonra saat dörtte Erzurum'a gelerek kışlalara girmiş bulunuyordu.

7 Kasım için verilen emirlere göre tümenin cephesi ilerisinde 11. Kolordu tümenleri ile 28. Tümen ve Nizamiye Süvari Fırkası bulunduğu halde, 29. Tümen'den ilk önce bir alayın ileri karakol tesisi için acele ile Höyükler hattına ileri sürülmesi ve bir gün sonra da diğer alayların aynı sürede mezkûr hatta sevkleri sebepleri tümence meçhul kalmıştı.

9 Kasım 1914

Hava sert, rüzgârlı ve karlı bir hâlde idi.

Tümen karargâhı sabahın dördünde Erzurum'dan hareketle Deveboynu üzerinden tümenin işgal edeceği tahkimat mıntıkasına doğru giderken akşamdan emri almış olan 87. Alay'la 86. Alay'ın bir kısmı da yürüyüş hâlinde idiler. Sabahın saat yedisi ile dokuzu arasında birlikler de Uzun Ahmet ve Höyükler'deki mıntıklarına yetişmişlerdi.

Bizzat mıntıkayı dolaşan tümen komutanı tarafından tahkimat yapılacak olan Uzun Ahmet Tepesi'yle Uzun Ahmet ilâvesinde işe başlamaları ve akşam olunca köy konaklarına girmeleri tembih edildi. Fakat, tahkimat yapmaya değil, başlamaya dahi vakit kalmadı. Çünkü; öğleden sonra iki ile üç arasında Nebiköyü'nde tümen karargâhına telgrafla kolordudan verilen

emirde 29. Tümen'in Korucuk Köyü ile civarındaki diğer köylerde geceyi geçirmesi ve Erzurum'dan gönderilmekte olan sahra topraklarından 17. Topçu Alayı'nın bir taburu bir alay piyade ile Höyükler hattının şarkındaki köylerde yerleştirilmesi bildirildiği gibi ayrıca emir atlısı ile emirnamesi de geldi.

Bunun üzerine:

87. Alay ve 29. Topçu Alayı 2. 3. Tabur (Çiftlik, Uzun Ahmet ve Korucuk)

86. Alay, 17. Topçu Alayı 1. Taburu Hancağız, Karavul.

85. Alay: Ağcalar, Ortezi köylerinde gecelemleri.

29. Topçu Alayı 1. Taburu (yarın Nebiköyü'ne) gelmeleri hakkında tümen emri verildi. Ve birlikler de böylece Höyükler hattından ayrılarak ileri sürülmüş oluyordu ama, aynı günde bir yandan tahkimat yapmak ve diğer yandan ileri çıkarak köylere yerleşmek için birbiri arkasından gelen emirlerin tamamıyla icra edildiğine emniyet edilemiyordu.

Buna ilâveten gece yarısından sonra saat 3,15'de emir subayı marifetiyle doğrudan doğruya ordu kumandanlığından alınan emirde dahi 29. Tümen'in iki kol ile Hasankale'ye ilerlemesi ve sağ kolda bir tabur piyade ile sahra bataryalarının ve sol kolda dağ toplarıyla piyadelerin bulunması tebliğ ediliyordu. Aynı günde gelen bu üçüncü emir üzerine de ertesi gün için gece saat 4.30'da birliklere mahsus yeni tümen emri gönderildi.

10 Kasım 1914

Son emir ordu komutanlığından alındığı için tam vaktinde icra edilmesine daha ziyade dikkat etmek ve tümen emrinin gidip gitmediğini kontrol etmek lâzım geldiğinden zaten, uykusuz geçen gecenin saat 5.30'unda Nebiköyü'nden karargâha atlara binecek sıra ile alayların bulundukları mahallere gidildi. Fakat bugün de hava karlı ve tipili olduğundan önce şose üzerindeki

Nebihan'a uğramak isterken sabahın alaca karanlığında yolu şaşıarak Hancağız'a çıktığımızı gördük.

Hancağız'da, 86. Alay ile 17. Topçu Alayı birinci taburu komutanlarını buldum. Gerçekten tümen emri henüz alınmamıştı. Tümen karargâh heyetinin bu yanlış gelişinden faydalanarak emri şifahen tekrar ile bir tabur ile topçunun Hasankale şosesini takip etmelerini ve diğer iki taburun 87. Alay'ın arkasından gelmelerini bildirdim. Buradan sonra yanımıza iki nefer alarak Nebihan'dan geçmek üzere Uzun Ahmet'e çıkarak 87. Alay'ın taburlarını ve beraberlerindeki 29. Topçu Alayı dağ taburunu Çiftlikten Susköy istikametine yola çıkardım. Ve sahra taburuna da 17. Topçu Alayı'nu takip için şoseye çıkması emrini verdim. 85. Alay'ın sol kola iltihakı tebliğ edildi. Bu suretle 87. Alay 86. Alay'dan iki tabur, 85. Alay ile bir dağ topçu taburu Korucuk ve Çiftlikten sonra Sus – Mucurlu – Tizgi istikametinde çamurlu tarlalar içinden su hendeklerini aşı aşı ilerleyerek Serçeboğazı ve Aha köylerine doğru yürüyordu. Bir taburla sahra taburları 11. Kolordu emrine girmek üzere Hasankale'ye doğru gitmekteydi.

Öğle üzeri tümen yaveri Emin'i emir almak üzere Hasankale'ye ordu karargâhına göndermiştim. Tümen karargâhı öğleden sonra saat iki de Tizgi köyüne vardığından 87. Alay'ın 1. Taburu ile 86. Alay'ın sahra topçularına refakat eden birinci taburu buraya gelmişlerdi. Bu sırada 29. Tümen'in bu geceyi Sürbehan, Bitmar, Aha köylerinde geçirmesi emri geldi. Alaylar da sırasıyla bu köylere sevk olundu. Karargâh Aha'ya yaklaştığı sırada ordudan gelen emir subayı, tümen komutanının Hasankale'ye çağrıldığını bildirdi.

Biz de hemen kurmay başkanı ve yaverimizle birlikte ordu karargâhına giderek ordu komutanı Hasan İzzet Paşa ile kurmay başkanını gördük.

Paşa, umumî vaziyet ve ahval hakkında kısaca malûmat verdikten sonra tümenin yarın ki vazifesine dair emirlerini verdiler.

Tafsilât almak için de kurmay başkanı Bay Guze ile görüşmemiz gerektiğini bildirdiler. Bunu müteakip harita başına geçtik. İki günden beri devam eden muharebeler neticesinde düşman sol cenahı ile Köprüköy şarkındaki 1905 rakımlı tepede tahkimat yapmıştı. Buradan itibaren şimalde Homiki-Pazaçur köyleri hizasına kadar olan mevzii işgal etmektedir. Yarın, Köprüköy muharebesinden sonra muharebe icabı birbirinin arasına girmiş bulunan birliklerden Galip Paşa emrindeki 11. Kolordu'nun cenubtan şimale doğru 18. ve 34. Tümenleriyle, Aras şimaline geçilerek bu kolorduya bağlanan 28. Tümen'in 82. Alayı ve 29. Tümen'in sahra topçuları düşmanın sağ cenahını kuşatacak surette karşındaki düşmana taarruz edecek. 2. Nizamiye Süvari Fırkası da komutan Yarbay Yusuf İzzet emrinde olarak 29. Tümen'in vuslünde ve bu fırka ile beraber düşmanın sağ yanı açığından düşmanın gerilerine yürüyerek keşif yaptıracak.

Dünkü gün Erzurum'dan karargâh ile birlikte gelerek ordunun sağ cenahında ve Aras cenubunda 33. ve 37. Tümenlerle 28. Tümen'in 83. Alayından mürekkep gurup komutanı olarak verilen Ahmet Fevzi Paşa kuvvetleri düşmanın sol cenahını kuşatacak.

29. Tümen de keza yarın Yeniköy-Çermiksu istikametinde ilerleyerek düşman mevziinin sağ cenahını kuşatacak yalnız bu kuşatma hareketinin icrasına dikkat olunacak surette hareket olunması tavsiye edilmişti.

* * *

Bu talimatı aldıktan sonra karargâhı Okümi'de bulunan 11. Kolordu Komutanı General Galip (Paşa) ile görüşmek üzere Hasankale'den çıktık ve akşamın saat sekizinde kendilerine mü-lâki olduk.

Galip Paşa ile Rumeli'nin Kosaca, Tanya vilâyetlerindeki vazifeleri sırasında tanışmış ve kendilerine hürmet beslemiş oldu-

ğumdan ziyaretimiz dahi pek samimi olmuş ve tümenin tam vaktinde yetişmiş olduğundan memnuniyetlerini kendilerine has tatlılıkla izhar etmişlerdi. Bizde bu iltifattan ve karargâhın sıcak muhitinden cesaret alarak geçen geceden beri devam eden açlığımızı gidermek için biraz yiyecek hazırlanması ricasında bulunduk. Yemek, gelinceye kadar geçen hallerden ve yapılacak hareketlerden görüştük. Kendileri iki üç gün evvel kolordunun geçirdiği üçüncü panik hâdisesinin tamir edilmesinden dolayı sakin ve müsterih görünmekteydiler. Tümenin biraz daha ileri sürülmüş olmasını faydalı görmüşlerse de birliklerin günlerden beri durup dinlenmeden hareket hâlinde bulunduğu bilinmekteydi. Bu gecenin köy konaklarında kalarak kendilerine istirahat verilmiş olması ertesi gün için bir kazanç olacağı cevabında bulunmuş ve bu da münasip görülmüştü.

Bu arada hazırlanan yemeği yedikten ve sıcak çayımızı içtikten sonra biraz daha kuvvetimizi toplayarak saat on raddelerinde Paşa'ya veda ile haritada Manastır diye gösterilen yere gitmelerini tembih ettiğimiz karargâhımıza yetişmek için yola çıktık.

Bu manastırı, birliklerin konakladığı köylere yakın ve har hâlde bir çatı altı olacağı için karargâha münasip görmüştüm. Fakat geceleyin gittikçe uzanan bir yolculuk yaparak Hasanbaba Dağı'nın yüksek yamacında olan taş yığına gelince birdenbire ayıldık. Gecenin geç vaktinde ve rüzgârın iniltileri arasında içeridekileri uyandırmak için tek kapılı taş kulenin etrafında bir hayli dolaştık, nihayet kapı açılarak içeri girdiğimiz zaman da gece yarısı olmuştu. Biraz ısınıp uyumaya çalışırken sabaha karşı saat dörtte yarın ki hareket için ordu emri gelmiş bulunuyordu.

* * *

3. Ordu'nun tümene re'sen gelen bu emrinde: Yarın için umumî bir taarruz yapılacağı ve tümenin yukarıda zikrettiğimiz talimat dairesinde yapacağı vazife bildiriliyordu.

Rusların hudutlarımızdan ilk geçtikleri günden başlayarak 29. Tümen'in kademe kademe Erzurum'a, Höyükler hattına, oradan Hasankale civarına kadar ileri alınmasında geçen dokuz gün zarfında cephe de geçen vakayie dair ancak 7 Kasım'da tümene gelen emirde Köprüköy muharebesine dair yukarıda yazdığımız veçhile kısa bir tebşirattan başkaca malûmat edinilememiştir.

Halbuki, arada geçen olaylara göre bu neticenin pek de kolay elde edilmediği ve belki de tehlikeli safahatın meydana geldiği ve ondan sonra Köprüköy civarının geçen bir sıra savaşı sahne olduğu, Höyükler hattından ileri geçilip ordu ve 11. Kolordu karargâhları ile temas edilince anlaşılmıştır. İşte bu temaslardan ve daha sonraları bu olaylar içerisinde yaşamış olanlardan öğrendiğimize göre Rus ordusunun hududu tecavüzle Köprüköy'e kadar ilerlediği sırada 3. Ordu yığınak kımıldılarını tamamlayarak ordu kuruluşunu almıştı. Rusların bulunduğu dağınıkça duruma karşı saldırılırsa kısmî muvaffakiyetler elde edilebileceğinden taarruz zamanının gelmiş olduğu ve bu suretle Türk askerî saldırışa elverişli değildir gibi Balkan Harbi'nde verilen kara hükmün izalesi mümkün olup kolay vazifelerle birliklerin cesaret ve benliklerini artırmak muvafık olacağı hakkında İstanbul'dan gelen emir ve telkin üzerine Hasan İzzet Paşa ileri harekete karar vermiş bulunuyordu.

5-7 Kasım 1914 tarihli ordu emrinin ve 5. maddesi hükmüne göre 11. Kolordu öğleden evvel saat yedide ileri karakol hattını geçecek ve Köprüköy civarındaki düşmana taarruz edecekti. Bunun için 11. Kolordu'nun 34. Tümeni sağda ve 18. Tümeni solda olmak üzere aynı saatte Miyadin, Epsemce hattında bulunması emredildi. Düşman yine Köprüköy şimal sırtlarında mevzi almış olup 2. Nizamiye Süvari tümeni'nin verdiği rapora göre, Badicivan köyü düşman elinde olup şark sırtlarında tahkimat yaptığı ve topçusu da bulunduğu anlaşıldı. 34. Tümen vaktinde gösterilen hatta gelmiş ve 18. Tümen ise üç buçuk saat bir gecik-

me ile ancak mezkûr tümen hizasına varabilmiş olduğundan düşman mevziine taarruz tam öğle vakti başladı.

Müdafaa halinde bulunan Ruslar biraz ihtiyatsızca ve ufak kıtalarla Badicivan Deresi şarkındaki mevzilere ziyadece sokulan 18. Tümen'in yaklaşmasına intizar halinde kalmışlar; tümen komutanının öncü başında subayları toplayarak vaziyeti anlatmakta bulunduğu sırada 500 metre mesafeden düşmanın ateşine tutulmuş; derhal topçuya mevzi aldırılmak istenildiği sırada batarya komutanı ile erlerinden şehitler vukua gelmesi ve aynı zamanda Köprüköy'den gelen düşman bataryasının ateş etmesi birlikler arasında panik vukua getirerek yüz geri etmiş oldukları;

Ve bu hâl 34. Tümen'e de sirayet ederek korkulu bir vaziyet hâdis oldu. Bereket versin ki geriden gelmekte olan 28. Alay 11. Kolordu'nun sağ cenahını muhafaza için Hasankale'nin cunbundan Kızığı istikametinde ve 83. Alay'la Hasankale'nin şimalinde Aha Köyü'nde ihtiyatta bulundurulmakta olduğu;

Ordu karargâhı Okümi'den telefonla ve saat 12.15'de 18. Tümen'in panik yaptığını haber alır almaz ordu kurmay başkanı Guze tarafından oradan geçmekte olan 82. Alay'dan bir rivayete göre ordu karargâhı muhafızlığına ayrılan bir bölüğe hemen mevzi alarak kaçan erlere ateş edilmesini alay komutanına emretmiş ve buna göre yayılan bölüğe alay komutanı havaya ateş ederek kaçanları durdurmaya çalışmasını bildirdiği;

Balkan Harbi'nde, panik yapmanın acısını pek iyi bilen ordu komutanı başta olmak üzere rövelverle efradı önlemeye çalışanlar ve 11. Kolordu komutanının sükûnet ve itidal dahilinde olan müdahalesiyle de efradı toparlamaya, durdurmaya muvaffak oldukları;

Bu sırada Aha'da ihtiyatta bulunan 83. Alay Okümi'ye ileriye sürüldüğü ve 18. Tümen de tekrar taarruza başladığı cihetle düşmanın sağ cenahı geriye atılarak Lansor sırtlarını işgal eylemiş, aynı suretle, 34. Tümen kendini topladığı;

Böylece 11. Kolordu'nun tümenleri sabahleyin harekete başlayacakları hat üzerinde geceyi geçirdikleri ve düşman tarafından da başkaca bir hareket vaki olmadığı ve bu muharebe neticesinde düşmanın üç piyade alayı ile bir bataryası tespit edildiği;

11. Kolordu ilk Köprüköy muharebesinde vukua gelen kargaşalığı önleyerek kendisini topladıktan sonra 8 Kasım'da sağ yanını 28. Fırka'nın 82. Alayı ile kapayarak 18. Tümen'le, Süvari tümeni beraberce Badicivan – Lansor hattına sabahın 8.45'inden itibaren taarruza başlamasını müteakip düşmanın bir alay süvarisi Aras'ın cenubunda Ketvan üzerine çekildiği görüldüğünden 28. Fırka'nın taarruza geçirildiği ve 11. Kolordu da cephedeki zayıf kuvvetleri ileri sürerek 18. Tümen Lansor'un şarkına geçtiği ve 34. Tümen'in Köprüköy garp sırtlarına Badicivan hizalarına kadar vardığı ve İkinci Nizamiye Süvari tümeni'nin de Çermiksu'da tutuştuğu muharebede üstünlük temin eylediği cihetle Rusların öğleden sonra 15.30'dan itibaren ileri hatlarını boşaltarak gerideki esas mevzilerine çekildiği ve hülâsa düşmanın Köprüköy garp sırtlarında Teftekir'e kadar uzanan hattan geri püskürtüldüğü ve 28. Tümen'in Aras'ın cenubunda Köprüköyü'ne daha yaklaştığı;

Ve 9 Kasım'da dahi 3. Ordu'nun Minot-Söğütlülyu hattına kadar ilerlemeye karar vererek 11. Kolordu'nun bir gün evvelki tertip dâhilinde sabahleyin saat on birde karşısındaki düşmana taarruz ederek düşmanı kısmen Pazarçur'dan şimale attığı ve 34. Tümen'in cephesinde Kızılçermik-Paşapınar -1905 rakımlı tepede düşmanın tutunduğu ve 28. Tümen'in daha ilerlediği;

10 Kasım 1914 için de ordu birlikleri bulundukları hatta kalarak tahkimat ve keşifle meşgul oldukları sırada 17. Tümen'in Erzurum'a ve 10. Kolordu'nun 30. Tümeninin Bayburt'a ilerlemesine ve Höyükler hatında henüz harbe girmemiş taze bir halde bulunan 29. Tümen'in de ordunun solundan düşmana şiddetli ve tesirli bir darbe vurmak üzere Hasankale'ye celbine lüzum görüldüğü ve böylece 29 Tümen'in önce bir alayı ile ve müteakiben

diğer alaylarının da Höyükler hattına alınarak ileri karakol tesis etmek, sonra tahkimat yapmak gibi vazifelerle meşgul edilmesi 3. Ordu'nun cephede yaptığı harekât sırasında ihtiyatî bir tedbir makamına geçtiğine şüphe kalmamıştı.

V. Bölüm

Çermiksu Muharebesi

11 Kasım 1914

29. Tümen'ce bugünün hususiyetleri kayda değer:

1- Tümen 3. Ordu'nun sol yanında ve müstakil olarak ordu emrinde bulunmak kaydıyla düşmanın sağ cenahını çevirmek vazifesine memur edilmesi;

2- Erzurum'un garbindeki köy konaklarından hareketi zamanından itibaren geçen günlerde birlikler parça parça ileri sevk edildiklerinden ancak bugün toplu bir halde tümen komutanının eli altında bulunması;

3- Tümenin bugün girişmesi muhtemel muharebelerle ilk defa olarak ateşe gireceği.

Buna binaen seferberliğin ilk gününden beri geçen bu kadar gün sonra tümenin hissesine düşen mühim ve esaslı vazifeyi hakkın inayetiyle ve yüz aklı ile yapabilmek gayret ve sabırsızlığı, hareket emrini yazdığım alaylara göndermemiz akabinde bizim de atlara binerek Manastır karargâhından ayrılmamıza müessir oldu. Sabahın saat beşinde alayların arasında idik.

Yürüyüş emri şöyle idi:

1- 87. Alay 86. Makineli Bölüğü, 29. Topçu Alayı'ndan 3. Dağ Taburu ile 10 ilâ 15 atlıdan ibaret tümen süvari bölüğü kuvvetli öncü (piştar) olarak saat 4.30'da kolbaşıyla Timar köyünden Yeniköy – Çermiksu istikametinde hareket edecek;

2- 86. Alay ile 28. Topçu Alayı'nın 3. Dağ Taburu 85. Alay, tümen karargâhı kısm-ı küllî olarak pişdarı takip edecek (28. Tümen'in dağ topçuları son konaklarda 29. Tümen'e verilmişti.)

Bugün dahi hava sisli olup arasıra kar atıştırıyordu. Öncü (piştar) alayı biraz teehhürle saat altıda hareket etti. Kademeler muntazaman teşkil edilerek hafif meyilli bir yoldan Yeniköy'e doğru çıkıldı. Ve saat 8.30'da bu köyü geçerek yaylaya doğru ilerledi. Ve Çermiksu istikametini aldı. Ve arkadan gelen kısmı küllî mevzilerinde toplanmağa başladı.

Yaylaya çıkılınca manzara açılmış olduğundan araziye tanımak, düşmanın mevziini araştırmak için münasip bir yerde durduk.

Bulunduğumuz yer Serboğan Köyü'nün garbinde ve Yeniköy'den bu köye giden patikanın vadiye devrildiği bir nokta yakınındaydı.

Önümüzde Çermiksu'dan başlayarak Serboğan'ın cenubuna doğru uzanan yamaçları dik ve sarp bir vadi ve vadinin tabanında ve durduğumuz noktadan üç dört yüz metre aşağıda Serboğan Köyü bulunuyordu. Bu vadinin şark yamaçları da düşmanın muhtemel mevzileri idi.

Şimale doğru uzanan düzlükler, bu vadinin tabanında bulunan Çermiksu Köyü'nün şimali garbisini kaplayan Dazlak Yaylası'na doğru uzanıyordu. Vadinin şark sırtlarında düşmandan hareket görünmüyordu.

Düşmanın sağ yanı açığına rastlayan buralarda göze görünür bir hareket olmamasından ve Çermiksu'ya doğru ilerleyen öncülerin sol yanımızı muhafaza etmesinden istifade ile daha yakından çevirme yapabilmek için kısmı küllînin başında bulunan 86. Alay'ın bir taburunu Serboğan Köyü'ne indirerek karşı sıralara geçirmek istedik.

Ve böylece hareket başladı ise de köye inen patikanın dik olmasından dolayı erler ve hayvanlar pek güçlükle iniyorlardı. İşte

tam bu sırada piştar alayının Çermiksu'nun şimalindeki düşmandan ilk ateşi aldığı ve muharebeye tutuştuğu görülmüyordu. Biraz telâşlı ve yaralı haberleri de geldiği için 87. Alay komutanına sükûnetle davranılarak vaziyetlerinin hemen gönderilecek takviyeye kadar muhafazası ve ondan sonra birlikte hareket etmeleri için derhal talimat verildi. Dazlak Yaylası tarafından yani muhafazaya memur 2. Nizamiye Süvari tümeni'nden gelen raporda dahi düşmanın bir alay kadar piyadesinin topçu ile beraber Çermiksu'yun şimal sırtlarında olduğundan tümenin dikkati celb olunuyordu.

Bu ahval içinde vaziyetin ehemmiyet kesbettiği anlaşıldı. Bunun üzerine Serboğan üzerinden bu derin vadiyi geçmek tehlikeli olacağından patikadan inmekte olan taburu tevkif ile beraber tümen kısm-ı küllisinin Çermiksu Köyü'nün şimalindeki düşmana karşı ilerletilmesine karar verildi.

Bunun için de hazırlık mevkiinde bulunan 85. Alay'ın muharebeye tutuşmuş olan piştar alayının solundan uzanmak üzere muharebe hattına sürüldü ve 86. Alay'ın köye inmekte olan taburunu alarak sol yan gerisinde ihtiyatta bulunması bildirildi. Böylece muharebe, ihtiyatla ve fakat azimle karanlık basıncaya kadar devam etti. Ve kıtaat geceyi oldukları yerde ateş hattında geçirdiler.

Tümen karargâhı da açıkta ve 86. Alay yakınında geceledi.

* * *

Bugün Aras cenubundaki Ahmet Fevzi Paşa birliklerinden 28. Tümen'in 83. Alayı ile 37. Tümen'in bir kısmı Aras şimaline geçerek Köprüköy ile 1905 rakımlı tepe arasındaki düşmanı sıkıştırmaya başlamıştı. Nihayet akşamüzeri 83. Alayın Köprüköy şark sırtlarına hücum etmesi, aynı zamanda cepheden düşmana yaklaşan Galip Paşa kuvvetlerinin vazifesini kolaylaştıрмаğa yardım etmiş ve bu suretle Rusların bu sırtlardan geri püskürtülmesine muvaffakiyet elvermiştir.

12 Kasım 1914

Sabahın erken saatlerinden itibaren ateş başladı. Tümene gelen ordu emrinde bugünkü vazifenin karşındaki düşmanı tard ile Hizarede, Minavut sırtlarına kadar ilerlenmesi bildiriliyordu. Tümenin de muharebe tertibatı şöyle idi:

86. Alay'ın 1. Taburu ile 34. Tümen'den verilen dağ bataryaları sağ yanı temin ve muhafaza edecek.

87. Alay merkezde cephede ilerleyecek.

85. Alay sol yanı uzatarak düşmanı yakından çevirecek,

86. Alay'ın 2. ve 3. Taburları sol cenah gerisinde ihtiyatta bulunacak.

29 ve 28. Topçu Alay Dağ Bataryaları sol cenah gerisinde mevzi alarak düşmanı ateş altına alacak.

Sabahleyin muharebe hattı gezildiği gibi bataryaları da mevzie ithal ile düşmanın piyade avcı hatlarını ateş altına almak ve topçusuna da mukabele etmek emri verildi. Ve arazinin sol cennahtan yaklaşmağa müsait olması görülerek asıl taarruzun buradan icrasına karar verildi.

Topçunun isabetli ateşinin tesiriyle düşmanın avcı hattı sarılmış ve cepheden ilerlemekte olan 87. Alay'ın taburları erlerinden bir kısmının taşlıklı yollar arasında düz bir yerde yürüyorlarmış gibi sükûnet ve cesaretle sırtlara çıkarak birdenbire düşman avcı hattının sağ gerilerine ateş baskını yapmaları neticesinde geriye kaçıştıkları görüldü. Bu harekette bulunan eratin Erzurum köy konaklarında tümene iltihak eden Trabzon dağ köylelerinden olduklarını ve tekmlil silah ve teçhizatları ile birlikte kayalıklara tırmanmanın her halde idman ve alışkanlık ile yapıldığını kendilerine bildirmiştik.

Rusların ileri hatlarını bırakarak çekilmeleri üzerine her iki alay da önlerindeki dereyi geçerek sırtları sarmaya başladılar.

86. Alay aldığı emir üzerine sol yan gerisine geçerken düşman topçusunun ateşine uğradı. 2 mermi de beraber bulunan tümen karargâhının hissesine düştü. Fakat, mermiler kara saplandığından bir zarar vermediler. Karargâh da 28. Alay'ın dağ toplarıyla birlikte dereyi şarka geçti.

Düşman, kısmen yüzünü şimale çevirerek ikinci ve metin bir cephe aldığından bataryalar yeniden mevzie sokularak ateş etmeye başladılar.

Bu cephede muharebe şiddetli olarak devam etti. Nihayet düşman buradan da geri çekilmeğe başladı. 87. ve 85. Alaylar tamamen sırta çıkarak düşmanı akşam karanlığı basıncaya kadar takip ettiler. Düşman geri çekilirken ardıc olarak bıraktığı topçusunun yaptığı ateşlerin akşam karanlığında gökyüzündeki kızılımsı akisleri muharebe meydanını aydınlatmaktaydı. Bu suretle Çermiksu şimalindeki mevziin Hizardere'ye dökülen sırtları da tamamen zapt edilmiş oluyordu. 87. Alay ile 85. Alay muharebede ilerledikleri veçhile birbirinin yanında ve açıkta gecelediler. Tümen karargâhı da beraber bulunuyordu. İhtiyata alınan 86. Alay'ın iki taburu, Süvari Nizamiye tümeni'nin doğrudan doğruya verdiği emir üzerine Oltu cihetinden gelen bir düşman alayını tevkif için sevk edildiği haberi alınmış ise de geceyi nereden geçirdiği malûm olamadı. Bu muharebede 87. Alay'da Yüzbaşı Cemil, Mülâzim Mustafa'nın yaralandığı ve erlerden bir hayli yaralı ve biraz da şehit bulunduğu ilk haberlerden anlaşıldı. Düşmandan dört kapaklı bir mutfak arabası bir hayli atılmış eşya ele geçmişti. Muharebe akşamı her tarafı sükûnet kaplar kaplamaz, bugünkü olayları ve kazanılan neticeyi bir takrirle ordu kumandanlığına bildirdiğimiz gibi 11. Kolordu'yu da aynı suretle haberdar ettik.

* * *

29. Tümen'in bugünkü muharebesi devam ettiği sırada 11. Kolordu'nun sağından 1905 rakımlı tepe üzerinden ilerleyen Ah-

met Fevzi Paşa grubundaki 83. Alay sabahleyin erkenden kendi tümen komutanı rahmetli Albay Ethem Bey komutasında yaptığı parlak bir süngü hücumu neticesinde Rusların sol yanını kaçmaya mecbur etmişti. Bu alay ile 37. Tümen cenuptan Ahmelik-Söğütlüulya hattına yetişmiş Homiki ve Çermiksu şarkındaki tepelerde tutunan düşmanın esas hattını tazyik için General Ahmet Fevzi (Paşa) grubundan 33. Tümen'in bir kısım kuvvet ile 11. Kolordu'nun 34. Tümenine yardım etmesi bildirilmişti. Bu harekete 29. Tümen'in de 11. Kolordu emrinde iştiraki emredilmiş ise de 29. Tümen Çermiksu'daki düşmanla tutuşmuş bir halde iken bu umumî tazyik karşısında Rusların büyük kısmı Haran-Azap hattına doğru çekilmeye başlamıştı. Bunun üzerine bıraktığı artçıları da akşamüzeri Ahmelik hattının şimaline doğru çekilip kurtulmaya vakit bulmuş ve böylece 3. Ordu Köprüköy – Homiki – Minor hattında bulunan düşmanı tarda muvaffak olmuştur.

* * *

Bu hareketler sırasında iki gecedir açıkta kaldık. Yorgunluğumuzu gidermek üzere kalınca bir nefer kaputuna sarılarak uyuduk. Buna ilâveten başımızdan bir iki ufak vaka da geçmişti. Birisi Erzurum'a geliş ve oradan çıkış mevsimin kışa doğru ilerlediği zamanlara tesadüf ettiğinden karlı ve çamurlu zamanlarda korunmak için çizmelerimizin üzerine giyilecek birer lâstik edinmiştik. Fakat yağışta, karlar içinde dolaşırken lâstikle çizmenin arası kar parçalarıyla dolmakta ve akşamları da donmakta olduğundan lâstikleri yırtmadan çıkarmak mümkün olamamaktaydı. Onun için pek çabuk parçalandılar. Sade çizme ile kaldık. Bunlar da ıslandıkça çıkarıp giymek bir meseleydi. Buna karşı çare olarak da akşamları içerlerine arpa doldurarak rutubeti almakla beraber kalıplamak zarureti vardı. Bir dereceye kadar da faydası oluyordu. Ama yine gündüzleri ıslandıkları ve akşamları dondukları için rahatsız ediyor ve serbestçe yürümeye mani oluyordu.

İkincisi de; gece bastırıp da biraz istirahat etmek için bir ateş karşısına geçmek en büyük ihtiyaçtı. Köylerde tezek ve çalı çırpı bile yoktu. Bunun için etrafa atılmış cephane sandıklarından ateş yaktığımız zamanlar olurdu. Sandıklar çırılçıkmış çamdan yapılmış oldukları için kuvvetli ve yağlı bir duman savuruyorlardı. Soğuk tesiriyle ısınmak için ateşe sokuldukça dumandan gözlerimizin kan çanağı haline geldiğini sonradan fark ettik. Benim gözlerim nispeten hafifçe rahatsızlandığı halde, kurmay başkanının ve karargâh arkadaşlarından bir ikisinin gözleri açılmayacak derecede iltihap peyda etmişti. Bir taraftan karın beyazlığından ve karsımasından diğer taraftan dumandan malûl bir hale gelmiş ve oradaki tabiri veçhile gözlerimiz karsıması. Bu rahatsızlığı ancak, ertesi gün köylere girdikten sonra ılık su ile banyo etmek ve dışarı çıkıldıkça siyah gözlük kullanmakla tedavi edebildik.

İşte; pek ehemmiyetsiz görünen iki hâl tümenin komutanı ve kurmay başkanı gibi belli başlı iki uzvunu böylece bir müddet kötürüm bırakmıştı.

13 Kasım 1914

Hava fevkalâde sisli idi. Gecedен süratle çekilen düşman ile temas kesildi.

Ordudan gelen emirde: Ordunun cephesi karşısında bulunan düşmanın çekilmekte olduğu ve sol yanda bulunan 29. Tümen'in Çeniksu'daki düşmanı da geri püskürttüğü kayıt ve işaret edilecek bugün için ordunun yalnız 34., 18. ve 29. Tümenlerinin öncülerıyla düşmanı Ardos – Melik – Maslahat hattına kadar takip edeceği ve diğer birliklerin yerlerinde kalması bildiriliyordu.

Buna göre dünkü muharebede ihtiyatta bırakılan Nizamiye Süvari tümeni'ne istinad olmak üzere Dazlak Yaylası cihetine gitmişken gece o civarda geceleyen 86. Alay'la 28. Topçu Alay'ının 3. Taburundan bir batarya ile süvari bölüğü takip müfreze-si olarak Maslahat istikametine gönderildi.

87. Alay Minavut, 85. Alay ve cebel bataryaları Hizardere'ye vardıkları gibi tümen karargâhı da bu son köyde yerleşti. Ve bu hareket öğleye kadar sürdü.

Öğleden sonra sağ yandan top seslerinin işitilmekte olduğu ve 87. Alay'ın düşman artçılarına karşı açılarak muharebeye tuttuğu haberi üzerine 85. Alay ile cebel bataryaları Minavut Köyü'nün şimaline düşen Çilligöl Dağı'nın hâkim yamaçlarını işgal için sevk edildi. Ve tümen karargâhı da beraberdi. Ancak, vakit gecikmiş olup, düşmandan dahi eser kalmadığı ve hava da pek soğuk olduğu için ileri karakol hattı tesisiyle alayların konaklamak üzere köylere dönmeleri emri verildi.

14 Kasım 1914

Rusların dünden beri yavaş, yavaş geri çekilmekte oldukları anlaşıyordu.

29. Tümen'in aldığı emirde gösterilen hatta yanaşmak ve Minavut üzerinden Ardos'a gitmekte olan düşman kollarının yanına düşmek maksadıyla gecedен hareket eden 85. ve 87. Alaylara tekrar Çilligöl Dağı'na çıkıldı ise de düşmanın tamamen çekilmiş olduğu anlaşılarak kısım-ı küllî ile Karabıyık ve Hizardere hattında kalmak üzere köy ordugâhlarına dönüldü. 86. Alay'da düşman artçılarını takiple Mollamelik Köyü'ne kadar ilerledi.

Bu suretle nihayete eren Çermiksu muharebesindeki zayıat listesi şöyledir:

Şehit	Yaralı	Kayıp
3	2	0 Subay (87. Alay)
30	109	0 Er (87. Alay)
0	1	1 Subay (85. Alay)
13	79	35 Er (85. Alay)

86. Alay'ın zayıatı hakkındaki malûmatı not defterimde bulamadım. Tutulan esirlerin ifadesine göre de tümenin muharebe ettiği alaylar 77. ve 80. Alaylar olup birincisi Kötekten, diğeri de Oltu'dan gelmiştir.

Akşam saat 9.30'da 9. Kolordu emir subayı vaziyet hakkında malûmat almaya gelmişti. Kendilerinden 9. Kolordu karargâhı Köprü Köyü'ne gelerek komutan ve kurmayı toplanmış ve kolumunun tümenlerini sevk ve idareye başlamış olduğunu öğrenmiş ve vaziyetimiz hakkında tafsilât vermiştik. Arkadan kolordu süvari bölüğü komutanı Yüzbaşı Zühtü de tümen süvarisiyle beraber keşif icrasına memur edildiğini ve 9. Kolordu karargâhını Teftekir'e naklettiğini haber verdiler.

Gece yarısı 3. Ordu'dan da malûmat almak üzere bir emir subayı geldiği gibi 11. Kolordu'dan da diğeri bir emir subayı geldi. Her birine ayrı ayrı ve mufassal olarak vukua gelen harekâtı anlattık.

11. Kolordu emir subayı aynı zamanda 29. Tümen'in hizmetlerini takdir suretiyle aşağıdaki emri getirmişti:

29. Fırka Kumandanlığı'na

Köprüköy'den

14.11.1914

"Avn-i hakla muvaffakiyetle neticelenen muharebede alaylara müşkül ve zaif terettüp etmiş ve hizmet eylemişlerdir. Başkumandanlığa inha edilmek üzere Kolordu muntkasında ateşe giren alaylardan hangisinin sancağına bir nişan tâlik edilmek lâzımsa diğerlerinin teşvikine medar olmak için gördüğü hizmetle iş ve fedakârlığının sürati inhası mercudur. Birkaç alay bulunduğu takdirde nişanları birbirinden farklı olmak üzere derecelerinin de tayini mercudur."

XI. kolordu Kumandanı

Galip

Bunun cevabı alayların gördükleri işlerin değer ve karşılığı, zayıat listelerinin en emin delâletleriyle de sabit olacağı üzere yekdiğerinden farksız olup sancaklarının münasip görülecek decelerden nişanlarla tezyini yüksek takdire bağlı olduğu ve ancak 86. Alay'ın, alay sancağının esasen üçüncü rütbeden Mecidi nişanıyla bezenmiş bulunduğu cevabını vermiştik. Fakat, bu mu tasavver takdir ve taltifin fiiliyatını göremedik.

15 Kasım 1914

Geçen ayın 28'inden itibaren fasılaya uğrayan 11. Kolordu emri tekrar bugün alındı. Çünkü; Köprüköy muharebesine tekaddüm eden günlerden itibaren 28. Tümen'in Karagöbek'te bırakılan 84. Alayının ancak bugün fırkasına iltihakı emredilmmişti. Diğer iki alaydan biri Aras'ın cenubunda ve diğeri şimalinde bulundukları halde ilk muharebelere iştirak etmişti. 29. Tümen Höyükler hattını geçer geçmez 3. Ordu Komutanlığı'nın resen emri altına girmiş, 17. Tümen bu sıralarda ileriye, Sürbehan – Miyadin – Epsemce mıntıkasına alınmış ve böylece kolorduyu teşkil eden üç tümen elden çıkmıştı. Kolordu komutan ve kurmayı da son muharebe günlerinde 3. Ordu'nun sağ yanında ve Aras cenubundaki muhtelif birliklere kumanda etmek üzere ayın 28'inde bu cihete girmiş idi.

3. Ordu'nun karşısında bulunan Rusların ağır ağır geri çekilmesi alayların tümenlerine iltihakına ve tümenlerin de toplanmasına imkân vermiş ve 3. Ordu da Kolordulara emniyet ve ikamet mıntıkları tahsis eylemişti. Buna göre;

11. Kolordu Homiki – Badicivan (Hariç) hattının cenup ve şarkında – Esemce (Dahil) de;

9. Kolordu iş bu hattın şimal ve garbındaki yerlerde;

33. Fırka da Aras Nehri'nin cenubunda; bulunacaklardı. Bu suretle 9. Kolordu Komutanlığı'nın da tümenlerin başına geçtiği

vaziyette salâh ve istikrar görüldüğü aldığımız kolordu emrinden istidlâl olunmuş idi.

Bu emirde:

29. Tümen'in Maslahat – Elimi – Stavut'ta;

28. Tümen'in Mollamelik – Alakilise'de;

17. Tümen'in de Marsa – Dedrevans hatlarında toplanmaları ve erat üzerinde üç, ağırlıklarda iki günlük erzak ile beş günlük cephane bulundurulması bildiriliyordu. 29. Tümen alayları ve bataryaları öğleden sonra Hizardere ve Karabıyık köylerinden hareketle arızasızca emir olunan yerlere vardılar. Tümen karar-gâhı Maslahat'ta olmak üzere gecelediler.

Birkaç günden beri yan yana harp ettiğimiz Nizamiye Süvari tümeni Komutanı Bay Yusuf İzzet'le bu akşam buluşarak cereyan eden vekayi üzerine mufassal olarak görüştük.

16 Kasım 1914

13 Kasım 1914'ten itibaren muayyen müfrezelerle yapılan takip harekâtı neticesinde birlikler gösterilen hatlara varmışlardı. Ruslar da yavaş yavaş geri çekilerek Horum düzü sırtlarında yeni mevzilere yerleşmek üzere idiler.

3. Ordu düşmanın yerleşmesine vakit bırakmadan yeniden taarruza geçmek kararını vermiş ve bu orduyu teşkil eden iki kolordu kendi komutan ve kurmay ve kurmay heyetleri emrinde olduğu halde icra eyledikleri Azap Meydan Muharebesi için tertibat almış ve 16 Kasım 1914 günü için şu emri neşretmiştir:

3. Ordu Velibaba garbindeki sırt Zambak – Horasan, Gerek Yaylası hattına kadar ilerleyecek.

1- 11. Kolordu Ardos – Azap, Köprüköy ve cenubundaki yollardan 9. Kolordu Heran – Sanamir ve daha şimaldeki yollardan istifade edecek.

2- 2. Nizamiye Süvari tümeni düşmanın sağ yanında Keçesor ve Kötek istikametinde ilerleyerek keşif yapacak.

Bu tertip üzere 3. Ordu Gençğa çiftliğı Horumdağ – Kerikdağ hattına doğru taarruza karar vermiş oluyordu.

VI. Bölüm

Gerek Muharebesi

Bu arada 16 Kasım 1914 günü için tümene verilen vazife Gerek Köyü'nün garp sırtlarını elde etmek idi. Bunun için alaylar Maslahat ve Elimi köylerinden Kızlarkale'ye giden yolların birleştiği nokta civarında toplandı. Ve muharebeye girişmek için araziyi görmek ve muharebe nizamı almak üzere önümüzdeki sırtlara çıktık. Bulunduğumuz nokta Gerek garp sırtlarına hâkim olup arada genişçe ve yayvan, derin bir vadi görünüyordu. Sabahın ilk saatlerinde ileriye hareket etmiş olan 2. Nizamiye Süvari tümeni'nin 21. Alayı Sanamir'e doğru çekilen düşman artçıları ile yaya cengine tutuşmuş ve düşman topçusunu da vadiyi ateş altına almış bir halde gördük. Bunun üzerine aşağıda yazıldığı üzere 85. Alay'ımızı ilerleterek süvarimizi serbest bırakarak Sıçankale'ye doğru yanımıza çekilmesine yardım ettik. Ve bu suretle:

85. Alay cepheden Gerek Köyü istikametinde ilerlemek;

87. Alay vadiyi karşıya atlamak üzere bunun solunda bulunmak;

86. Alay sol yanda ihtiyatı teşkil etmek;

29. Topçu Alayı'nın 3. Taburu Gerek garp sırtlarında bulunmak;

28. Topçu Alayı'nın 3. Taburu 87. Alayı takip etmek üzere muharebe tertibatı alındı.

85. ve 87. Alaylar karşısında ve Zanzak'ta mevzi almış olan düşman topçusunun şiddetli ateşleri altında vadiyi atlayarak Gerek Köyü'nün şarkına doğru uzandığı ve mevzie giren topçumu-

zun karşıdaki piyadeleri ateş altına aldığı zaman düşman sökül-meye başladı.

Cepheden ilerleyen 85. Alay takibe başladığı gibi 86. Alay da vadiyi aştı ve bir tabur ile de muharebeye girişti ise de gurupla beraber birlikler oldukları yerde ve ateş hattında kaldılar ve emniyet tertibatı alarak öylece gecelediler.

29. Tümen'in sağında bulunup Alakilise – Mollamelik hattına saldıracak olan 28. Tümen'in 83. Alayı Alakilise üzerine yürümüş. Bu sırada ilerisinde 17. Tümen'in 53. Alayına tesadüf ettiğinden muharebeye iştirâk edememiş ve 83. Alay da Stavut'un cenubundan düşman topçusunun ateşine uğramış ve bu tümen emrinde bulunan 29. Topçu Alayı ile 28. Topçu Alayı Stavut'un şarkındaki sırtlarda mevzi alarak Azap istikametinde umumî taarruza yardım eylemiştir.

17. Tümen ihtiyat olarak Elimi'de idi. 29. Tümen refakatinde yalnız cebel topçuları bulunduğu için Gerek şark sırtlarındaki taarruzu kolaylaştırmak için 17. Tümen'in sahra toplarıyla düşmanı ateş altına alması istenilmiş ve mezkûr tümence de talep veçhile topçusuna mevzi aldırarak ehemmiyetli yardımları görülmüştü. Aynı zamanda bu tümene Kolordu'dan verilen emir üzerine 28. Tümen ile 11. Kolordu'nun 18. Tümenleri arasında peyda olan geniş ve tehlikeli boşluğu doldurmak üzere 51. Alayını da ileri sürmüş ve bir müddetçik mevzie girerek muharebeye iştirak etmişti.

Daha cenupta cepheden ilerleyen 11. Kolordu'nun 18 ve 34. Tümenlerine mensup alayları Azap üzerine ilerlemeleri esnasında 29. Topçu Alayı'mızın 3. Taburu tarafından düşman ateş altına alınarak taarruzlarını değerli bir surette himaye eylemişti. Bu sayede 18. Tümen'in önceden muvaffakiyetle neticelenen taarruzu, düşmanın mukabil hücumu ile kırılmış ve fakat 34. Tümen'in yardımı ve Rusların takip etmemeleri yüzünden büyük bir tehlike de önlenebilmişti:

17 Kasım 1914

Bugün 29. Tümen'in karşısındaki düşmanın işgal ettiği hat, Gerek'in şark ve Sanamir'in garbindan geçerek Aras Nehri'ne doğru uzanmakta idi.

3. Ordu bugün de taarruza devam karar verdiğiinden 11. Kolordu:

29. Tümen'e Hoşap üzerinden düşmanın şimal cenahını kuşatacak surette taarruza devam etmesi;

28. Tümen'in vaziyet ve icaba göre taarruza iştirâk eylemesi;

17. Tümen'e de 11. Kolordu ile irtibatı muhafaza etmek için Kolordu'nun sağ yanında ilerlemesi emrediliyordu.

Sabahın erken saatlerinden itibaren muharebe başladı ve kolordu emrine göre alınan tertibat şöyle idi:

85. Alay Gerek'in sırtlarında sağ yanda;

87. Alay Gerek'in şark sırtlarında sol yanda;

86. Alay ihtiyatta;

28. ve 29. Tümenlerin cebel bataryaları bir hat üzerinde ve Gerek Yaylası'nın cenup payeleri üzerinde mevzi almışlardı. Düşman, Horum düzlüğünde yayılmaya başladı ve mevzi aldır-mış olduğu sahra bataryası birçok zaman bizi taciz etti.

Öğleden sonra ihtiyatta bulunan 86. Alay'ın iki taburunu 28'in cebel bataryaları ile 34. Topçu Alayı'nın I. Adi Dağ Tabur Bataryalarının birlikte Hoşab'ın garp sırtlarına atladık ve düşma-nı sıkıştırmaya ve Karaorgan yolunu tehdit etmeye başladık. Bu-nun üzerine düşman bu cenahına pek ehemmiyet verdiğiinden mukabil taarruza geçti, düşmanın iki alay kadar tahmin olunan piyadesi faik kuvvete topçusu olmasına rağmen 86. Alay cesaretle ilerleyerek Hoşap sırtlarını zapt ve muhafaza etti ve muharebe güneş batıncaya kadar devam ederek ateş kesildi. Ve bu gecede kıtaat ateş hattında kalarak tahkimat yaptılar.

Sağımızda bulunan 28. Tümen bir gün evvel araya giren 17. Tümen'in 53. Alayının solundan, 82. Alay'ını ileri sürerek muharebeye iştirak etmekle beraber bizim ile de irtibat tesis ve muhafaza ettiği gibi 53. Alay'ı da tümenine iade eylemiş ve Karagöbek'ten cepheye getirilen 84. Alay'ı ile dağ bataryasının da orduca Aras'ın cenubuna sevki takarrür etmiştir.

17. Tümen karşısındaki Azap şark ve şimal sırtlarında toplanan düşmana karşı telefata bakmaksızın şiddetle taarruza girişerek düşman hatlarına gireceği sırada mukabil bir hücumu uğramış ise de gösterdiği itidal ve metanet topçusunun müessir ateşi sayesinde bu tehlikeyi atlatmıştır.

Daha uzağımızdaki bulunan 11. Kolordu tümenlerinin muharebedeki dağınıklıkları ve hassaten bu defada 33. Tümen'in Aras'tan geçişi sırasında uğradığı perişanlıkları üçüncü orduya duraklamak lüzumunu göstermiştir.

18 Kasım 1914

Bugün de erkenden muharebe tekrar başladı.

86. Alay ile bataryayı yakın mesafeden ateş altına alarak ıskat ettiler. Sonra peyda olan seri ateşli batarya akşama kadar menzili müsait olmasından istifade ederek uzaktan bataryalarımızı, 86. Alay'ı ateş altında bulundurdu. Düşman piyadesi de iki yüz elli ilâ üç yüz metreden bataryaların yanına kadar sokularak üç defa mukabil hücumu kalkmış ise de şiddet ve metanet ile mukabele edilerek geri püskürtüldü. Bu çarpışma sırasında avcı hatlarımızın pek yakınına sokulan düşmana mukabele için her bataryadan iki top açığa çıkarılarak şiddetle ateş açmaları neticesinde hücum durdurulmuş ise de batarya komutanı piyade kurşunu ile şehit düşmüş ve iki top da sakatlanmıştı. Fakat alayda ziyade yoruldu ve zayiata uğradı.

Muharebenin böylece kızıştığı bir anda kolordudan alınan emirde düşmanın Horum mevziine hücum için hazırlıklı oldu-

ğundan, bulunulan hatta tahkimat yapılması bildiriliyordu. Bu hâlde göre 86. Alay'ı müşkül vaziyetten kurtarmak lâzım idi. Bunun için cebel bataryaları bir gün evvelki mevzilerine geri alındı ve 86. Alay'a da gurutandan bir saat sonra çekilmek emri verildi.

Sağ cenahta nispeten serbest kalmış olan 85. Alay'ın soluna gelerek beraberce yapmaları da bildirildi.

Öğleden sonra sağımızda bulunan 28. Tümen'den irtibat subayı olarak kurmay namzetlerinden ve Teğmen Halil Nasuhi karargâhımıza gelmiş ve vaziyet hakkında malûmat aldığı gibi tümenine dair haberler getirmişti. Avdetinden sonra gece mezkûr tûmenden gönderilen rapora göre 82. Alay'dan bir tabur ile tûmenimize hâsıl olan aralığın kapatılacağı ve sahra toprak ile de ateş himayesinde bulundurulacağı bildirilmişti.

Aynı gece tûmenin istihkâm bölüğü ile süvari bölüğü de gelerek tûmenle birleştiler, bu suretle bu gece de açıkta ve mütayakkız bir halde geçti.

10. Kolordu cephesindeki faaliyet daha ziyade 29. Tümen cephesinde görülmüş ve 11. Kolordu Ardos, Zatrak taraflarında Rusların mühimce taarruzlarına uğramış ise de 9. Kolordu cephesinde olduğu gibi burada da tard edilmişlerdir. Bu taarruzların sebebi Köték istikametinde çekilen kollarının himayesi için olduğu tahmin olunmuştu.

Çünkü; aynı zamanda sol yan açığımızdaki 2. Nizamiye Süvari Fırkası Geçesor ve Ağviran taraflarında düşmanın geri çekilen kıtalarını hayli sıkıştırmıştı.

VII. Bölüm

İhtiyarî Geri Çekilme ve Yüksek Komuta Heyetinde Değişiklik

19 ve 20 Kasım 1914

Gerek Azap Muharebesi'nden sonra 3. Ordu'nun emri ve ihtiyarî ricat namı ile şöret bulan çekilme rahat ve hâdisesiz icra edilemeyerek zifiri karanlık bir gecede fırtınalı bir havada ve hasaten birliklerin birdenbire uğradıkları kargaşalık ve bezginlik içinde vukua geldi. Faal bir düşman karşısında büyük felâketler doğurabilmesi muhakkak olan bu hâdisenin yüksek komuta heyetlerinde yapılan değişikliklerin sebep ve âmili bulunduğu aşağıdaki tafsilâttan anlaşılır:

19 Kasım 1914'te 29. Tümen'in 87. Alayı ile 85. Alayı ileride, 86. Alayı da ihtiyatta; topçular bir gün evvelki mevziinde olmak üzere siperler içinde idiler.

Sabahleyin düşman avcıları 86. Alay'ın bir gün evvel terk ettiği mevzilere sokuldukları da ateş ile mukabele edildiğinden geri kovuldular. Bir müddet de topçular arasında karşılıklı ateş açıldı ve akşama kadar tümen cephesinde başka bir hareket olmadı.

Bugün kolordunun hattı harbi tamamen göz önünde idi. Sağ yanımızda bulunan 28. ve 17. Tümenler'in topçuları topçu muharebesi yapıyorlardı.

Gündüz ordunun ımarına atfen Kolordu'dan gelen emirde 29. Tümen'in Stavut – Elimi arasındaki sırtlara çekilmesi biliniyordu. Buna mukabil tümenin mevzii sağlam ve harben mütefevvik bir halde olduğundan bulunduğumuz hattın muhafazası mümkün olacağı mütalâasını Kolorduya yazdık ise de tümenin akşamüzeri başlamak üzere gece karanlığından istifade ederek ilk emir veçhile tamamen geri çekilmesi teyiden bildiriliyordu. Bunun üzerine verilen tümen emri ile:

85. Alay akşam saat 10'da;

87. Alay akşam saat 11'de;

28. Topçu Alayı'nın 3. Dağ Taburu emrin vusûlünde;

Bu saatlerde harekete başlayarak düşmandan taciz görmeksiniz ve bu ihtiyarî çekilişin bir kaçış halini almaması için ağır bir yürüyüşle geceleyin Stavut sırtlarına muvasalatla oldukları yerlerde kaldılar.

Bu hareketin icrasına, saik olan başlıca sebep muharebenin 18 Kasım 1914 günü aldığı şekil ve vaziyet üzerine düşmanı mevcut kuvvetlerle kuşatarak mevziinden söktürmekdi. Bundan daha ziyade ehemmiyetli olarak bu birkaç günlük muharebelerle sarf edilen cephaneye noksanını tamamlamak mümkün görülmemekle beraber daima İd cihetinden zaman zaman görülen düşman faaliyetlerinden korunmak düşüncesi olduğu ve buna binaen muharebeyi kesmek ve geride daha toplu bir mevzie girerek 10. Kolordu'nun gelmesini beklemek kararından ileri geldiği tümence akseden haberlerden anlaşılmıştı.

20 Kasım 1914

Sabahleyin erkenden tümenin işgal ve tahkim edeceği araziye gezerek şöyle bir tertip aldık:

86. Alay 28. Tümenin solundan Elimi – Stavut yoluna kadar;

85. Alay da bunun sağında Elimi – Maslahat yoluna kadar olan hattı işgal ile gündüzü istirahatle geçirecek ve geceleyin mevzii tahkim edecekler ve bataryalar da Stavut tepesinde, 87. Alay’a ihtiyatta bulunacaklardı.

Gündüz esnasında Kolordu Kurmay Başkanlığı’nı vekâleten yapan bay Ömer Lûtfi ile topçu komutanı tümen muntikasına gelerek tertibatı gördüler.

Gece vakti alınan emirde ise İd cihetlerinde düşmanın bir alay süvari ve sekiz piyade taburu ve bir bataryası olduğuna dair orduca alınan haberler ziyadesiyle endişeyi mucip olduğundan ordunun muvasala hatlarının muhafazası için 29. Tümen’in kâmiilen o cihete sevki düşünülmüş ve bunun için de ertesi sabah saat beşte hazır bulunması bildirilmiş bulunuyordu. Sabaha karşı alınan diğer bir emirde de tümenler yalnız bir alay (87) ve bir dağ taburu (29. Topçu Alayı’nun 3. Taburu) bir Makineli Tüfek (85) Bölüğü ile Kolordu Süvari Bölüğü’nün Dazlak Yaylası’na gönderilmesi ve diğerlerinin yerlerinde kalması bildiriliyordu. Ve, geceden bu istikamete bir de keşif kolu gönderilmişti. Ağırlıklar da bugünden Badicivan’a nakledildi.

29. Tümen’in Kasım ayı başından beri Gerek civarında verdiği muharebelerdeki üstün başarılarından dolayı kolordunun takdирini mucip olduğuna dair sureti aşağıda aynen yazılı emir de bugün alınmış ve birliklere dahi tamim edilmişti.

19/20 Kasım 1914

“29. Fırka’nın Gerek kariyesi şark sırtlarında müsteinen-billâh kemal-i sabır ve metanetle mütefevvik bir düşmana ve pek çetin bir mevzie karşı taarruz ve müdafaa ve kuvvetli hasmın mukabil taarruzlarını defi ve tard hususunda ibraz ettiği besaleti fedakârane Kolordu’da mucibi takdir görülmüş ve bu fırkanın Çatalca hattında payıtahtı muhafaza hususundaki hidemat-ı muazzamasını bir defa daha yada vesile olmuştur.

Allah cümlelizden razı ve imdad-ı ruhaniyet-i peygamberi rehber-i zaferiniz olsun. Bütün zabitan ve efrada selâm ve şühe-da-yı muhteremeyi rahmet ile yad ederim. Herkese tebliğini ayrıca temenni ederim.”

9. Kolordu Kumandanı

Mirliva

Ahmet Fevzi

21 Kasım 1914

Bugün 29. Tümen'in 3. Ordu'da bulunduğu zaman içinde talihin kendisine yüz çevirdiği elim bir devrin başlangıcıdır:

Alaylar bir gün evvelsinden alınan tertibat veçhile mevzilerini sözde tahkim ile meşgul oluyorlardı.

Akşamüzeri alınan mühim bir emirde:

3. Ordu müdafaa vaziyetini tashih için akşam saat yediden itibaren geri çekileceğinden:

29. Tümen'in de Bedrevans – Minavut yolundan Minavut cenup sırtlarına çekilmesi ve bu hareketi setir için mevzide yalnız bir tabur ile bir batarya bırakılması bildirildi. Bundan evvel de öğle üzeri tümen Kurmay Başkanı Bay Hayreddin üzerine çekilecek mevzii görmek üzere kolorduya gönderilmişti.

Buna göre tümen karargâhı, dağ bataryaları, sağlık ve istihkâm bölükleri 85 ve 86. Alaylar sırasıyla ve akşamın saat altısından itibaren harekete başladılar. Gündüzden açık olan hava birden bire bozarak ve karararak gayet soğuk ve tipili fırtınaya çevrilmiş, yol sarp ve karanlıkta basacak yeri görmek mümkün değildi.

Gece vakti ilerledikçe yorgunluk ve karışıklık o derece artmıştı ki gece yürüyüşü sırasında beraberimizde bulunan mülhak Celâl at üzerinde uyurken birdenbire yere yuvarlanmıştı. Tümen karargâhıyla gece yarısı Bedrevans'a gelindiği zaman kendimizde

Bedrevans Köyü'nde ilk rastladığımız bir köy evinin sekisi üzerine bîtap bir halde düşmüş idik.

Bu sırada 28 ve 29. Tümen birliklerinin de buraya gelerek iki tümenin birbirine çalıştığı ve erlerin ve birliklerin birbirine karıştığı görüldü. Çünkü yola çıkan her birlik en yakın bir köye sokulmak, barınmak gayretinde idi. Bu kargaşalığın bir felâkete varmış olmaması için gelen eratin burada toplanarak şafakla beraber hareketini emretmek mecburiyeti hâsıl oldu. Ekseriya; bu gibi hallerde birliklerin karşısındakini düşman sanarak birbirine ateş açtıkları ve telefât verdikleri vaki olduğundan bu suretle hareket etmek de isabetli olmuştu.

Tümen karargâhı da bir müddet sonra hareketle sabaha karşı Minavut'a geldi.

22 Kasım 1914

Bir gece evvelinden başlayan rüzgâr ve tipi devam ediyor ve soğuklar artıyordu. Birlikler, döküntü halinde Minavut'a gelmeye ve buraya gelenler, birliklerini bulanlar köy meydanlığında toplanmağa başladılar. Birlikler bir şekil almağa başlayınca tümen karargâhında işgal edilecek mevzii intihap için Minavut cenup sırtlarına çıktı. Tutulacak hat görüldükten sonra geriye dönüldü ve taburlar da sırtlara sevk olundu. Bu hal Kolordu Komutanı General Ahmet Fevzi (Paşa)'nın kurmayı ile birlikte gelmeleri üzerine beraberlerinde olarak tekrar mevzie çıkmalığımızla tekrarlandı.

Onuncu gün de yine kolordu Komutanı maiyeti ile birlikte geldiler. Alaylar geri çekilişte karışık bir halde olduklarından yeniden düzenlenmeleri için 29. Tümen'in bir alayının ve bir dağ taburunun Çermik ve bir alayının da Minavut güney sırtlarında mevzie girmesi ve 28. Tümen'in 84. Alayı ile 28. Topçu Alayı'nın 3. Dağ Taburunun 29. Tümen'e ilhak ile iki tümen arasındaki aralığın kapatılması ve 17. Tümen'in 51. Alayının bir batarya ile be-

raber tümenin cenubu gerisine alınarak tahkimata başlanması kararlaştırıldı. Tümen karargâh dahi sırtlarda çadırlar çıktı.

24 Kasım 1914

Bugün hava sükûnet peyda etti ise de yerde çok kar toplanmış ve ayaz artmıştı.

Geceleyin sırtlar üzerinde açıkta ve yiyeceksiz kalan 85. Alay eratının emir beklemeksizin hattâ dinlenmeksizin kendiliklerinden köylere dağıldıklarını öğrendim. Hâdiseyi büyütmemek ve emir dahilinde hareket ediliyormuşçasına alaylara aşağıda yazılacağı üzere gecedan gelen Kolordu'nun işarı dairesinde köy göstererek konak emri yazdım. Ve vaziyetin ağırlığını ve mezahimini kolorduya raporla bildirdim.

Bu geceki kolordu emri: tümenlerin esas alayları ile sola doğru uzanarak muayyen mıntıkaları işgal etmesini ve 29. Tümen'in de Karabıyık, Pertanos ve Kuşa'da bulunması bildirilmekte idi. Sabahleyin saat sekizde harekete başlanarak alaylar ve topçular Hizardere de toplandı. Ve Kolordu'nun tertibi dairesinde 85. Alay Pertanos ve 86. Alay Karabıyık köylerine doğru yürüyüşe başladılar. Fakat Karabıyık'a gelince Kolordu'dan gönderilen bir emir subayı birliklerin olduğu yerde intizar etmesi haberini getirdi. Ve bu emrin verilmesine sebep olan düşmanın da Minavut'a girdiği hakkındaki yanlış haber de teyyüd etmedi. Bununla beraber 86. Alay Karabıyık'ta ve 85. Alay da Hizardere'ye iade edildi.

Akşamüzeri Kolordu'dan gelen Kurmay Yüzbaşı Bay Ahmet Kolordu Komutanı General Ahmet Fevzi (Paşa)'nın tekaüd edilecek yerine tümen Komutanı Tuğgeneral İhsan'ın (Mirliva İhsan Paşa) tayin edildiği haberini vermişti.

General Ahmet Fevzi ayın altısından itibaren oldukça sükûnetle başlayan bu ihtiyarî geri çekilişin ayın sekizinden sonra havanın birdenbire bozarak Erzurum'un maruf tipili, boralı hâlini alması üzerine tümenlerin uğradığı intizamsızlığı düzeltmek için

mükerreren tümene geldikleri sırada vaziyetten endişe duyduğu görülmekte idi. Bu fevkalâdelik neticesinde paşanın infisalini mucip sebepler o zamanlar tümence tamamen meçhul kalmış ve bilâhare bazı mertebe rivayetlerde işitilmiş ise de hakikati hal Kurmay Yarbay Bay Şerif'in Sarıkaş kitabının 113. ve 114. sahifelerindeki verdiği malûmattan anlaşılmakta olduğundan aynen buraya da derci münasip görüldü:

“Hasan İzzet Paşa:

– Paşa ben sizin mizacınızı bir türlü anlayamadım. Herkesin şevk ve neşe ile telâkki ettiği işlerde sizi bedbin, telâş ve endişe edilen yerlerde ise bilâkis pek lâkayt görüyorum. Meselâ bu gece bir şey yokmuş gibi duruyorsunuz. Siz buna ne dersiniz?

Ahmet Fevzi Paşa:

– Bir hakikati teşrih ediyorsunuz, derim. Paşa hazretleri...

Ordu Karargâhı'nın bazı emirlerini vaziyetle mütenasip bulamadığım zamanlarda telâş etmek bendenizce tabii bir hadisedir. Lâkin bugün şu ricat hareketimizi düşmanın bizi takip ile değil belki yerinde rahat bıraktığınıza teşekkür ederek sükûnetle karşılayacağını bildiğim için telâşa bir sebep görmüyorum.

Zat-ı devletleri böyle fırtınalı ve tipili bir gecede bendenize “Kolordunla Horum düzüne taarruz edeceksin” yollu bir emir vermiş olsaydınız böyle bir vazife filvaki askerlik nokta-i nazarıdan pek parlak ve neşe-bahş olması icap eder, fakat netice itibarıyla pek telâş-aver ve endişe-bahş olmak üzere telâkki ederim.

Bu münakaşanın iktisap de durduğu tehalüfü meslek cereyanına biraz daha şiddetlendirmek için Bahaeddin Şakir bey de söze karıştı. Ve bir devlet adamı selâhiyet ve evzâ ile Ahmet Fevzi Paşa'ya şöyle sordu:

Bahaeddin Şakir Bey:

– Paşa hazretleri zati âlinizin vicdanınıza teveccüh ederek bir noktayı öğrenmek istiyorum; harb hakkında fikriniz nedir?

Ahmet Fevzi Paşa:

– Harb hakkındaki fikrim şudur, beyefendi. Düşmanın ilk tecavüz günlerinde ve bilhassa ondan mukaddem ki tahşidat

devrinde bazı sevkölceş hataları irtikap edildi. Eğer bu hatalar meydan bulmamış olsaydı “Köprüköy” ve “Azap” gibi iki meydan muharebesi kazanmış olan ordumuz bugün hiç olmazsa “Sarıkamış” meşeliğinden sırtını ısıtabilme için kuvvetli bir ateş yakacak vaziyette bulunabilirdi. Bunu maatteessüf yapamadık. Bugüne kadar kıtaatın gösterdiği gayret ve fedakârlıkla istihali tabii olan bir netice bu akşam lüzumsuz yere yaptığımız şu ricat hareketiyle kaybedilmiş demektir. Bu gibi ahval temadî ve teker-rür ederse bu ordunun akıbeti de Balkan ordusu akıbetinden gayri bir şey olamayacak diye korkuyorum.

Bahaeddin Şakir Bey:

– Müsaade buyurun, paşa hazretleri, bendeniz askerliğe müteallik mütalâanızı değil, alelûmum harb ve ilân-ı harb hakkındaki hükûmetin ittihaz ettiği meslek hakkındaki fikri âlinizi öğrenmek istedim.

Ahmet Fevzi Paşa:

– Bendeniz askerim, ancak hususatı askeriye hakkında beyanı mütalâa edebilirim. Siyasiyata aklım ermez, onu ehline bırakmak lâzımdır. Askerliğin siyasetle bir nokta-i temas ve iştiraki varsa o da bed’i muhasemat ilân-ı harb zamanını tayin meselesinden ibarettir. Bu zamanı iyi intihap ettik mi diye sorarsanız derim ki; bu muntıkanın ahvalini hükûmet-i seniyye nazar-ı ittılanına sonra veyahut hiç olmazsa ilkbaharda harbe karar vermek icap ederdi, zannındayım.

Bu cevap Bahaeddin Şakir bey için kâfi idi. Ferdası günü ordu kumandanı Köprüköy’e avdet etti ve İstanbul’a Ahmet Fevzi Paşa’nın 3. Ordu’nun en güzide bir Kolordu’suna kumanda ettiği halde netayici harbiye hakkında bedbin olduğundan bahsederek icrayı tekaüdüyle yerine 34. Fırka kumandanı Mirli-va İhsan Paşa’nın tayini münasip olacağını yazdı. Ve iki gün sonra cevabı muvafakat alındı.

Bu meselede Bahaeddin Şakir Bey’in tesiri azimi olduğu kabili inkâr değildi. Hasan İzzet Paşa’ya gelince; kendisinden hem mektepten bir sene evvel neşet etmiş olmak, hem de daha evvel terfi etmiş bulunmak noktalarından dolayı taamülen mafevk tainması lâzım gelen bir zatı hasbel hâl bugün bir maiyet kumandanı olarak yanında bulunca yapacağı bütün iş samimi bir arkadaşına malik olduğunu takdir etmekten ibaret kalıyordu.

Şuraya ilâve edeyim ki Ahmet Fevzi Paşa, hattâ seferberlikten evvel bile devlet ve millet uğrunda görülecek vazifelerin maddî ve manevî mesuliyetleri muvacehesinde Hasan İzzet Paşa'ya itaat-ı katiyede bulunacağını şifahen ve bilmünasebe teyit etmiş ve müşarünileyh *"Çünkü Paşa Hazretleri bugün biz Balkan felâketini tanımır için iş başına çağırılıyor. Artık iş bize kalmıştır"* demişti. Şimdi tekaüdü sevk ettirmek bir kelime ile söyleyeyim günahdır."

25 Kasım 1914

Kolordu'dan bugün için alınan emirde 29. Tümen'in Karabıyık – Hizardere – Kuşa ve Çermik'te bulunması ve lüzuma göre tahkimat vücuda getirmesi bildirilmişti.

29. Tümen'in vaziyeti bir gün evvelden olduğu gibi şöyleydi:

85. Alay Hizardere'de

Sihhiye Bölüğü, topçu Hizardere'de.

Fırka Süvari Bölüğü Hizardere'de,

86. Alay Karabıyık

İstihkâm Bölüğü Karabıyık,

87. Alay Kuşa cihetinde

Tümen karargâhı Karabıyık'tan Hizardere'ye geçmek üzere;

Sabahın saat onunda 86. Alay komutan ve tabur komutanları, o sırada civarımızda bulunan ihtiyat süvari alay komutanı Bay Ziya ile istihkâm subayları beraberimizde olarak Karabıyık'ın büyük tepesine çıktık. İleri karakol hattı ile tahkimat yapılacak noktaları tetkik ettikten sonra ögle üzeri Karabıyık'a geldik. Bir müddet sonra yeni kolordu komutanı Mirliya İhsan Paşa maiyeti ile geldi. Usulen tahrir verildi ve vaziyet tafsilen bildirildi.

General İhsan (Paşa) 28. Tümen Komutanı Kurmay Albay Bay İbrahim Ethem ile benim en yakın ve sevgili, sınıf arkadaşlarımdandır. Arkadaşlığımız da Kuleli idadisinden başlar. Bu itibar-

la askerlik usulü dairesinde takririmizi bildirdikten sonra samimi bir muhabbetle başarılar dileğiyle tebrikte bulundum.

Öğleden sonra saat üç sularında birlikte olarak Karabıyık – Hizardere arasındaki sırtları dolaşarak ileride piyade siperleri ve Çermik Yaylası'nın topçu mevzii olması hususuna esas itibariyle karar vererek karargâhlarımıza döndük.

* * *

Ayın 25'inden 28'ine kadar süren zaman zarfında hava daima sisli, puslu ve bazen karlı bir halde olduğundan tahkimat hatlarını görmek için tümen ve alay karargâhlarında tekrar tekrar sırtlara çıkılıyor; fakat efrad tamamen görülemediğinden mevzi intihabında güçlük çekiliyordu. Aynı zamanda kolordudan dahi ihtar vaki olmuştu. Buna karşı havanın malûm olan müsaadesizliğine ilâveten elde büyük kazma ve kürek hiç denecek derecede az olup portatif kürek ve kazmalarla iş görmeğe uğraşıldığı cevabı verildi.

Yine bu zaman zarfında ordu komutanlığı daima ordunun solundan ve İd havalisinden endişe ettiğinden tümenler ve kolordu süvari bölükleri Hizadere üzerinden Kuşay'a doğru sevk edilmekte idi ise de bunlarla havanın sisli ve karlı olmasından ya ileriye doğru söktüremiyorlar veya bir şey görmeden geri geliyorlardı.

26/27 Kasım gecesi 86. Alay ileri karakollarından yakalanan bir esiri karargâha getirdiler. İfadesinden Rusların 3. Kabardanski Alayı'ndan olduğu ve yeni ve taze askerî birliklerin ileri hatta sürüldüğü anlaşılıyordu.

Muharebelerde hâsıl olan bu fasıla günlerinde tümenin bu zaman kadar icraatı ile ceridelerin kayıtlarını ikmal ile iştilal edildi. Alayların hizmetlerini takdir sureti ile 11. ve 9. Kolordu komutanlarından alınan tahriratların cevapları komutanlarda vaki olan değişiklik dolayısı ile alınamamış olduğundan ihtiyarî

geri çekilmeye kadar olan vukuatın telhisiyle alay sancaklarının nişanlarla tezyini için inha mahiyetinde bir rapor yazılarak yeni kolordu komutanına gönderilmişti ki, bu rapor da aynen aşağıya dercedildi:

9. Kolordu Komutanlığı'na

Hizardere

28-11-1914

27/28 Kasım tarihli emirname-i kumandanîleri cevabıdır:

29. Fırka (tümen) 9 Kasım 1914 sabah saat dörtte Erzurum'dan hareket etmiş ve bir gün Höyükler'de tahkimat ile meşgul olarak ve hemen mütemadî gece yürüyüşleri icra ederek 11 Kasım 1914 zevalinde Yeniköy – Çermik civarındaki sırtlarda muharebeye tutulmuştur. Fırkanın deruhte ettiği mühim cenah hareketinde icra ve ifa ettiği vazife bittabiî büyük kumandanların yakından nazarı haricinde cereyan ettiğinden gösterilen yararlıklar ve fedakârlık derecatının bihakkın tezahür ettirilmesi müstahyel bulunmuştur. Ancak temeddüh ve tefahura kapılmaksızın fırka alaylarının ibraz eylediği besalet ve ifayı vazifedeki ciddiyetler takdir-i âciziye göre berveçhi ati tasrih ve'tasvir eyliyorum.

Fırkanın piştarını teşkil eden 87. Alay 9 Kasım 1914'te Çermiksu cenup tepelerinde düşmana atılarak karşısındaki düşmanı tesbit etmiş 10 Kasım 1914'te 85. Alay'la birlikte cephe- de olmak üzere sabahtan itibaren muharebeye başlayarak gुरु- ba kadar devam eden kanlı bir muharebede muvaffak olmuş ve ilk kıtaatıyla Çermik Deresi'nin cenubundaki tepeleri sarp yamaçlara tırmanarak düşman mevziine girmiştir. 85. Alay dahi memur olduğu çevirme hareketi esnasında düşman iki müdafaa mevziinden tard ile 87. Alay gibi Çermiksu Deresi'nin cenup tepeleri ve sarp yamaçlarına tırmanmış düşmanın bir makineli tüfek ile dört kapalı ve mutfak arabasını terk ettirmiştir.

Şu muharebede her iki alayın zayıyatı ber-vech-i âfîdir;

85. Alay

Ölü	Yaralı	
	1	Subay
13	79	Er
13	80	Yekûn

87. Alay:

Ölü	Yaralı	
1	2	Subay
55	244	Er
50	246	Yekûn

Fırka (tümün iş bu muharebede 11. Kolordu'ya mensup icrayı hareket ettiğinden neticede fırkanın harekâtının takdiren alaylar sancaklarına münasip birer nişanla taltifi hakkında mezkûr Kolordu Kumandanlığı'nın emirnamesi ile fırkanın cevap suretleri aynen takdim kılınmıştır.

Düşman Köprüköy mevziinden tamamen püskürtüldükten sonra takip müfrezesi olarak Maslahat üzerine sevk olunan 86. Alay bir taburu ile Stavut civarında düşmanla tutuşmuş ve bir sıhhiye arabasıyla üç cephane arabasını bırakarak düşmanı püskürtmüştür. 16 Kasım 1914'te Gerek garp sırtlarının elde edilmesi hakkında fırkaya teveccüh eden vazifede 85. Alay Gerek'in garp cephesinde, 87. Alay Gerek Vadisi'ni aşarak Gerek'in şark sırtlarında bulunan düşmana hücum vazifesini almış ve her iki alayı da Zanzak'tan top ateşi altına alan düşman bataryasının şiddetli ateşleri altında Gerek'teki düşmana saldırmışlar ve avn-i hakla geri püskürtülmüşlerdi. Aynı günde 86. Alay da sol cenah-tan muharebeye iştirak etmişti.

17 Kasım 1914'te muharebe 85 ve 87. Alaylar cephe ve 82. Alay ihtiyatta olmak üzere yine Gerek'in şimal sırtlarında muharebeye başladı. Horum Tepesi'nde bulunan düşman bataryaları kıtaatı (Birlikleri) taciz ediyordu. Öğleden sonra 86. Alay arazi setrelerinden istifade edilmek üzere Hoşap'ın garp sırtlarına sürülmüştü.

Düşman bu cenahına pek ehemmiyet verdiği için hemen şiddetle mukabeleye ve hatta mukabil taarruz icrasına başladı. 86. Alay'ın bir taburu fırka ihtiyatı olmak üzere elde bırakılmış

ve iki taburu da ileri sürülmüştü. Karşıda düşmanın iki alay kuvveti ve faik topçusu bulunuyordu. Buna rağmen alay kemal-i metanetle ilerleyerek ve mezkûr Hoşap'ın garp sırtlarını elde etmiş ve muhafaza etmiştir. 18 Kasım 1914'te muharebe sabah-tan 86. Alay cephesinde başlamış ve alayın bataryalarla takviye edilmiş olmasına rağmen cebel bataryalarının Horum düzündeki düşman sahra bataryasını ıskât edemediğinden akşama kadar devam eden şiddetli top ateşi altında üç defa tekerrür eden mütefevvik düşmanın mukabil hücumlarına kemal-i metanetle mukabele etmiş ve cehennem asâ tahrip mermiyatı altında zerre kadar sarsılmayarak mevkiini müdafaa etmiştir. Ancak; emr-i mahsusla gurubu müteakip geriye alınmıştır.

Hoşap garp sırtlarında muharebeye iştirak eden 28. Topçu Alay'nın 2. Taburu 85. Alay'ın hemen avcı hatlarına kadar soku-larak ateş açmış ve düşmanın 150 – 250 metreye kadar avcı hat-larına takarrübü üzerine her bataryada ikişer topunu açığa çık-a-rarak düşmanı şiddetli ateşle püskürtmeye muvaffak olmuş ve bu muharebede piyade kurşunu ile batarya kumandanını kay-bettiği gibi top ateşinden de iki top sakatlanmıştır.

Alayların bu muharebedeki zayıatları da şudur:

85. Alay:

Ölü	Yaralı	
-	6	Subay
23	124	Er
23	130	Yekûn

86. Alay:

Ölü	Yaralı	
2	6	Subay
123	301	Er
125	307	Yekûn

87. Alay:

Ölü	Yaralı	
-	2	subay

22	144	Er
22	146	Yekûn

28. Topçu Alayı 2. Dağ taburu:

Ölü	Yaralı	
1	-	Subay
-	-	Er
1	1	Yekûn

Ölü	Yaralı	
1	-	Subay
1	10	Er
2	10	Yekûn

34. Topçu alay 1. Dağ Taburu:

Ölü	Yaralı	
2	-	Subay
3	11	Er
5	11	Yekûn

Gerek Hoşap sırtlarında verdiği muharebatta fırka, 9. Kolordu'ya merbut bulunduğundan ifa ettiği hidematı takdiren kolordu kumandanlığından mevrit emrname de merbuten takdim kılınmıştır. İşte, fırkanın giriştiği üç mühim muharebede her üç alayı da gösterdikleri besalet ve metanetle takdir-i aciziye ve iki Kolordu Kumandanları'nın lütfen ibzal eyledikleri teveccüh ve taltife göre sancaklarının emsali gibi birer nişan-ı zişanla tezyinine peyday-i istihkak ettiklerini isbat etmektedirler.

Esasen 86. Alay sancağı Kırkkilise üzerine icra ettiği cebri yürüyüşün mükâfatı olarak 3. rütbeden nişanla bezenmiş ve bu alayla diğerlerinin de aynı lütfâ mazhariyeti cümle-i kadirşinasiden bulunmuş olmakla icray-ı icabına müsaade ve delâlet buyurulmasını istirham ederim.

29. Fırka Kumandanı

Arif

Bu hâl ayın 29'una kadar böylece devam ederken bugün havanın biraz itidal peyda etmesinden ve açılmasından istifade ile mevzileri görmek üzere Çermik düzüne çıkmıştık. Bu sırada Maslahat istikametinde şiddetli tüfek ateş sesleri duyuldu. Derhal karargâha döndük.

Yolda aldığımız bir rapordan düşmanın 85. Alay cephesinden ileri karakollara baskın şeklinde taarruz etmekte olduğu anlaşıldı.

Karargâha geldiğimizde bir tabur kadar düşmanın ilerlediği haberi alınmıştı.

Bunun üzerine ileri karakol taburlarının bölüklerini takviye etmesi ve alayın silâh başı ederek içtimai nizamına girmesi emrini verdim. Ve tümen karargâhı ile tahkimat hattına çıktım.

Burada gördüğümüz manzara şöyle idi:

86. Alay ileri karakol bölükleri geriliyor ve 86. Alay cephesinde düşman soldan hattımızı ihata için yayılıyor ve kısmen de cephede ileri ve geri kararsız hareketlerde bulunuyordu.

Bu esnada zaten ileri gitmiş olan 85. Alay komutanı idaresindeki ileri karakol taburları ilerlemeye başladılar. İhtiyaten tahkimat hattına getirilen bir bataryaya da mevzi aldırarak Maslahat Köyü'ne giden yol boyunca duran düşman postasına dört mermi attırdım. Ruslar derhal oralardan çekildiler ve ileri karakollar da eski hattı işgal ettiler. Bununla beraber Rusların bu ufak baskınının alaylardan Teğmen Bay Rıza adında biri subay olmak üzere altmış kadar mecruh ve altı şehit verilmişti. Düşmandan yirmi kadar ceset hattımızda kalmıştı. Mecruhlar, sıhhiye bölüğüne getirilerek yaraları hafif olanlar akşamdan geriye gönderildi ve diğerleri alıkonuldu. Akşamüzeri birlikler konaklarına girerek yine evvelki vaziyet muhafaza edildi.

30 Kasım 1914

Bugün alınan bir habere göre kolordu komutanı ile buluşmak üzere Hizardere'nin cenubundaki boyun noktasına çıktım. Sağ-

mızda bulunan 83. Alay ileri karakollarına kadar giderek 28. Tümen Komutanı Albay Bay Ethem'le birleştik. Çok geçmeden kolordu komutanı da maiyeti ile beraber geldiler.

Hep birlikte olarak tahkim edilecek hattı görerek iki tümenin aralarında açıklık kalmayacak surette tahkimatın raptına karar ve üç arkadaş maiyetleri ile beraber Hazardere'deki 29. Tümen'e inerek beraberce öğle yemeği yedik.

Kafkas Cephesi'nde yan yana savaşan kardeş tümenlerin ve bu tümenlerin teşkil eyledikleri kolordunun komutanlığında bulunmak sureti ile talin bahşettiği fırsattan bilistifade üç arkadaş geçmiş günleri tatlı tatlı hatırladık, dertleştik ve ilerisi için de millete, orduya selâmetler dileyerek ayrıldık.

1-2 Aralık günlerinde tahkimat icrası ve lüzumunda bunları işgal ve müdafaa için alay ve taburlarıyla topçu bataryalarını tayin ve her birine ayrı ayrı vazifeleri gösterildi.

Düşman tarafından yalnız keşif kolları dolaştırmak ve karakolları değiştirmek gibi ufak tefek hareketler görülüyordu.

Yalnız 2 Aralık günü hava pek ziyade rüzgârlı ve tipili olduğundan ve düşman tarafından mühim bir hareket görülmediği bir fırsat sayılarak erlerin istirahat ve temizlikle meşgul olması bildirildi.

Yine ihtiyarî ricatin İstanbul'daki akislerinin ilk belirtileri arasında alelacele İstanbul'dan Kafkas Cephesi'ne gönderilen Damat-ı Hazret-i Şehriyarî ve Başkumandan (Erkân-ı Harbiye) Genelkurmay İkinci Reisi Albay Bay Hafız Hakkı'nın Erzurum'dan 3. Ordu'ya gelerek bu 12 Aralık 1914 tarihinde kolordu komutanı ile birlikte muharebe hattını dolaşması ve Kuşa'dan geçerek 29. Tümen'e de uğraması göze çarpıyordu.

Bay Hafız Hakkı'ya tümenin vaziyeti ve düşmanın ahvalı hakkında malûmat verildiği sırada Kuşa'daki müfrezemizin kendilerine verilen malûmata göre Oltu tarafına ait keşifleri kâfi görmediklerinden bu cihete, telefattan ürkemeyerek genç ve

müntehap subaylar komutasında keşif kolları gönderilmesini imalı bir tarzda ifade etmişlerdi. O zaman bizim için garip ve biraz da vakitsiz görülen ve lüzumsuz can fedasını icap ettiren bu tavsiyenin hikmetini anlamak güç olmuştu. Fakat sonradan ihata manevrasının tatbikatına gelince Oltu cihetlerinde zuhura gelen birçok vekayi bu tavsiyenin sırrını çözmüş bulundu.

* * *

Bay Hafız Hakkı ile yakından ve hususî muarefemiz olmakla beraber zekâsı ve halisiyeti malûmumuz idi. Umum Erkân-ı Harbiye 3. Şube Müdürlüğü'nden 29. Tümen Komutanlığı'na naklim üzerine İstanbul'dan ayrılacağım sırada usulen Umum Erkân-ı Harbiye riyasetinde bulunan Bronsart Paşa'ya veda ziyaretinde bulunmuştum. Odaya girince Paşa'yı üzeri boş bir masanın önünde kalpak ve sarı eldivenlerini çıkarmamış bir halde karşısında Bay Hafız Hakkı ile beraber buldum. Yeni vazifemi bildirerek hareket üzere olduğumu arzettim.

Hakkı bey söylediklerimi tercüme ettiler ve mukabeleten başarılar ve selâmetler dilediler. Ve uzattıkları eldivenli ellerini sıkarak ayırdım. Tümen karargâhında Bay Hafız Hakkı ile bir kere daha buluşmamız bu tabloyu canlandırmış oluyordu.

Bay Hafız Hakkı teftişlerini ikmal ile 5 Aralık 1914 tarihinde 9. Kolordu karargâhına da uğrayarak İstanbul'dan hareketleri sırasında ordunun Başkomutanı Beşinci Mehmet Reşat'ın orduya karşı iltifat ve selâmlarının bildirilmesi hakkındaki irade-i seniyyeyi neşir ve tamim ederek Erzurum'a döndüğü zaman da o sırada orada bulunan 10. Kolordu Komutanı General Ziya (Paşa)'nın İstanbul'a izin verdiği hakkındaki ordu emrini tebliğ etmiş ve bu suretle komutanlıktan çekilen generalin yerine 10. Kolordu'ya kendilerinin tayin edildiği haberi de şayi olmuştu. Bu suretle 3. Ordu'nun başlıca iki Kolordusunun komutanlarında değişiklik oluyordu.

3-6 Aralık 1914

Havalar da mutedilleşmişti. Birliklerden getirilen kuvve-i umumiye cetvellerine göre tümen 3 Aralık tarihinde:

Adet

208 Subay

9381 Erat

2044 Hayvan

Mevcudundan ibaretti. İki gün sonra 5. Depo Taburu'ndan gelen 527 kadar eri de buna ilâve etmek lâzımdır.

Bugünlerde gelen kolordu emri ile bu ayın nihayetini müteakip 3. Ordu'nun taarruz hareketine geçmesi memul olduğundan gece yürüyüşleri için talimler yaptırılması bildiriliyordu.

Tümen kurmay başkanı ile beraber Perlanos üzerinden Kuş'a gittiğimiz zaman kolordu komutanı da maiyeti ile beraber geldiler.

Vaziyet hakkında görüşüldüğü sırada iki tümenle Narman üzerine bir hareket icrası mutasavver olduğu da öğrenilmiş oluyordu.

Aralık ayının 6'sında da öğle vakti ordu komutanı Hasan İzzet Paşa Süvari Kolordu Komutanı Fazıl Paşa ve 9. Kolordu Komutanı ile maiyetleri Hizardere'de tümen karargâhına geldiler. Buradan da beraberce Karabıyık'a kadar giderek avdet ettiler.

* * *

Bir müddetten beri her hangi bir fırsatla göremediğim Hasan İzzet Paşa'nın daima taze, dinç yüzü kır ve gür bir sakal ile çemberlenmiş, saçları daha ağarmış bir haldeydi.

Süvari Kolordu Komutanı Fazıl Paşa'yı da ilk defa görüyordum. Uzun boylu aksakallı başında ageli güzide bir Arap kırsığına binmiş cevval bir çöl emirinin Kafkas'ın karlı sahralarındaki cündiyane hareketleri hürmetler uyandırıyor.

7 Aralık – 14 Aralık 1914

Bugünler zarfında ve ihtiyarî çekiliş sebebiyle tümen birliklerinde hâsıl olan dağınıklık düzeltilmiş eratın intizam ve istirahati, aynı zamanda Erzurum ovası konaklarında bıraktığımız erzaklardan da celp için büyük ağırlık hayvanatı Erzurum'a kadar gönderilerek dönmüş ve hatta kısmen Badicivan kısmen de Serbuğan'a kadar ileri alınan ekmekçi takımı vasıtası ile köy değirmenleri işletilip ve taze ekmek yaptırılarak dağıtılmaya başlanmıştı.

Vazife olarak da tümence bir yandan tahkimat yaparak müdafaa tertibatı almak ve bir yandan da sola doğru uzanmak ihtimali karşısında ve bilhassa Kuşa cihetlerinde keşiflerde bulunmak gibi iki zıt hareket arasında bocalıyorduk. Diğer taraftan da kolordu komutanlığı ile sık sık buluşmak ve hemen her gün araziye çıkarak yapılan işleri görmek ve aynı zamanda önümüzdeki hareketleri bizzat anlamakla uğraşıyorduk.

Bu arada kayda değer bir hal şimdiye kadar ismi geçmeyen sahra telefonlarından istifade edilmeye başlanmasıdır. Balkan harbinden itibaren orduda kullanmaya başlanan sahra telefonları Kafkas Cephesi'nde yeni görüldüğü için erler telleri bilgisizlikten çarık bağı yapmak üzere koparıyor ve hattâ bazılarının telefonun sesinden ürktüğü görülüyordu. İlk olarak Pazarçur'da bulunan kolordu karargâhıyla tümen karargâhı telefonla bağlanmış olduğu için 7 Aralık 1914 tarihinden itibaren muharebe başlamış ve ertesi gün için de kolordu komutanı tarafından çağırılmışım. Bu davet üzerine Pazarçur'a kadar giderek kolordu komutanı ile görüştüm ve ileri hareket için Pertanos – Kuşa'dan giden yolların keşfi hususunda talimat aldım. Ferdası gün de bu maksatla bizzat kurmay başkanıyla beraber Karabıyık – Pertanos üzerinden Koziçan tepesine çıktık.

Tepe, etrafa hâkim ve ufuk geniş olup Gerek Yaylası tamamen göz önünde bulunuyor ve Sıçankale Dağı'nın yamaçlarında

düşmanın araziye uydurulmuş ve cephesi şimale doğru bir koltukla kıvrılmış tahkimatı görülüyordu..

Çermik – Kuşa yolu arabaların geçmesine, Karabıyık – Pertanos yolu ile ancak piyade ve dağ toplarının ilerlemesine müsait olduğu anlaşılmıştı. Öğleye kadar süren bu keşif sırasında karşımızda Gücü yolu denilen bir istikametten 20 – 25 kadar düşman atlılarının geçtiği görülmesi üzerine yanımızdaki müfreze tarafından ateşe tutularak süratle kaçmaya icbar edilmişlerdi.

Tahkimat olarak da kolordunun 7 Aralık 1914 tarihinde verdiği emre göre ordunun ikinci bir hat daha tahkim edeceği kararı üzerine 29. Tümen hissesine Minavut güney sırtları düştüğünden yukarıda yazdığımız gibi Kolordu karargâhına gittiğimiz günün sabahı 85. Alay ve istihkâm bölüğü komutanları, kurmay başkanı ile birlikte olarak mezkûr sırtlardaki mevzii gördüğümüz gibi mezkûr alay ve bölük 10 Aralık'ta Minavut'a giderek tahkimata başladılar. Bu iş Minavut sırtlarındaki tahkimatın kifayeti emrolunduğu 13 Aralık 1914 akşamına kadar devam ile 120 mangal siper kazdırılmış bulunuyordu.

Bu suretle düşman tarafından rahatsız edilmeden birliklerin istirahatı intizamın iadesi ve aynı zamanda tahkimat ile geçen bu haftanın son gününde Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın 13 Aralık 1914'te Köprüköy'de 3. Ordu Karargâhı'na gelerek tekrar Erzurum'a döndüğü haberi alındı. Bu haberin bizler için ne gibi sürprizler meydana getireceğini tahmin etmek tümence o anda bittabiî mümkün olamazdı. Yalnız Kolordu'dan telefonla 16 Aralık 1914 tarihi için ileri hareket mukarrer olduğuna dair gelen haberler hazır ve uyanık bulunmamızı icap ettiriyordu.

VIII. Bölüm

İhata Manevrası¹

15 Aralık 1914

Ordu Başkumandan Vekilinin sabahleyin saat onda Geçik'e geldiği ve muharebe hattını dolaşacağı sırada 29. Tümen'e de uğrayacağı haberini aldık. Usulen tümen mıntıkası hududuna girecekleri bir noktaya kadar çıkarak vürûdlarına intizar ettik.

Enver Paşa yanında Kurmay Başkanı Bronsart Paşa ile ordu ve kolordu komutanları ve maiyetleri bulunduğu halde öğle vakti, gayet açık ve güneşli bir havada ve yalnız ceket giyinmiş bir kıyafette uzaktan göründüler. Kendilerini usulen selâmlayarak fırkanın mevcudu ve vaziyetine dair takrir verdik. Ve oradan birlikte Hizardere'deki 29. Tümen karargâhına geldik ve kendilerine; o sırada kaynatmaya muvaffak olduğumuz karargâh çorbasından ikram eyledik. Ve böyle bir müddet istirahat ve kendi aralarında bazı görüşmelerden sonra hep birlikte sırtlara ve yapılan tahkimat hattını görmeye çıktık. Mevzi hakkında lüzumlu tafsilat verdik.

¹ 1914 senesi seferberliğinden itibaren Sarıkamış Meydan Muharebesi'nin sonuna kadar 29. tümen'in yaptığı hareketler esnasında tümen komutanlığının günü güneşe ıttılana vâsıl olamayan ve fakat aynı maksat ve hedefe ulaşmak için ve beraber olarak hareket eyleyen ordu ve kolordu birliklerin hal ve vaziyetlerine müteallik olup hareketin umumi cereyanlarına rabitasını göstermeğe yarayan ve bilhassa ihata manevrasından sonrasına ait olan malûmat iş bu kitabın yazılması sırasında toplanmış bilhassa İlk Dünya Harbi'nde Kafkas Cephesi'ndeki hâdisatın hakiki ve samimi bir vesikası hükmünde olan Yarbay Selâhaddin'in 1931'de Askeri mecmuada basılmış kıymetli eserlerinden istifade olunmuştur.

Bugünlerde yağan kar ile dolmuş olan siperlerin temizlenmesini ve bizzat ele aldıkları bir kürek ile hendeklerde mesafe mesafe yan siperlerinin de yapılmasını işaret ettiler. Kendilerine ümende kazma ve kürek miktarı pek az olup görülen siperlerin de portatif küreklerle yapılabildiği arz edilmesi üzerine Erzurum'dan lüzumu kadar kazma ve kürek gönderilmesi için maiyetlerine emir verdiler ve buradan geri döndüler.

Enver Paşa'nın fırkamızı bu ilk ziyaretlerinde kendilerinin ve maiyetlerindekiilerin içleri güderi yeleklerle beslenmiş sade bir ceketle kaputsuz ter ü taze görünüşlerine bedel istikbale giden bizlerin Enveriye serpuşlarımızın uçları çözülerek boyuna sarılmış veya serpuşun üzerine ayrıca biz lâz kabalığı geçirilmiş kar ve ziyadan gözleri korumak için birer de siyah gözlük takmış hâldeki kıyafetleri hatırlamaya değer bir manzara gösteriyordu. Bununla beraber bir gûna tarize uğramadık.

Belki bizi mazur görmüşlerdi. Çünkü subay olsun, nefer olsun umumiyetle giyim işleri mevsimin ve mahallin icaplarına hiçbir veçhile uygun değildi.

Başkumandan Vekilinin cepheyi ziyaretinde bizzat gördüğüm bu hale derhal çare bulmak imkânları kalmamıştı. Çünkü; ordunun teçhizat ve elbisesini getireceği beklenen Mithat Paşa Vapuru Karadeniz'de batırılmış ve Rus denizcileri Türk ordusuna vereceği maddî zararlardan en büyüğünü vermişti. Bir taraftan da Kolordu'nun emrinde bulunan debboylar tamamen boşaltılmıştı.

Bu vaziyeti pek yakînen bilen ve çaresizlik içinde kıvranan Enver Paşa, birkaç gün sonra orduyu atacağı kâr ü zarar meydana hiç olmazsa mânen kuvvetlendirmek için münasebet düşükçe birlikleri teşvik etmekte ve düşman arazisinden ele geçirilecek ganimet ile bu mahrumiyetlerin telâfi edileceğine dair kuvvetli ümitler vermekte idi. Muharebe cephesini gezdiklerinin ertesi gününde dahi tamamen tümene de gelen emirlerinde hülâsaten: *"Askerler hepinizi ziyaret ettim. Ayağınızda çarık, sırtınızda paltonuz*

olmadığını gördüm. Lâkin karşınızdaki düşman sizden korkuyor, yakın zamanda Kafkasya'ya gireceğiz. Orada her türlü nimete kavuşacaksınız. Alem-i İslâm'ın bütün ümidi sizin hizmetinizde kalmıştır..." deniliyordu.

İşte emrin mealinden, kıtaatın içinde bulundukları mahrumiyetin sebep olacağı binbir tehlike ve zaruretlar Türk erinin en büyük hasleti olan sabır ve tahammül ile karşılanabileceği anlaşılmakta olduğundan üzerinde uzun uzadıya durulmayarak sade okunup geçmekle iktifa edilmişti. Bundan sonra da birlikler kendi yarasını kendi sarmakla uğraşmaya devam ettiler.

* * *

Enver Paşa ile ordu ve meslek arkadaşlığı sırasında iki tesadüfle biraz müddet beraber bulunmuştuk. Birisi müteveffa Goltz Paşa'nın Almanya'ya avdetini müteakip uhdesinde bulunan Şark Orduları Müfettişliği sırasında müfredat teftişlerini göstermek üzere İkinci Ordu Komutanı rahmetli Birinci Ferik Abdullah Paşa'yı davet etmiş ve müşarünileyh ordu kurmayından keza rahmetli Kurmay Başkanı Mersinli Bay Cemal (General Cemal) ile beni beraberine almıştı. Ve yine Goltz Paşa'nın davetlisi olarak Bay Pertev (General Pertev Demirhan) da bulunuyordu. Birlikte Almanya'ya gidişimizde Berlin'de ataşemiliterimiz bulunan Bay Enver'i bulmuş kendileri de heyetimize iltihak ile Şarkî Prusya'da icra edilen teftişlerde bulunmuştuk.

Diğeri de 1912'de Balkan Harbi'nden evvel Manastır'da Altıncı Kolordu Kurmay Başkanı iken o sırada baş gösteren Arnavutluk İsyanları hakkında bazı tetkikat ve tahkikatta bulunmak üzere Bay Enver Manastır'a geldiği zaman yine birlikte ve civarda at gezintileri yapmıştık.

En son olarak da İstanbul'da 29. Tümen komutanlığına tayini müteakip memuriyetime hareket edeceğim sırada usulen Harbiye Nezareti'ndeki makamlarında veda ziyaretlerinde bu-

lunmuş pek kısa olan ayaküzeri görüşmede tümeni yetiştirmekte gayretimizi tavsiye etmiş, mukabeleten bu hususta itimat buyurmalarını arz ederek ayrılmıştım. Bundan başka kendileri ile resmîyet haricinde hiçbir temas ve muarefe vaki olmamıştı.

* * *

En başta ordu Başkumandan Vekili olmak üzere yüksek kademeli komutanlarının ve Ordu İkinci Kurmay Başkanının birbirini takiben hatt-ı harbi ziyaretle ordunun havalini yakından görmek istemeleri pek yakında mühim harekâtın icrasına girişileceğini göstermekte ve birbiri arkasından gelen emirler de hal ve vaziyeti pek açık bir surette anlatmakta idi.

Hattâ ordu Başkumandan Vekili'nin avdetlerini takip eden günlerde Hasan İzzet Paşa'nın infisal ederek 3. Ordu komutanlığını bizzat Enver Paşa'nın deruhte eylediği ve Bronsart Paşa ile Feldman'ın Ordu Erkân-ı Harbiyesine nakledildikleri haberi de bu serzenişlerimize bir derece daha kuvvet vermişti.

* * *

İhtiyarî çekiliş ile onu takiben birliklerin tahkim ve keşif işleriyle mütemadî meşgul olarak istirahat imkânlarının azalmasının muzir tesirleri erler üzerinde görülmeye başlayarak fırsat buldukça firar vukuatı ziyadeleşmişti.

Bunu önlemek için seferberlik iptidalarında neşredilen kanun veçhile firar vukuatı şiddetli cezaları istilzam ettiği ve bu husustaki Divanı Harb kararlarının infazı da fırkaların salâhiyetine bırakılmış bulunduğu için fırka divanı harbinde muhakemeleri yapılan ve 85. Alay'dan 3 ve 86. Alay'dan 7 erin bugünün sabahında alayları muvacehesinde kurşuna dizilmesi, Başkumandan Vekili'nin tümeni ziyaret eylediği bugüne tesadüf eylemişti.

16 Aralık 1914

16 Aralık 1914 Çarşamba günü öğleden evvel saat 10,15'de tümene gelen Kolordu emrinde her an için Oltu üzerine yürüyebilmek üzere 9. Kolordu'nun Pertanos – Karabıyık – Hizardere – Çermik mıntıkasında; 10. Kolordu'nun ta Tortum civarında toplanacağı 3. Ordu'dan bildirilmiş olduğu ve bu meyanda 29. Tümen'in Pertanos – Karabıyık'ta toplanması ve sahra toplarının da tümene iltihak edeceği, 17. Tümen'in de aynı hatta yaklaşarak 29. Tümen'in terk edeceği konaklara girmesi bildiriliyordu.

Yukarıda da yazıldığı veçhile tümen sahra topçuları daha 8 Kasım 1914 tarihinde Erzurum'dan hareket sırasında tümenden alınmıştı. Bu, son emre göre kolordunun Oltu cihetlerine hareketi sırasında yolların sahra toplarının geçmesine müsait olmasından bilistifade tekrar tümene iltihakı münasip görüldüğü anlaşıyor-duysa da ihata manevrasının başlaması kararı üzerine böyle bir hal vaki olmamıştı. Buna bedel ertesi gün 17. Tümen'in, 17. Topçu Alayının Binbaşı Bay Hamdi kumandasındaki 3. Taburu 29. Tümen'e gelmiş ve bu tabur Sarıkamış Muharebeleri'nin sonuna kadar da tümen refakatinde kalmıştı.

17-18 Aralık 1914

Bu emre göre 29. Tümen 17-18 Aralık 1914 tarihinde konaklarını sıkıştırarak aşağıda yazılı köylere girmişti:

Pertanos'ta

Süvari

85. Alay'ın 1. Taburu

87. Alay'ın 1. ve 3. Taburları

85. Makineli Tüfek Bölüğü.

29. Topçu Alayı'nın 3. Dağ Taburu İstihkâm Bölüğü.

Karabıyık'ta

Tümen karargâhı:

85. Alay'ın 2. 3. Taburları;

86. Alay'ın 1,2,3. Taburları;

86. Makineli Tüfek Bölüğü.

17. Topçu Alayı'nın 3. Taburu Sıhhiye Bölüğü.

Çermiksu'da

Büyük ağırlıklar.

Badicivan ve Serçeboğazı'nda

Seyyar hastane ve ekmekçi kolları.

19 Aralık 1914

Karabıyık'ta bulunan tümen karargâhı, 85. Alay'ın 1. ve 3. Taburları, 86. Alay ve 17. Topçu Alayı'nın 3. Taburu sabahleyin hareketle Pertanos'a gelerek tümen tamamen burada toplanmış oldu.

Aynı günde tümen komutanı ve kurmay başkanı maiyeti ile birlikte araziye görmek üzere Eldenin Köyü yakınında Horhor Yaylası'na çıktık. Buradan etraf pekiyi görülmekteydi. 28. Tümen'in 84. Alayı Gerek sırtları üzerinde düşmanla çarpışıyor ve iki bölük kadar düşman İd'e doğru geçiyordu. Bunları gördükten sonra akşamüzeri Pertanos'taki karargâhımıza döndük.

Sonradan öğrendiğimize göre daha İstanbul'da (Umum Er-kânı-ı Harbiye'de) Genelkurmay da tasarlanan ve 22 Aralık 1914'te fiilen icraya başlanacak olan ihata hareketinin tatbiki hazırlıklarına dair ilk ve mühim taarruz plânı olan 19 Aralık 1914 tarihli ordu emri de bugün kolordulara bildirilmişti.

Emrin Sureti

Köprüköy

19.12.1914, saat 10'dan sonra

9. Kolordu Komutanlığı'na

19.12.1914 günü için ordu emri

1- Düşman kuva-yı asliyesi eski mevzidedir.

2- Düşman kuva-yı asliyesini Kars istikametinden ayırarak Aras Vadisi'ne doğru cenuba atmak üzere 3. Ordu kuva-yı külliyesi ile Oltu istikametinden sağ cenah gerilerine doğru ilerleyecektir.

3- Süvari Fırkası piyade ve topçu ile takviye bulunduğu halde düşmanın Aras Nehri cenubundaki cenahına taarruz edecek ve düşmanın nazarı dikkatini bu cenaha celp edecektir. Bu hususta ayrıca talimat verilmiştir.

4- 11. Kolordu kendi mevziinde kalacak ve düşmanın nazarı dikkatini üzerine celp etmek için bütün cepheye nümayiş taarruzu yapacak. Düşman kuva-yı külliye ile ilerlediği takdirde ilerlemesini durduracaktır. 11. Kolordu'ya talimatı hususiye verilmiştir.

5 - 9. Kolordu lâakal iki kol ile sol kol Eğrek - Yeniköy yolunda yürüyecek hiç olmazsa Kızılkilise - İd yoluna varacaktır. İd müfrezesinin şarka doğru kuva-yı asliyesine iltihakına sureti katiyede mani olacaktır.

6 - 10. Kolordu bir fırkası ile İd'e, diğer iki fırkası ile Ardos'a varacaktır. Her iki kolordu tesadüf ettikleri düşmana taarruz edecektir. Harekât emir bulunduğu üzere icra edildiği takdirde 23.12.1914 günü 9. Kolordu Çatak - Pektir hattına ve 10. Kolordu Oltu cihetine doğru ilerlemesi 24.12.1914'te 9. Kolordu Kötek, 10. Kolordu Bardız istikametine yürümesi muhtemeldir.

7- Keşif muntıkları:

Süvari Fırkası ile 11. Kolordu'nun keşif muntkası hududu Aras suyudur.

11. Kolordu ile 9. Kolordu arasındaki keşif muntkası hududu arasındaki keşif muntkası hududu Karabıyık - Sıçankale Güllüdağ'dan geçen hattı balâdır.

9. Kolordu ile 10. Kolordu'nun keşif muntkası hududu şimdiye kadar olduğu gibi Kargapazar silsilesi - İd - Oltu hattıdır.

Keşif vezaifi:

Düşman kuva-yı asliyesi kısmen ve kâmilan mevkiinde mi duruyor, yoksa geriye mi gidiyor veyahut 11. Kolordu'ya doğru mu ve bu halde de Aras'ın şimalinde mi yoksa cenubunda mı ilerliyor veya şimali garbı istikametinde tepeler üzerinden 9. Orduya mı gidiyor.

Koçfans, Şekerli, İd, Ardos cihetindeki düşman duruyor, Ol-tu civarında neler vardır, Kızılkilise cihetindeki kuvvet ne kadardır, yerinde mi duruyor, garba doğru kuva-yı asliyesine mi yanaşiyor, geri mi çekiliyor?

8 - Sureti muharebe hakkında ayrıca emir verilecektir.

9 - Ordu karargâhı Köprüköy'dedir."

Başkumandan Vekili

Enver

20.12.1914

Pazarçorat, gelişi sabaha karşı 2.10

20 Aralık 1914'te makineli tüfek bölüğü ile 86. alay Eldenike gönderildi.

20 Aralık 1914

Bugüne kadar oldukça mutedil giden hava bozulmaya ve hafif kar yağmaya başlamıştı. Gecedен alınan kolordu emrinde düşman taarruzuna karşı hazır bulunmak üzere 85 ve 86. Alaylarla 17. Topçu Alayı'nın 3. Taburu Horhor Yaylası'nda toplandı. Ve Kolordu komutanı ile birlikte buraya kadar çıkılarak vaziyet görüldü. 85. Alay Horhor'da açıkta kaldı. Ve diğerleri Eldenik'e tümen karargâhı ile birlikte olarak yerlerine döndüler.

Aynı günde akşamüzeri aldığımız Kolordu emrinde yarın Kolordu taarruza geçerek Suş - Kigani – Kızılkilise – Lafsor hattına ilerleteceğinden;

29. Tümen'in Lâfsor'a gitmesi, 17. Tümen'in, 29. Tümen'i takip etmesi;

28. Tümenin Şekerli'ye;

ilerlemesi bildiriliyor ve 10. Kolordu'nun da İd'e karşı ilerleyeceği ilâve olunuyordu.

22 Aralık 1914

Bu gece başlayan fırtına ve kar tipisi göz açtırmayacak derecede şiddetle hüküm sürüyordu. Lâfsor'a hareket edecek olan 29. Tümen geceden verilen emir veçhile Pertanos'tan gece yarısından sonra 3.30'da hareket edecek olan 87. Alay'a birlikte 85. ve 86. Alaylar ve topçu taburları cümleten ve saat beşte Horhor Yaylası civarında toplanacaklardır.

Saat 3.30'da 87. Alay'la beraber Pertanos'tan çıkan tümen kargâhı da her tarafın karla örtülmüş olmasından kısmen yolunu şaşırarak Horhor Yaylası'na gidecekken Eldenik'e inmiş bulunuyordu. Buraya gelmezden evvel alaylara mahsus emirleri götürmek üzere gece saat 11'de yola çıkmış olan ve Harb Okulu talebelerinden emir subaylığında kullanılan Rifat da tipinin şiddetinden yolunu kaybetmiş ve dönüp dolaşarak bize iltihak etmişti. Bu sebepten emirler yerine gitmemiş olduğundan 85. ve 86. Alaylar bulunduğu yerlerden kıvıldamamışlardı.

İhata hareketinin başlangıcı sayılan bir günde tümenin emir olunan, bir saatte harekete geçemeyerek geç kalması tabîî doğru görülemezdi. Bu yüzden vaziyet ehemmiyet peyda etmiş ve tümence bizzat işe müdahale ile alayları harekete geçirmek icap eylemişti. Buna binaen Eldenik'e girer girmez alay komutanını bularak birlikleri silah başı etmek lâzım geldi. Fakat tipili ve şiddetli soğuk bir gecede subaylarıyla konaklarını birer birer bulmak ve bölüklerin ordugâh ateşleri karşısında uyuklayan erleri yerlerinden çıkarmak pek de kolay bir iş değildi. Filvaki nöbette rast geldiğimiz nöbetçilerle derhal birliklere haber vermeye koyulduk. Alay komutanını çağırdık. Fakat vakit ilerlediği halde hareketten eser görülemiyor ve asabileşiyorduk. Nihayet düşmanın yakının-

da olduğumuzdan sessiz davranmak icap etmesine rağmen nöbet mahallinde bulunan bir borazana silâh başına işareti verilmesi emir olundu. Ve gecenin geç saatlerinde acı ve tiz boru sesi etrafa yayıldı. Ancak bu sayede bir müddet sonra evlerden çıkan bölükler meydanlarda toplanmaya başladılar.

Alay komutanına da vaziyet izah olunarak arada geçen zamanı telâfi edecek surette harekete geçmesi hakkında emirler verildikten sonra Horhor yaylasında geceyi açıkta geçiren 85. Alay nezdinde hareket edildi.

85. Alay yol üzerinde eldeki portatif çadırlardan istifade suretiyle açık ordugâha yerleşmişti. Buraya varınca alay emir almadığından aynı halde bulunduğu anlaşıldı. Ve Eldenik'teki gibi aynı suretle boru vasıtasıyla silâh başına etmek icap etmişti. İlk tesadüf ettiğimiz Yüzbaşı Bilâl ile erlerin bu şiddetli soğuklar tesiri ile kararmış, morarmış çehrelerinin korkunç halleri ileri harekât için daha dikkatli ve daha cesaretli olmamızı hatırlatıyordu.

Ancak bu suretle ve fevkalâde tedbir ve müdahalelerle harekete geçirilen alaylar Horhor'da toplandılar. Aynı yol üzerinde ve birbiri ardında konaklamış olan birliklerin aynı istikamette yürüyüşlerinde birliklerin bir yerde içtima ettirilmeksizin verilecek yürüyüş emriyle hareketlerinin tanzimi hususundaki kaideyi burada tatbik etmedik. Mevsimin fevkalâdeliği ile beraber gidilecek arazinin ahvali düşmanın vaziyeti malûm olmadığından alayları el altında bulundurarak harekâtı idare etmek mecburiyeti tümenin bir noktada toplanmasını zarurî kılmıştı.

Tümenin insan kuvvet ve tahammülünün üstünde birçok hareketler yaptığı müthiş gecenin sabahı olmuş ve vakit sekiz buçuğa varmıştı.

Tam bu saatte ordu Başkumandan Vekili Enver Paşa beraberinde kurmay başkanı General Bronsart (Paşa) ile kurmayı ve maiyeti aynı zamanda 9. Kolordu Komutanı General İhsan (Paşa) ile karargâhı içtima mahalline geldiler.

Enver Paşa ile maiyeti erkânı 15 Aralık 1914'te Geçik sırtlarındaki muharebe hattını ziyaretleri sırasında gördükleri kaputsuz ceketli kıyafetleri yerine boy kürklerine sarılarak daha kapalı ve sıkı giyinmiş bir halde idiler. Bir aralık yakınlarında bulunduğumuz General Bronsart (Paşa) havanın şiddet ve berbatlığını söylerken vaziyetin "Moskova Seferi" gibi olduğunu ifade etmişlerdi. Kendilerine usulen takrir verildi ve yürüyüşe başlanmak üzere olduğu bildirildi. Şimdiye kadar aldıkları habere göre karşıdan çıkacak düşman Ermeni çetelerinden ibaret olup hemen süngü hücumu ile tard edilerek yürüyüşe devam edilmesinin emrettiler. Ve bizde böylece hareket ettik.

Tümenin yürüyüş tertibatı şöyle idi:

85. Alay'dan bir tabur sağ yancı (sağ canipdar) olmak ve diğer taburları topçu ile beraber öncü (pişdar) olmak ve diğerleri kısm-ı küllide bulunmak üzere Mendehor - Virintap - Koçfanes istikametinden ilerliyorlardı.

Pişdar (öncü) Virintap'a yaklaştığı sırada düşman ateşi ile karşılaştı ve derhal üzerine atılarak üç çeyrek saat kadar bir çatışmadan sonra tard ile yola devam olundu.

85. Alay'ın 1. Taburu bu müsademedede 77. Rus Alayı'ndan yedi neferle dört çete esir getirdiler. Bunlardan alınan malûmat ancak iki gün evvel düşmanın Virintap'a gönderdiği iki bölük miktarındaki kuvvet imiş.

Bu ufak çatışmadan sonra yola devam olunarak gurupla beraber Koçfanes'e varıldı. Ve gece ileri karakol vazifesini görmek üzere öncü Lâfsor'a yollanmış ve kısm-ı küllî de karargâhla beraber Koçfanes'te yerleştirilmişti. Tümen 22/23 Aralık 1914 gecesini böylece konaklarda geçirdi. Fırtına da sükûnet bularak hava açılmış ve fakat arazi derin kar tabakası ile örtülmüş ve kuru soğuklar artmıştı.

29. Tümen'in bugünkü ileri hareketine mütenazır olarak soldan ilerleyen 28. Tümen de Şekerli şimalinde bulunup mukavemet göstermeksizin çekilen düşmanı takip ederek karargâhı ile Karşım'e ve üç alayı ile Şekerli'ye, 17. Tümen karargâhı ile Kinzesor, kısm-ı küllisi ile de Virintap'a varmış ve hareketlerinden evvel kolordunun sağ yan ve gerilerini muhafaza için Koziçan Tepes'ini işgal etmek üzere 49. Alay'ını iki top ve iki makinelî tüfekte beraber Pertanos'da terkeylemiş ve onun da solunda bulunan 10. Kolordu dahi Tortum üzerinden gelerek İd'i aşmış ve karargâhı Kaleboğazı'nda olmak üzere Oltu istikametine hayli sokulmuş bulunuyorlardı.

23 Aralık 1914

Kolordu emri ancak sabahın 7.30'unda alındı.

Buna göre 29. Tümen kısm-ı küllisi ile Çıtak'a varacak ve piyade ve topçudan mürekkep kuvvetli öncüyü Bardız'a sevk edecek.

Tümen karargâhı emrin alınmasını müteakip vakit kaybetmemek üzere hemen Koçfanes'den çıkarak Lâfsor'a hareket ettiği gibi burada bulunan ileri karakolların himayesinde olarak kısm-ı küllinin de Lâfsor'a doğru yola çıkması emri verildi. Sabahleyin saat dokuz raddelerinde Lâfsor'a varan tümen komutanı süvari bölüğü ve 85. Alay'la 29. Alay'ının 3. Taburunu topluluk nizamında hazır bulmuştu. 29. Tümen birkaç günden beri devam eden ileri yürüyüşle Rus arazisine yaklaşmış ve bugünkü yapacağı ileri hareketle de hududu aşması memul bulunmuş olduğundan erleri ve subayları teşvik için birliklere hitaben:

"Erler, evlâdlar!..

"Günlerden beri karlı dağlar aşarak, muharebeler vererek geçtiğiniz bu köyleri, artık geride bırakıyoruz. Bugün veya yarın hududu aşacağız. Allah'ın inayetiyle ordumuzun fedakârlığı ve

sizlerin kahramanlığı sayesinde hududun ötesinde kalmış olan din ırk kardeşlerimizin kurtulması yakındır. Bu suretle sıkıntı ve meşakkatlerinizin mükâfatını göreceksiniz ve sayısız nimetlere kavuşacaksınız. Bizlerden gayret ve Allah'tan muvaffakiyet ... İleri..."

Diye kısaca birkaç söz söyledim. Ve sözlerimin sonunda selâmet ve muvaffakiyetler dileğiyle öncü alayı Milikar – Çıtak – Hemas – Bardız istikametinde ve saat 9.15 de yola çıkardım. Bu sırada kısm-ı küllinin baş tarafı da Lâfsor'a yaklaşmıştı. Kısa bir moladan sonra birlikte aynı istikamette yola devam edildi.

Lâfsor'dan sonra Milikar'ı da geçerek Çıtak'a giden dik yolu ve yüksek rakımlı bir belde aşan patika parçasını karlar ve buzlar içerisinde geçmekte erler ve hayvanlar pek zahmet çekiyorlardı.

Tümen karargâhı gündüz saat beş sularında Çıtak'ta öncüye yetişmişti. Ve öncüyü burada bırakmayarak Bardız istikametinde yola devam için Norşin'e gönderdi.

Ve kısm-ı külliyi de Çıtak'ta alıkoydu. Ve geceyi bu tertip üzere geçirmek emrini verdi.

* * *

Bugün de solumuzda hareket eden 28. Tümen öncüsü ile Pitgir'de olmak ve büyük kısmı ile gerilerde bulunmak üzere ilerlemiş ve 17. Tümen dahi arkamızdan Lâfsor'a varmış 10. Kolordu'nun Oltu'yu zaptederek karşısındaki düşmanı Ardahan istikametinde takibe koyulmuş bulunuyorlardı.

Bu muvaffakiyetle beraber 31. ve 32. Tümenlerine mensup 92. ve 96. Alaylar Oltu boğazında karşılaştıkları bir sırada düşman zannı ile birbiri ile ateş muharebesine tutuşarak iki bin raddesinde telefata sebebiyet verilmek gibi müessif ve acıklı hâdise de aynı günde vukua gelmiştir.

* * *

Gece yarısında alınan kolordu emrinde:

İd'den gelen düşmanın Rus Narmanı taraflarında 9. ve 10. Kolordular arasında ikinci bir müdafaa mevzii alındığından 9. Kolordu'nun Hemas – Pitgir hattını geçmeyeceğinden Bardız'a girilmemesi bildiriliyordu.

Bunun için 28. Tümen'in Kavaklıdağ'dan geçerek Oltu'nun şarkındaki Bağçeci'ye yürüyeceği ve düşmanın gerilerine düşeceği bildirilmekte ve 29. ve 27. Tümenlere de ikamet ve iâşe mıntı-kaları gösterilerek hareketlerine dair bir emir verilmekte idi.

Bunun için alaylar vardıkları köylerde gecelediler. Tümen birlikleri pek sıkı bir yürüyüşle ilerlemiş olduklarından büyük ağırlıklar çok geride kalmışlardı.

Dünkü harekât esnasında süvari bölüğümüz tarafından alınan yedi kadar esirin Rus Kafkas ordusuna bağlı şimendifer istihkâm birliklerinden oldukları anlaşıldı. 29. Tümen'in 85. Alayı ile 29. Topçu Alayı'nın 3. Taburu (pişdarda) öncüde bulunmak ve diğerleri kısm-ı küllî hâlinde öncüyü takip etmek üzere kademeli bir hâlde 22 Aralık 1914'te Horhor Yaylası'ndan yürüyüşe başlamıştı Rus ordusunun Kötek Oltu arasında irtibatını muhafazaya memur müfrezelerinden yolu üzerine tesadüf edenleri tard ederek bu havalinin pek meşhur tipileri ve şiddetli soğuklarında yay-lalardan geçerek 24 Aralık 1914'te Hemas ile Bardız karşısına gel-miştii.

29. Tümen'in hareket sahası Karadeniz, Hazar Denizi ve Bas-ra Körfezi'ne akan Çoruh, Fırat (Karasu) ve Aras nehirlerinin menbalarına tesadüf eden maruf üç havzanın birleştiği araziye tesadüf edip deniz yüzünden yüksekliği 2000 ile 3000 metre arasındadır.

Büyük nehirleri besleyen Ziyin, Eğrek, Sivri, Bardız dereleri-nin birbirine karışmış birçok kolları arasındaki yüksek tepeler, yaylalarla bunları birbirine birleştiren boyun noktaları bu havaliyi en sarp arazi sırasına koyar. Yol olarak başlıca:

1-Hasankale'den Kötek ve Sarıkamış;

2-Totum, Narman, İd, Oltu olmak üzere harekete ve tekerlek geçmeye müsait iki istikamet görülür.

Bunların hemen ortasında vaki olup ihata manevrasının yapıldığı arazi kısmında bulunan köylerin muvasalasını ancak kışın dere yatakları ve yazın yaylaları aşan patikalara münhasırdır. Bundan evvelki geçmiş seferlerde iki taraf ordularının mezkûr iki esas istikametinden istifade ettikleri vaki ise de aralarında olan bu derecede külliyetli kuvvetlerle mühim hareket yapıldığı vaki olmamıştır.

İşte 29. Tümen 9. Kolordu'nun kol başında olarak Kuşa ve Pertanos'tan Bardız'a kadar 55-60 kilometre uzunluğundaki istikameti üç günde ve her gün ortalama yirmi kilometrelik bir yürüyüşle ve arkasına bakmaksızın katetmiş bulunuyordu.

Bu üç gün içerisinde bir konaktan diğer konağa geçen birlikler, her günün sabahında yollardan geçiyorken ilerisinde giden birliğin yolun iki tarafında bıraktığı bir hayli donmuş efradın cesetlerine ve köyler dâhilinde kalmış hastalarına ve bir hayli döküntülere tesadüf ediyorlardı.

Bununla beraber 29. Tümen Rusların Hortum düzlüğündeki esas mevziinin sağ kanadının 10-15 kilometre uzaklığından dolaşarak sıkı bir yürüyüşle yaptığı bu hareket esnasında 9. ve 10. Kolorduların icra etmekte oldukları ihata manevrasının mihverini teşkil ettiğinden düşmana bu hareketi sezdirmemek için emrolunan vaktinde gösterilen hedefe varmak mecburiyetinde idi ve böylece de ilk vazifeyi başarmıştı.

24 Aralık 1914

Sabahleyin saat 9.30'da Kolordu'dan gelen hareket emrinde:

9. Kolordu'nun Akmezar Dağı – Zakim hattına ilerleyeceği cihetle 29. Tümen'in saat üçte Bardız'ı geçerek Akmezar Dağı'nu tutması bildiriliyordu.

Burada mühim bir noktayı göz önünde bulundurmak icap eder. 3. Ordu'nun yaptığı bu ihata manevrasında 19 Aralık 1914 tarihli esas emir veçhile harekât icra edildiği takdirde 24 Aralık 1914'te 9. Kolordu'nun Kötek'e ve 10. Kolordu'nun Bardız'a yürümesi muhtemel olduğu bildiriliyordu.

Hâlbuki ordunun bu emrinde 9. Kolordu'nun Akmezar Dağı – Zakim hattına ve daha doğrusu Sarıkamış'a tevcih edilerek asıl hedeften uzaklaştığı anlaşılıyor.

İhata manevrası boyunca 29. Tümenle arkasından gelen 17. Tümen'in iç yanda aldığı mesafeye nazaran dış yanda hareket eden 28. Tümenle 10. Kolordu tümenleri mevsim ve düşmanla uğraşmak yüzünden daha ziyade mesafe alamadıklarından hedeflerinden uzak kalmış bulunuyorlardı.

Vekayii gidişi böyle olmakla beraber verilen emrin icrası için tümenin öncüsü Norşin'den saat 1'de ve kısmı külli de tümen karargâhı ile birlikte Çıtak'tan saat 3'te hareket ettiler. Sabahleyin erkence keşfe gönderilmiş olan süvari bölüğü kırk kadar kazağa rastlayarak derhal hücumla geçmiş ve birkaç kazak neferi ile 6-7 kadar da hayvan esir almıştı.

Tümen karargâhı Norşin'e geldiği zaman 85. Alay'ın öncü taburu Hemas'la Bardız arasındaki arazide düşmanla muharebeye tutuşmuş ve biraz ziyadece yayılmakla beraber makineli tüfek bölüğünü de kullanmakta idi.

Bir an evvel ve vaktinde Bardız'a ulaşmak için alayın geride kalan taburlarından birini düşmanı saracak surette sağdan ilerletmek sureti ile muharebe hattı takviye edilmişti. Bu suretle düşman müfrezeleri tard edilerek Hemas'a girişmiş ve 109 numaralı hudut işareti yıkılarak bu noktadan birlikler Bardız'a girmeye başlamıştı.

Rus hudut bölük merkezi olan Bardız'a girilince, kilise kulesine çekilmiş olan bir Rus bayrağının yalnız başına sallanmakta olduğu görülmüş ve etrafı sıkı sıkı yoklama ve araştırmalarımıza rağmen canlı bir kimseye tesadüf edilememiştir.

Hemas'tan tümene katılan bizim taraf köylülerinin verdikleri malûmata göre ahalinin Rus askerleri ile beraber kızaklara bindirilerek geri sevk edilmiş oldukları anlaşıldı.

İlk işimiz, oldukça büyük ve mamur olan Bardız'ı işgal için tertibat almak oldu. İkinci iş olarak da; benliğimizi şiddetle saran arzu ve heyecana tebean kilise kulesindeki bayrağı indirmek ve yerine sevgili ve şanlı bayrağımızı çekmek istiyorduk.

Bilmem ne suretle itiraf etmeli?

Galiba böyle bir muvaffakiyete ererek bayrağımızı kullanmak fırsatı bulacağımızı tahmin ve ümit etmemiş olacağız ki; tümenimizde bayrak mevcut değildi ve bütün sefer esnasında da geçilen veya ikamet edilen mahallerde de bayrak çekilmesi itiyad edilmemiş ve yukarıdan da hiçbir ihtar vaki olmamıştır.

İşte bu kusur ve nisyanın verdiği hicabı tamir etmek için hemen Rus bayrağı indirilerek yerine 85. Alay'ın Alay Sancağı dikildi ve sancaktarla beraber kuleye çıkan tabur imamı tarafından ezan okundu. Ve dualar edildi.

Bardız'ı hiçbir binası tahrip edilmemiş, eşyaları kaçırılmamış, resmî hususî dükkân ve ambarları olduğu gibi bırakılmış bir hâlde bulduk.

Rus ordusunun sahip olduğu bolluktan küçük bir örnek olan Bardız ambarlarında tümenimizi değil, belki de kolordumuzu günlerce idare edecek kadar yiyecek giyecek bulunduğu daha ilk araştırmalarımızda meydana çıktı. Günlerden beri yarı aç bir hâlde bulunan birlikleri ele geçen ganimetten istifade ettirmek ve aynı zamanda mevcut erzak ve eşyayı israf ve heba etmeyerek tümenlerimizle beraber geriden gelecek olanlar için de saklamak

lâzım geliyordu. Bunun için derhal görünürde olan debboyaları ve mağazaları muhafaza altına aldık.

Bunun için Bardız'a girdikten sonra emniyet tertibatı almak üzere Bardız yaylasına ileri karakola gönderilen 85. Alay ile 29. Topçu Alayı'nın 3. Taburundan bir müfreze bırakarak erzaktan lüzumu kadar almalarını tertip eyledik.

Kısm-ı küllideki alay ve topçuları da esaslı bir sokak ile iki kısma ayrılan köy mıntıkalarına yerleştirerek her kıtanın bulundukları yerlerdeki yiyecekten faydalanmalarına müsait davrandık. Burada tümen karargâhı da Rus hudut subayının evinde yerleşti.

Hudut subayının ikametgâhında veya komşusunun henüz ocağında bulunan sıcak yemeklerinden istifade ettiğimiz gibi bir de harp ganimeti olarak bir Rus subayı kılıcı ile şapkası ele geçmişti. Aynı zamanda arkadan gelen kolordu karargâhına da bir bina tahsis ve izhar edilmişti.

Fakat o gün İd'den kalkarak on dört saatlik uzun bir yürüyüşten sonra aynı gece Bardız'a gelen ordu başkomutan vekili ve karargâhı kolorduyu buradan çıkararak kendileri yerleşmiş ve kolordu karargâhını yeniden yerleştirmek için gecenin geç saatine kadar uğraşmıştı.

Konaklara giren birlikler derhal ve yer yer ateş yakarak yemek pişirmeye ve hatta koyun, dana, keserek kızartma yapmaya koyulmuş ve düşmandan hiçbir suretle rahatsız ve tâciz edilmeden adetâ birer "Sur-ı zafer" kurmuşlardı. Bu ziyafetin akisleri kolordu kumandanınca aşağıda bildirilecek olan müzakere sırasında Enver Paşa'nın sualine cevaben:

"- Paşa Hazretleri, bu akşam 29. Tümen'in şetaretini gördünüz. Kuzu kızartıyorlar..." Sözlerini kuvvetle sarf ve ifadeye vesile vermiştir.

Subaylar ve komutanlar da dükkânlarda bulunan şeker, çay ve konfetlerden hissedar olmuşlardı. Herkesin cebine ve çantası-

na koyduğu bu gibi nevale Sarıkamış ormanlarında geçen ileriki günler için yaşamalarına medar olmuştu.

Bunlar gibi ambarlardan ele geçen sıcak eşya arasındaki yamaçlardan yüksek kademe karargâhları da müstefit olmuştu. Hisseme düşen bir yamçıyı feci esaret günlerinde hayatımı koruyan en kıymetli bir meta olarak uzun zaman muhafaza etmiş ve hatta kendine giyecek eşya bulduktan sonra geri verdiği bu yamçıyı eskidikçe şeklini tahville kalçın olarak kullanmıştım.

29. Tümen'in Bardız'ı işgali 3. Ordu'nun ihata manevrasında ilk muvaffakiyet olarak tecelli etmişti.

9. Kolordu ve ordu karargâhları vakit geçirmeden Bardız'a ulaşmışlar ve bu andan itibaren yapılacak harekâtın tanzim ve icrası için Bardız konaklarına yerleşerek müzakereye başlamışlardı.

29. Tümen komutanlığı ve belki de diğer bilumum 9. ve 10. Kolordu tümenleri mukadderatlarını bu gece verilecek karardan bekliyorlardı. Bu hususta ordu Başkumandan Vekili ve Erkân-ı Harbiyesi Bardız da bulunan 9. Kolordu komutan ve maiyetinin huzur ile münakaşalı müzakereler olduğu 29. Tümen'e aksediyor ve tümen komutanı bu müzakereye iştirak ettirilmediği için sadece sadır olacak emre intizar ediyordu.

Kolordu Kurmay Başkanı Bay Şerif'in yazdığı "*Sarıkamış*" adlı eserinde bahis olunduğu üzere:

"... İhsan Paşa pek tabîî bir vaazı ve ifade ile şu cevabı verdi:

- Paşa Hazretleri bu akşam 29. Fırka'nın şetaretini kendiniz gördünüz; kuzu kızartıyorlar. 17. Tümen'in yarın öğleye kadar muvasalat edeceğini ümit ederim. 28. Tümen'i ise bugün zat-ı devletiniz yürüttünüz. Buna nazaran 9. Kolordu'dan şimdilik el altında 29. Tümen'den başka kuvvet yok, demektir. Orduya taallük eden harekât icabatını bendeniz bilmiyorum; 10. Kolordu'dan malûmat yok buyuruyorlar. Eğer yarın maksad-ı devlet-

leri bir tümenin kuvvetiyle husulpezir olursa 29. Tümen harekete ve emre hazırdır.

İhsan Paşa'nın bu gece Enver'in karşısındaki vaziyeti müşkül bir vaziyetti. Enver yarın mutlaka Sarıkamış'a yürüyeceğini söylemekle beraber bizden fikir soruyordu. Bu anda orduya müteallik mukarrerat ittihaz etmek Enver'in hiç de dostu olmayan İhsan Paşa'ya düşmezdi.

İhsan Paşa'dan sonra Enver Almanlara teveccüh ederek mütalâalarını sordu. Harekât şubesi müdürlüğü vazifesini gören Feldman iri ellerini yekdiğerine amut ve mail vaziyette masa üzerindeki haritaya vurarak gayet ciddî, sarih ve kati bir ifade ile mütalâasını, bittabi Almanca olarak, ber-vech-i âti izah eyledi.

- Düşmanın vaziyetinde büyük tebeddül yok. Dünkü malûmat Rusların ağır bir surette şimale, Horum mevzilerine doğru çekildiğini söylüyor. Bizim esas kararımızı bu akşamki vaziyetidir. 9. Kolordu henüz tamamıyla Bardız – Zakim şarkı hattında bulunmuyor. 10. Kolordu'nun ise nerelerde bulunduğu meçhul. Buna nazaran 10. Kolordu Vartana – Beyköy hattına gelinceye kadar 9. Kolordu Bardız'da bekleyecektir.

Enver, Erkânı Harbiye Reisi General Bronsart'a teveccühle fikrini sordu. Bronsart:

- Aynen Feldman'ın fikrindeyim. 9. Kolordu yarın Bardız'da toplanacaktır.

Bu fikirlerin hiç biri Enver'in hoşuna gitmedi. Hafız Hakkı Bey'in bizden evvel Sarıkamış'a gireceğine kani olduğunu söyleyerek 9. Kolordu'nun da yarın 29. Tümeniyle Bardız'a hareket etmesini emretti. Ve bu esasa nazaran herkes hizmeti başına ayırdı..."

Suretinde yapılan müzakerenin cereyan ve tafsîlâtından 29. Tümen'de bir gûna malûmat alınamamış ve ancak önümüzdeki günlerde geçmesi memul vekayide tümen hissesine mühim roller isabet edeceğine dair bir sezinti mevcut bulunmuştu.

Bugün 29. Tümen'i takip etmekte olan 17. Tümen karargâhı ile aşağı Hemas'ta olmak üzere bu köyle Norşin köylerine gelmiş ve 28. Tümen de Teperek'e yerleşmişti.

Aynı günde 9. Kolordu'ya en yakın bulunan ve bu kolordu emrin de bulunmak veya birlikte hareket emrini aldığı halde geçtiği arazinin güçlüklerinden ve yorgunluktan dolayı hiçbir suretle irtibat peyda ettiğine dair malûmat alınamayan 10. Kolordu'nun 32. Fırkası sonsuz yorgunluklar çekerek öncüsü ile Kötek civarına varabildiği, 30. ve 31. Tümenlerinin de Ardahan istikametinde bir derece muvaffakiyetlerle beraber karşılık, yorgunluk arasında ilerlediği anlaşıyordu.

* * *

Sonradan öğrendiğimize göre bu gece ki müzakere neticesinde Başkumandan Vekili'nin her türlü mütalâa fevkinde vardıği taarruz ve harekete devam etmek kararı üzerine 25 Aralık 1914 günü için verdiği emirde:

9. Kolordu 29. ve 17. Tümenleriyle 25 Aralık 1914 sabahı Sarıkamış'a yürüyecek şehri işgal ettikten sonra cenub-i şarkindeki sırtları, Kötek ile Micinger'den gelen yolların geçitlerini tutarak müdafaa tertibatı hazırlayacak; 28. Tümen ise Bardız'da içtima ederek Yeniköy'den gelen istikametlere karşı setredecekleri

bildirilmişti.

İş bu esas dahilinde kolordudan gelen hareket emri üzerine tümence de geceden birliklere yürüyüş emri verildi.

25 Aralık 1914

Hududu aşar aşmaz meşhul bir diyara girmiş bulunduk. Her nedense seferberlikte birliklere dağıtılan haritalarda verilen bilgi, hudut çizgisi ile nihayet buluyordu. Bu yüzden harekâtın idaresi, gözle görülebilen ve ele geçen kılavuzlardan alınabilen bilgiye dayanıyordu.

Bardız'a girdikten sonra cenuba doğru manzarayı önümüzde yükselen yayla örtüyor, yalnız Bardız Deresi'nin şarkla garbinden iki giriş ve çıkış yarıkları görünüyordu. Bununla beraber gördüğümüz, öğrendiğimiz ve üzerinden geçtiğimiz sahaya göre yolların ve arazinin vaziyeti şöyle idi:

Bardız'dan Sarıkamış'a giden yol kasabanın önündeki dereyi geçtikten sonra cenuba doğru sırtları sarmağa ve yükselmeğe başlar ve iki istikamete ayrılır. Biri yaz yolu olarak Bardız Yaylası'na ve Malakan Komları'na oldukça dik meyillerle gider. İkincisi Kızılkilise üzerinden kış yolu olarak daha hafif meyille bir dereciği takiben Çerkesköy – Sarıkamış cephesine atlamak üzere bel noktasını geçer. Bu istikametlerin garp sırtları ağaçsız ve çıplak olduğu halde şark ciheti Malakan Komları hizasında Soğanlıdağ ormanlarının sık ağaçlı parçalarıyla örtülüdür,

Bugünlerde her taraf karla örtülü ve hava açık olup karlar güneşin hararetiyle öğle üzerleri ergin ve cıvık ve akşama doğru ince serin rüzgârların tesiriyle yükseklerde donuk ve sertleşmiş bulunuyordu. Bu sebepten eratin ıslanan postalları akşamları kaskatı oluyordu.

29. Tümen gecedен verdiği yürüyüş emri ile elindeki 15 kadar süvarisiyle 86. Alay'la 17. Topçu Alayı'nın 3. Taburunu öncüye ayırmış ve 87. Alay ile 29. Topçu Alayı 3. Taburunu kısm-ı külliye vermişti.

24/25 Aralık gecesini yaylada ileri karakolda geçiren 85. Alay'la öncü karakolları geçtikten sonra kısm-ı külliye takip edecekti. Aynı geceyi gerideki köylerde geçiren 17. Tümen de 29. Tümen'in arkasından ilerleyecekti. 29. Tümen karargâhı öncüde olduğu gibi kolordu ve ordu karargâhları da tümen refakatinde idiler. 29. Tümen alayları ve topçusu aldıkları emir üzerine sabahleyin harekete başlamışlardı. Yol göstermek üzere öncü refakatinde verilen kılavuz, yayla yolunu tutturduğundan piyadeler ikişer ikişer ve güçlkle ilerliyorlardı.

Tam bu sırada yürüyüş kolunun yanından geçmekte olan ordu karargâhındaki Alman subaylarının vesayası veçhile birlikler kolbaşılarının dörderle ilerleyerek, karları ezerek yolu açmaları ve bu suretle sıraların sıklaştırılması ordu Başkumandan Vekili tarafından emir olunmuş ve mümkün olduğu kadar yol kolunun uzanmamasına çalışılmıştı.

Öncü ile beraberindeki süvari yaylaya çıkıp Malakan Komları'na yöneldiği sırada şarkta Çıtak istikametinden gelen düşman süvarisine rastlayarak çarhalaşmaya ve öncü taburunun yardımı ile bunları tarda uğraşıyordu.

Tümen karargâhından da görülen bu hal üzerine ehemmiyetsiz bir düşman kuvveti yüzünden ileri yürüyüşünden kalmamak ve yaylaya çıkınca bizar kılavuzdan alınan malûmat yürüyüşe daha elverişli olan Kızılkilise yolunu geçmek için atlılarla öncü taburu yancı olarak çıkarılarak Kızılkilise'ye tevcih edilmiş ve böylece köye girilmişti. Aynı zamanda köye gelen tümen karargâhı da yeni öncü taburunun ilerlemek emri alması ve sabahtan beri karlar içerisinde güçlkle yol alan birliklere bir müddet mola etmesi emrini vermişti.

Tümen karargâhının buraya muvasalatında Başkumandan Vekili ile kurmay komutanı ve maiyetinin de daha kestirmeden piyadenin ilerisine geçerek Kızılkilise'ye gelmiş olduklarını gördük.

Kızılkilise Bardız'a nispetle küçük bir köy olmakla beraber ahalisi her şeylerini terk ile kaçmışlardı. Boş binalara girerek birer parça bir şey yemek ve dinlenmek niyetinde idik. Lâkin ordu Başkumandan Vekilinin hazır bulunması dolayısıyla kolordu komutanı ile birlikte vaziyet hakkında kendilerine takrir verdik.

Bunun üzerine keşif kolu gönderilip gönderilmediği soruldu. Tümenin elindeki atlıların bu vaziyeti görececek miktar ve kabiliyette olmadığı ve ancak öncü refakatinde kullanıldığı hakkındaki cevabımız makbule geçmemişti. Gerçi ordudan verilen emirlerde

tümenlere muayyen istikametler gösterilerek uzun keşifler icra ettirilmesi tekrar edilmekte olduğu için bunun aranılması muhik görülebilirdi. Fakat tümenin hakikatta bu vazifeyi görebilecek elemanı olmadığı gibi eşasen böyle uzun keşifler yapmaya muktedir olan süvari tümeni de ordunun sağ cenahına alınmıştı. Bunun arkasından hemen yola çıkılarak ilerlemenin emri de alınmış olduğundan Kızılkilise de daha fazla durulmayarak hemen yola çıkıldı.

Yürüyüş düzene göre ve ağır devam etti. Vakit ilerlemiş ve saat dördü bulmuştu. Öncü de bel noktasında ve yancı taburu da komlardan geçerek öncü taburuna yaklaşmış bulunuyordu. Bu sırada bel noktasının iki tarafında düşman avcılarının aralarından bazı karartılar görüldüğü halde mevzi almış oldukları his olunuyordu. Bu suretle düşmanla temas hâsıl olmuş bulunduğundan artık mühim vakaların gecikmeyeceği anlaşılmıştı. Bu sırada vaziyet ve yapacağımız hareketleri tasarladık ve yanımızda bulunan Kolordu komutanına arz ettik.

Düşündüğümüz şu idi:

Birlikler sabahtan beri güç ve ağır yürüyüşlerle pek yorgun düştüğünden akşamüzeri de hava ziyade soğumaya başlamış ve hatta erat arasında donma vakaları görülmüş olduğundan eratı istirahat ettirmek için öncüyü, arazi üzerinde tarif ettiğimiz bir hatta kadar ilerleterek ileri karakol tesis etmek ve gerideki taburları ileri yanaştırmak. Bu hâlde geceyi geçirecek eratı dinlendirmek ve şafak sökmeden bir iki saat evvel kanalıktan istifade ile düşmana hücum ve taretmek.

Tümenin bu mütalâa ve teklifi kolorduca da kabul edildiğinden bu suretle öncü alayı komutanına emir verilmişti ve diğer birliklere de emir gönderilmekte idi. Tümen karargâhı için de civarda Malakan Komları'nda bir yer hazırlamak üzere mülhak zabitleri gönderilmiş ve hatta kolordu karargâhı ile ağırlıklarını da burada geceyi geçirmeleri için tertibat alınmaya başlamıştı.

Tam bu görüşme sırasında bir top mermisinin öncünün önüne düştüğü görüldü. İşitilen top sesi de geriden geliyordu. Birden bire şaşaladık ve durakladık.

Kolordu komutanı vaziyeti anlamak üzere bir subay gönderdi. Gelen haberde:

Ordu başkomutan vekilinin en ileride bulunan 17. Topçu Alayı'nın 3. Taburundan bir bataryaya mevzi aldırarak karşımızda görünen düşman hatları arasında görülmekte olan karartıların top olup olmadığını anlamak için ateş ettirdiğini söylemişti. Fakat akşamın loşluğu içinde mesafenin uzaklığı tahmin edilemediğinden yukarıda yazdığımız gibi merminin hemen öncü hatlarımızın ilerisine düştüğü anlaşıldı.

Bütün muharebe boyunca ve sonradan da esarete birlikte bulunduğumuz 17. Topçu Alayı'nın 3. Tabur Komutanı Binbaşı Bay Ahmet Hamdi'nin vazifesine ve biraz da topçuluk sanatına müdahale edildiğini görmekten ileri gelen bir teessürle daima ve aynen anlattığı sözleri kendisinin rahmetle yâdına vesile vermek için ben de yazıyorum:

"Bana Enver Paşa mülâki olduğu zaman ben dürbünle uzakta, boyun noktasında görünen karartıları teşhis etmekle meşguldüm. Enver Paşa Almanlarla konuştuktan sonra bana "Şurada bir bataryanıza mevzi aldırınız ve karşı düşmanı dövünüz" dedi. Olmaz dedim. Piyademiz ilerledi. Düşman çok uzaktadır. Hem mermi yetiştiremem, hem de Allah muhafaza etsin kendi piyademizi vururuz, paşa hazretleri, dedim ise de anlatamadım. Tekrar emir verdi. Ben, tekrar itiraz ettim. Fakat hem Enver Paşa'nın hem de maiyetinin simasının tahavvül ettiğini görünce aklım başıma geldi ve bir Başkumandan karşısında bulunduğunu düşündüm; emrettikleri yere bataryayı getirmesi için kumandanına emir verdim..."

Aynı zamanda kolordu vasıtası ile tebliğ olunan ordu başkomutan vekilinin bizzat verdiği emre göre kısımlı küllî başında bulunan 87. Alay'ın ordu karargâhının bulunduğu noktadan itibaren bel noktasına doğru el işareti ile gösterilen bir hat üzere, dere, tepe ormanlar arasında ileri atılması ve öncü alayının da ilerlemesi ve yalnız topçuların yol boyunca ileri sokulması lâzım geliyordu.

Bu malûmatı alan tümen komutanı önünde ve pek yakınında olan arazinin hâlini ve bu harekette kıtaatın uğrayacağı güçlüğü pek ehemmiyetle anlamış olduğundan topçularla ağırlıklarını ertesi gün için ileri almak üzere 17. Tümen refakatinde terk ile öncü alayının yol boyunca ilerlemesini ve kendisi öncünün soluna geçerek ilerlemekte olan 87. Alay'ın başında bulunmaya karar verdi. Kolordu'yu haberdar ettikten sonra böylece hareket etti. Vakit saat 6'yı geçmiş ve gece karanlığı da başlamıştı. Tümen karargâhı başkomutanlıktan aldığı emir üzerine ilerlemekte olan 87. Alay'ı yolda karşılayarak birlikte harekete başladı ve ormanlara daldı.

Gecenin karanlığı ile bir kat daha kararmış olan ormanda diz boyu karlar içerisinde ilerleyen erler ve hayvanlar inişlere rastladıkça yuvarlanıyorlar, yıkılıyor ve bel noktasına karşı bulunan yamaçlarda düşman ateşinden de zarar görüyor ve yokuşlarda duraklıyordu.

Bir aralık tümen komutanına yardım için koluna girmiş olan fırka posta memuru Faik de kör kurşunla ayağından yaralanmış ve bir çam dibinde yarası sarılarak geri gönderilmişti.

Birliklerin intizam ve rabitasını bozan bu pek zahmet ve meşakkatli hal devam ettikçe vakit de gece yarısına yaklaşıyordu. Bununla beraber haylice mesafe katedilerek bel noktasının bulunduğu kabartının eteklerine sokunulmuştu. Bu saatlerde ve gecenin zifiri karanlığı içinde cepheden ilerlemekte olan 86. Alay tarafından ve yükseklerden "Allah, Allah" sedaları işitilmeğe

başladı. 87. Alay'ın bulunduğu eteklerden tepelere doğru çıkanlar tarafından bel noktasının tarafımızdan işgal ile düşmanın tard edildiği müjdesi getirildi. Bu halde maksat hâsıl olmuş olduğundan 87. Alay da tepeye doğru çıkması ve geriden gelen 85. Alay'a da tümen karargâhı ile birlikte kısıdan esas yola çıkmak üzere hareketi bildirildi.

Tümen karargâhı yola erişip tepeye bel noktasına çıkmak üzere iken Ordu Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın teknil karargâhı ile beraber tepenin eteğinde ve yol kenarında uzanıp yat-tığı görüldü. Kolordu karargâhı da burada idi.

Güneşin batmasından gece yarısına kadar geçen 6 saatlik kısa bir zaman içinde 86. Alay cephesinde geçen ve tümene taallûk eden olayları bizzat bu olaylar içinde yaşamış olan Kolordu Kurmay Başkanı Bay Şerif'in "*Sarıkamuş*" adlı kitabının 159 ilâ 160. sayfalarından naklediyorum:

"Gurubtan sonra gece taarruzu başladı.

" Bir tek topa mevzi aldırın Başkumandan Vekili şimdi de birkaç bölüğün karlı bir yamaçtan Soğanlı Yaylası'na gece hü-cumu yapmasını tertip ile meşguldü.

Bu andan itibaren artık 9. Kolordu karargâhı bilfiil hüküm-den iskat edilmişti. Kolordu'nun kumandası orta malı olup kal-dı. Enver, Bronsart, Feldman ve hatta Guze toplara, alaylara, ta-burlara, bölüklere istedikleri gibi emirler verdiler. Ve bu emir-lerden birçok zaman kolordu karargâhı değil fırka kumandanla-rının bile malûmatı olmadı.

Gece hücumu gurubu şemsten sonra başladı gece yarısına kadar devam etti. Bu hücum için cepheden 86. Alay'ı memur et-tiler. 29. Fırka'nın diğer iki alayı ise soldaki ormanın içinden ge-çerek yaylaya çıkacak, Rusların sağ cenahını çevirecek ve Sarı-kamuş'a yürüyüp işgal edecekti.

Herkes Sarıkamuş'ı hücum edilecek tepenin hemen arkasın-da zannediyordu. Çünkü elimizde 1/200000 mikyaslı haritada (Oltu paftası) su-i talihe mahkûm bir hattat kalemi kitabe kenarında birkaç yolun birleştiği bir noktaya, haritanın diğer yazıları

cins ve nispette “Sarıkamış” ismini oturtmuştu. Hakikat hâlde Sarıkamış 8 kilometre kadar daha uzakta idi. Mücavir bir paftanın yakın bir mevkiini –yolların nereye gittiğini göstermek maksadıyla- haritanın kitabe çizgileri içine yazmak bazı hükümetlerin fotoğrafları nezdinde kaidedir. Lâkin yazının cinsi, metindeki yazılar cinsinden behemehal başka türlü intihap edilir. Bizim yazıları tefrik etmek âdeti bir ihtisas meselesi olduğu için bazen hizmet ve menfaat yerine zarar vermek mahzurunu nazarı dikkate almak vaciptir.

Cepheden yürüyen bölükler vaktinden evvel meydana çıkarıldılar. Bu sebeple ziyade telefata düşer oldular. Bu feci akıbete sebep olan yine Enver Paşa’nın aceleci merakı oldu.

Bu noktayı izah edelim: Bölükler ileriye yürüdü. Enver Paşa avcıyı adım adım takip etti. Bittabi böyle geceleyin bir avcı hattı peşinde nerelere kadar sürükleneceğini anlamayarak bir müddet sükût ile takip ettiler. Fakat bu gidişin sonu gelmeyeceğini en nihayet derkeden Bronsart Paşa Enver’in yanına sokuldu ve suret-i münasebete tevekkuf etmek lüzumunu ihtar eyledi. Feldman daha aşikâr söylemeye başladı. Karargâh heyeti de hücum icra edilecek sırtın beriki yamacında kurşun menzili dâhilinde yol kenarında yere çöktü. Hava çok soğuktu. Saatler pek uzun olarak geçiyordu. İntizar etmek Enver hasletinde bulunan adamlar için en güç bir şeydi. Enver Paşa birkaç defa (Hâlâ sırta çıkmadılar mı?) sualini tekrarladı. Mademki henüz tüfek patırtısı yoktu, hâlâ çıkmadıkları anlaşılmaz mıydı?

Fakat Başkumandan Vekili sabredemedi, karargâhından Binbaşı Nuri Bey’e birkaç atlı alınmasını ve düşmandan ateş yinceye kadar yolla boyun noktasına doğru ilerlemesini emretti. Nuri Bey, dediği gibi, birkaç atlı aldı, ileri yürüdü, aradan 15-20 dakika geçmeden düşmandan ateş yedi. Ve hatta bizim bulunduğumuz yeri döven bu ateşin serpintisi benim binek atını da öldürdü, beni bile öldürebilirdi.

Bu meçhul ve karlı dağların heyulalar gibi korkunç ve karanlık ormanları içinde düşmandan ateş yemeye giden Nuri Bey bu hareketi ile bittabi düşmanı ikaz etmiş oldu. Nagehânî bir tarzda düşman tarafından Nuri Bey üzerine açılan ateşi bizim avcılar kendi hesaplarına aldılar. Onlar da ateş açtılar. Halbuki hücum süngü ile icra edilecekti. Bu divanecesine teşebbüs birkaç yüz kişinin canına mal olduktan başka maatteessüf bütün 29. Fırka’nın karlı ormanlar içinde dağılıp perişan olmasını da intaç

etmişti. Çünkü orman zan olunduğunda ve akşamın loşluğunda görüldüğü gibi düz bir sahada imtidat etmiyordu. Belki gayret vasi bir yaylaya kadar birçok uçurumlar, dereler, hendeklerle katedilmiş ve içinden iki üç saatte çıkılamayan karlı, buzlu bir berzah idi. İşte 87. Alay ve bilâhare 85. Alay'ın bir kısmı bu berzaha atıldığı için efrad karlar içinde kalmıştı."

"Doğrudan doğruya cepheden ilerleyen 86. Alay'ın 2. Taburu düşman hattına sokularak süngü hücumuna atıldığı anda sol cenahtan giden kuvvet başındaki 87. Alay da mevzie takarrüp etmiş ve sağındaki 86. Alay'ın muvaffakiyetini itmam ederek mevzie dâhil olmuş idi. Yani Başkumandan Vekilinin emir ve tertibi bu suretle gece yarısına doğru yine ifa edilmiş bulunuyordu.

Sol cenah gerisinden ilerleyen 85. Alay'ın karlar içinde bitap kalan taburları da ancak Fırka Kumandanı Miralay Arif Bey'in sürati intikali ve himmeti sayesinde ve mumailayhin kararı zâtisiyle şu derin ormanların muzlim ve uçurumlu derelerinin başından alınarak sağa doğru sürülmüş ve yol denilen çizgi istikametine getirilmişti. Enver Paşa bunun farkına varmadı.

Bir iki bölükten ibaret olan düşman, yaylada mitralyözlerinin namlılarını alıp, lâkin kızaklarını bırakarak ricat etmişti. Geceleyin ne kadar mümkünse o kadar takip yapılabilmişti. Düşman mevziine ilk dâhil olan 86. Alay'ın 2. Taburu takibi pek ileri sürdü ve Türk kanının hararetini düşman kanının serinliği ile teskin etmeği azmetmiş bir avuç kahraman Çerkezköy garbını setreden ormanlı tepelere kadar ilerledi. Lâkin orada ihtimal ki Sarıkamış'tan can havli ile yetiştirilmiş olan bir kısım Rus kuvvetinin şiddetli ateşi ile açıkta karşılandılar. Tabur, zabitanından kısım-ı azamını şehit ve mecruh verdi ve birkaç defa tecrübe ettiği hücumlarında muvaffak olamayarak geriledi."

Vakit gece yarısını geçmişti. Tümen karargâhının bu noktaya muvasalatında; kolordu ve ordu karargâhından alınan malûmat-tan yukarda yazıldığı üzere süngü hücumunun, taburların ve düşmanın tardı ile bel noktasının işgal ediliğinin ve işitilen seslerin hikâyesi öğrenilmişti.

Tümen komutasının geldiği haberi de ordu Başkumandan Vekiline bildirilmiş ve aynı zamanda sağdan soldan birçok emirler ve tavsiyeler de yağmaya başlamıştı. Kısa bir zamanda en kuvvetli bir bünyeye sahip bir insanı bile bitap düşürecek tahammülü güç olayların verdiği tesirat içinde yapılacak işleri selâmeti fikir ile yürütmeyi ihlâl edecek hamiyette ve şaşırtıcı emirlere âdeta isyan edercesine (horozu çok olan yerde, sabah erken olur) atasözünü yüksek bir sesle sarf etmeye mecbur olmuşum.

Bu geceki hücum sırasında ismi geçen esaret arkadaşımız Bay Nuri bu sözlerimin öyle dağdağalı ve sinirlerin gergin bir zamanında sarfını ekseriya hayretle tekrarladı.

Nihayet birlikleri düzeltmek üzere hemen sırtlara çıkmak emri sadır oldu. Buna karşı da zaten bunun için buraya gelindiği cevabı verilerek derhal hareket edildi ve 85. Alay'ın ilerisinde olarak buraya gelen 2. Taburuna da tepedeki 86. Alay'ı takviye için bizi takip etmesi emri verildi. Böylece sırta çıkmağa başlayan 85. Alay taburu gece karanlığında diğer cihetten sırtlara saran 87. Alay erlerini düşman zannı ile tertibat almağa başlamışken iki tarafın birbirlerini tanıtacak surette seslenmiş olmaları feci halin önünü aldığı da ertesi gün öğrenilmişti.

Bel noktasına giden yol takip edilerek muharebe hattının bulunduğu tepelere çıkıldı. Buraya varıldığı zaman görülen manzara feci ve acıklı idi. Siperler boyunca her iki tarafın ölü ve yaralı efradı yatıyor ve iniltiler işitiliyordu. Şehit miktarı sonradan bildirildiğine göre iki yüzü bulmuştu. Orada tesadüf ettiğimiz 86. Alay'ın 2. Tabur Komutanı Binbaşı Bay Osman'dan muharebenin vuku ve cereyanını öğrendik. Yaralıların kaldırılmasını tembih ile birliklerin nerelerde olduğunu aramağa ve arazi üzerinde dolaşmaya başladık.

Hayvanlarımızı yine bulabileceğimiz bir siperde bırakarak bu sırtlarda toplu birliklere rast gelmeksizin avare avare dolaşmamız sırasında Sarıkamış'ın ışıkları ve bir taraftan da geçtiğiniz orman

dâhilinde kalanların hemen her ağacın altında yaktıkları ateşler fark olunuyordu. Gece saatleri ilerledikçe soğuk da şiddetini artırmakta ve bizim de yorgunluktan, açlıktan kudretimiz kesilerek donmak tehlikesi hissi vücutlarımızı sarmakta idi.

Biz, tümen Komutanı ben, Kurmay Başkanı Yüzbaşı Hayretin ve mülhakı üst teğmen Faik beraber olarak üç kişi idik.

Kurmay başkanının her nereden ise vakti ile işittiği gibi üç arkadaşın baş başa vererek ve muşambalarını başlarına örterek birbirinin nefesleri ile ısıtmak teklifi üzerine hemen olduğumuz yere çöktük. Ve bu usulü tatbik ettik. Filvaki kısa bir zamanda biraz kendimize geldik.

Tekrar ayağa kalkarak etrafa göz gezdirdiğimizde birkaç yüz metre mesafede ordugâh ateşi gördük. Hangi tarafa ait olduğunu kestiremediğimizden o tarafa doğru ihtiyatla ilerledik ve bizimkilerin seslerini işitince hemen yanlarına giderek biz de ateş başına geçtik. Bu ateş Ruslar tarafından bir buçuk, iki metre kutrunda kazılan derince bir çukurun içinde odun yakılmış ve tepeleme kor haline gelmişti. Efrad üstlerini ve çarıklarını kurutuyorlardı. Bizi görünce yer verdiler ve muharebenin cereyanını anlattılar.

Yukarda söylediğimiz gibi mensup oldukları 86. Alay'ın tabur ve bölükleri düşmanı tardettikten sonra Çerkezköy'nün şimalindeki ormanların kenarlarına kadar takip etmişlerse de burada düşman tarafından mukabele gördükleri gibi karanlıkta araziye de tanımadıklarından daha ileri gidememişlerdi. Bundan dolayı da bulundukları yerde geceyi geçirmeye emir almışlardı.

Tümen karargâh heyeti de biraz ısındıktan ve uykusuz bir gece geçirdikten sonra yavaş yavaş ağarmaya başlayan gün için lâzım gelen tertibatı almak üzere hayvanlarını bularak bel noktasına çıkmışlardı.

29. Tümen'in bu hareketi devam ederken gerideki 17. Tümen, kolordunun ileri yürüyüşünü Çıtak üzerinden gelecek tecavüzlere karşı setir etmek üzere bir taburu ile makineli tüfek ve iki top-

tan ibaret bir müfrezenin Bardız'da bırakılmasını ve bu müfrezenin sonradan 28. Fırka tarafından değiştirilmesi emrini almış. Lâkin öndeki 51. Alay Bardız'a gelince tamamıyla bu vazifeyi deruhte etmiş ve bir aralık da o civarda dolaşan bir süvari müfrezesine top ateşi açmıştı. 17. Tümen'in 50. Alayı ve topçularıyla birlikte 29. Tümen'i takip ederek geç vakit hizaya gelmiş ve ormanlar içerisinde gecelemişse de Bardız'da bırakılan 51. Alay 28. Tümen'in 82. Alayı ile değiştirildiği halde tümenine yetişememiş ve ihata manevrası yürüyüşünde Pertanos'ta iki makineli tüfek ve iki topla birlikte bırakılan 49. Alay'ı da Bardız'a kadar gelememiş, 28. Tümen ise Bardız'a varmış bulunuyordu.

10. Kolordu'nun 30. ve 31. Tümenleri kısmen Beyköy ve kısmen Ardahan istikametlerini temin için Allahuekber Dağları'nın şimal ve şimali şarki payelerine kadar sokulmuş ve 32. Tümen'i Bardız istikametinde Postik Köyü'ne yetişmiş bulunuyordu.

26 Aralık 1914

Sabah ortalık ağardığı sırada bel noktasından karşıda görülen manzara şöyle idi: Cenuba doğru bakılınca her tarafı karla örtülü ve sisli Soğanlı dağ ormanlarının içinde ve ön cephede Çerkezköy arkasında dere içinde Kars demiryolu istasyonu ile Sarıkamış görülüyor ve ormanlar da ufku kaplıyordu.

Arazi, Sarıkamış vadisine doğru tatlı meyillerle 4 – 5 kilometrelik bir uzunluk iniş hâlinde devam ediyor ve parça parça ağaçlar ve tarla haline getirilmiş düzlükler birbirini takip ediyordu. Kötek – Sarıkamış yolunun geçtiği vadinin cenup sırtları dik meyillerle yükseliyor ve Sarıkamış kasabasının şarkında demir yolu boyunca düzlük devam ediyordu.

Bel noktasından itibaren hafif meyillerle Çerkezköy üzerinden istasyona giden yol; muharebenin devamı müddetince harekâtın icra ve tarifinde daima esas mihveri teşkil etmiştir.

Sabahın ilk saatlerinde tümen karargâhınca geceyi geçirdikleri yerler tamamıyla bilinmeyen birlikler birer ikişer ormanlardan çıkarak toplanmaya başladılar. İlk olarak gecedен sırtlara çıkmış ve ilerlemiş olan 86. Alay komutanıyla ve subaylarıyla görüşülerek geçen muharebeler hakkında lüzumlu olan malûmat ve tafsîlât alındığı gibi arkadan bel noktasına doğru gelmekte olan 85. Alay'la ve biraz sonra da geride kalan topçularla irtibat tesis edildi.

Hemen orada bir gün evvelden tümence malûm olan esas ve cephe dairesinde hareket için 86. Alay'a geceleyin takviye için gönderilen 85. Alay'ın 2. Taburu ile birlikte yolu takip etmesi kararlaştırıldı. Diğer 85. ve 87. Alayların yolun solundan Sarıkamış'a ilerlemesi bugün yapılacak harekât hakkında kolordunun ordudan vaki olan istizarına *"Bardız'da verilen emrin hükmü hitam bulmadığı..."* cevabı verilmiş ve kolordunun harekât mihverini teşkil eden 29. Tümen'in tıpkı aynı esas üzerinde harekete devam edileceği söylenmiş olduğundan tümenin Sarıkamış üzerine taarruz için aldığı tertibatı kolorduca aynen kabul edilmişti.

29. Tümen harekete başlayınca kolordunun Sarıkamış'a ilerlemeyi münasip görmesine mukabil orduca müdahale ile Kötek Boğazı'na hareket etmek emir olunuyordu. Tabii ordu emri icraya başlandı. İleri yürüyüşleri henüz inkişafa başlayan birlikleri telâşa vermeksizin yeni emre uymak için yolu takip edecek olan 86. Alay'la 85. Alay'ın 2. Taburu Çerkezköy'ünün garp açığından Kötek - Sarıkamış yoluna hâkim sırtlara 87. Alay cephe ile Çerkezköy'üne doğru ilerletildi ve sol kolu takip etmesi bildirilen 85. Alay'ın da sağ kola geçmesi bildirildi. İlk olarak bel noktasına çıkan 87. Alay'ın 2. Taburu bel noktasının ilerisinde tarassut mahalli ismi verilen sırtlarda mevzi aldı ve fakat 29. Topçu Alay'ının 3. Dağ Taburu akşama kadar görünmedi. Tümen komutanlığı da piyadelerin arkasından sırtlara çıkarak oracıkta mevzi alan 17. Alay topçularının yakınında ve açığında bir sütteye yerleşti ve burada harekâtı idare etmeye başladı.

Geceleyin ricat eden Rusların Çerkezköy'ünün şimalindeki ormanların garbindeki ormanda iki topu görülmekte olup tek mil piyadesi bir alay kadar tahmin olunuyordu.

Alaylarımız yayılıp ilerlemeye başladıkları sırada düşmanın şiddetli piyade aynı zamanda da makineli tüfek ateşine uğradıkları gibi sahra topçusu tarafından da gerilerdeki topçumuza şarapnel yağdırılmağa başlamıştı.

Düşmanın sahra toplarının menzilleri uzun, mesafeleri muayyen ve atış sahası açık olduğundan bizim kısa menzilli dağ toplarının ateşinden zarar görmeksizin serbestçe atışlarını tevcih ve idare ettiği görülüyordu.

Bizim topçumuz ise ancak düşman piyadelerini ve makineli tüfeklerini hedef almışlardı. Ve böylece asıl Sarıkamış Muharebesi bugün başlamış oluyordu.

Bu sıralarda ordugâhlarından çıkarak Çerkezköy'üne doğru inmek isteyen ordu ve Kolordu karargâhları da düşman topçu ateşlerinden zarar görmüştü.

İki günden beri tümenin yanından ayrılmayan Başkumandan Vekili Enver Paşa topçu mevzii civarından geçerken yine topçu taburu komutanı Binbaşı Bay Hamdi'ye topların yerlerini değiştirerek ilerlenmesi emrini vermiş: Bay Hamdi de *"Düşman ateş ediyor. Çok zarar görürüz, paşam Maksat gösterdiğiniz dereyi ateş altına almak ise buradan da döveriz."* cevabında bulunmakla beraber verilen emri icra etmekten de başka çare kalmamış bulunuyordu. Burada da durmayarak hemen yalnız başına denecek kadar ileri sokulan Enver Paşa tümen karargâhının ilerisinde görünmesi üzerine derhal yanına gidildi. Kendisi toprak sütresinin gerisine çömelmiş ve devam eden topçu ateşinin altında mermiler başımız üzerinde parçalandıkça gayri ihtiyarî eğiliyordu.

Ben; başım kabalakla sarılı, arkamda aba kaputun üzerine giydiğim muşamba pelerinin kol ve cepleri eteklerine kadar yırtılmış bir halde açıkta durdum ve derhal vaziyeti anlattım ve 86.

Alay Komutanı Binbaşı Ali Ağâh'tan aldığım bir rapora göre alay cephesine rast gelen dere yamaçlarının dik ve şiddetli düşman ateşine karşı bulunduğunu izah ettim. Bunun üzerine alayların daha garba yanaşarak Kötek – Sarıkamış yolunu kesmek üzere şiddetle ilerlemelerini ve aynı zamanda topların, makineli tüfek gibi avcı hatlarında kullanılmak üzere ileri alınmaları emrini verdiler. Ve yanlarından ayrılarak önümüzdeki alaylara doğru yürüdüm.

Bizzat maruz bulunduğumuz şiddetli topçu ateşi altında bu emrin ne dereceye kadar emniyetle icra edileceği mukabelesine meydan kalmamıştı. Çünkü topçu mevziimizden katırlara bindirilen topların ilerlediği görüldü. Muharebe gittikçe şiddetleniyordu. İlerimizde top mermileri vızıldıyor, gürliyordu. Düşman şarapnelleri, açıkta bindirilmiş bir hâlde ilerlemekte olan dağ topları üzerinde ve gözlerimizin önünde mühim gedikler açıyordu. Birinin kundak, diğerinin namlu katırı vuruluyor ve top muattal hâlde bırakılıyor, numara erlerinden de yaralı ve şehit düşenler oluyordu. Bu sebepten ve aynen yedek katır ve er olmamasından düştükleri yerden kaldırılamayarak sel çukurlarında ve karlar içinde kalan bu toplar, aşağıda görüleceği üzere düşmana terk edilmiş diye ithamımıza vesile olmuştu. İnsafla düşünülür ve şu hâdisenin neticesine göre birini tercim etmek icap ediyorsa müttehimin kim olacağı kendiliğinden anlaşılır zannındayım.

Her ne hal ise, nihayet bataryalar lüzumsuz yere zarar ve zayıya uğramış bir halde götürebildikleri toplarla ve bin zahmetle Çerkezköy'ünün şimaline sokulabilen 87. Alay piyadesinin hemen yakınına kadar gelebildiler ve mevzie girerek hafif bir ateşle düşmana mukabeleye başladılar.

Çerkezköy'ü yolunun sağından ilerleyen 86. Alay ormanlara dalarak Sarıkamış'ın garbindeki dereye kadar inmiş ise de karşısında piyade ve yandan düşman topçusunun ve makineli tüfeklerinin ateşine uğrayarak oldukça zayıya duçar olmuş ve daha ilk saatlerde Alay Komutanı Binbaşı Bay Ali Ağâh'ın şahadeti vukua geldiği haber alınmıştı.

Bay Ali Ağâh tümenin eski ve tecrübeli subaylarından olup itidal ve metaneti ve kararlarında isabeti ile tanınmış kahraman bir arkadaştı. Şehadetini müteakip oracıkta tedfini için metrukâtının tespiti sırasında üzerinde bir tek liranın da zuhur etmemesi ne derece büyük fedakârlık ve feragat-i nefis sahibi olduğu bizlerce ve yakın arkadaşlarınca daima takdirle anıla gelmiştir.

Binbaşı Bay Ali Ağâh'ın şahadeti üzerine münhal kalan alay komutanlığına tümen Divan-ı Harp reisliğinde kullanılan eski 3. Tabur Komutanı Binbaşı Bay Mehmet Ali gönderilmiş ve arkasından da o zamana kadar 87. Alay mıntıkasında muharebeyi takip etmekte olan tümen karargâhını teşkil eden Hayrettin, Faik, Celâl ile birlikte 86. Alay mıntıkasına geçerek harekâtı takip için ileri sokulmaya başlamıştı. Bir müddet ormanın kalın ağaçlarını siper ala ala avcı hatlarına yerleştik. Burası Sarıkamış vadisinin karşılıklı iki yamacı ve ormanın genişçe bir alanı idi.

İki taraf avcıları sırtların üzerinde yerleşmişlerdi. Ve münasip bir noktada makineli tüfek mevzii almıştı. Karla örtülü olan alan, mermilerin isabetinden sakın bir havada durgun bir su sathına birdenbire düşen iri yağmur tanelerinin hâsıl ettiği kabartılar ve kaynaşmalar manzarası gösteriyordu. Yanlarına sokulduğumuz avcı erlerinin bazılarını hedefi aramadan ve nişan almadan kurşun sıktıkları için azarlamış ve telâş etmeyerek sükûnet ve dikkatle ateş edilmesi için subayların dikkatini çekmiş ve emirler vermiştim. Etrafı dikkatle tarassudumuzda merhum Ali Ağâh'ın raporunda bildirdiği bu cephede vadiyi aşarak ilerlemek zayıat vermeden pek de mümkün olmadığı anlaşılmakta, bunun için bölüklerin bulundukları hattı muhafaza etmelerini tembih ederek yine aynı tehlike ve ateş altında geriye dönmüş ve Çerkezköy'ü yolu üzerinde geceyi geçirmek üzere bir çam dibi seçmiştik.

Gece yarısına doğru, tümeni takviyeye memur edilen 28. Tümen'in 84. Alay Komutan Vekili Binbaşı Abdullah karargâha gelmiş ve arkasından döküntü halinde yüz kadar erin gelmekte

olduğunu bildirmiş ve filvaki, gelişi bu suretle sabaha kadar devam eden iş bu alaya ertesi gün için 85. Alay'la 87. Alay arasından Çerkezköy'üne ilerlemek vazifesi verilmiştir.

29. Tümen'in Sarıkamış Cephesi'ne yayılarak muharebeye girdiği bugünde düşmanın Kötek üzerinden kolordunun yanlarına doğru daha evvelki günden beri yaptığı hareketleri önlemek için tümenin sağ kolu olan 86. Alay takip ettirilmekte olan 85. Alay'la bir batarya bu cenaha gönderilerek başlangıçta muvaffakiyetle savaşıyorken yine Kötek cephesinden ve sağ cenah uzağından bir düşman kolunun çıkması üzerine kolorduca 28. Tümen'e mensup 83. Alay yüksek kumanda heyetinden sevk edilmesi üzerine 85. Alay geri alınmıştı. Aynı günde 17. Tümen ancak 50. ve 51. Alaylarının 5. Taburu ile cepheye çıkabilmişti. 49. Alay zaten Bardız'dan ileri geçememişti. Sabahın saat 7.30'undan itibaren 29. Tümen'in solundan Sarıkamış istasyonuna sürülen 50. Alay Rusların yan hücumuna ve kuvvetli topçu ateşine uğrayınca ilerleyememiş ve bunun üzerine 51. Alay da olduğu yerde durmuş idi. Bu suretle 29. Tümen'den 3 ve 17. Tümen'den 2, 28. Tümen'den de bir alayın iştirak ettiği bugünkü Sarıkamış Meydan Muharebesi; günlerce istirahat yüzü görmeksizin şiddetli soğuklarda açık ordugâhlarda geceyi geçiren yorgun erlerin düşman piyadesinin sayısı mahdut olmasına rağmen topçusunun ve makineli tüfeklerinin iskât edilememesi yüzünden ateş üstünlüğü kazanması ve bu yüzden topçumuzun ateşi ile zedelenerek hazırlanmamış mevzilere karşı taarruzlarında birliklerimizin birçok zayıyata duçar olması, muharebenin idaresinde üst makamların alt kademelerin hareketleri ve icraatını şaşırtacak derecede fuzulî müdahaleleri yüzünden akşama kadar neticesiz olarak devam etmiştir.

26/27 Aralık 1914 gecesini birlikler yine ateş hattında geçirdiler.

Dünden beri karşıımızdaki düşman kuvveti Sarıkamış'ta bulunan dört makineli bir muhafız taburu ve iki toplu bir batarya ve

bir süvari bölüğünden ibaret olduğu bilâhare anlaşıldığına göre Rusların itidal ve soğukkanlılığıyla saldırılarımıza mukabele etmeleri kendilerince hayrete değer bir başarıdır...

Bugünden sonra Ruslar, asıl cepheden kuvvet ayırarak Sarıkamış ve havalisine celp suretiyle üstünlük teminine başlamışlardı.

29. Tümen'in bugünkü muharebeleri, Bardız'da 51. Alay'ı değiştiren 82. Alay'ın, kolordunun gerilerini daha iyi bir surette temin maksadıyla Çilhorus tepeleri civarında mevzi almışken düşmanın topçu ve makineli tüfeklerle takviye edilmiş bir alayı tarafından taarruza uğrayarak geri atılmıştı. Bu hâdisenin, Kızılkilise'ye yetişmek üzere Postik'ten yola çıkan 32. Tümen'in yolları söktüremeyerek Bardız yolunun tercih edilmesi ve öncüsünün Bardız'dan geçtiği ve büyük kısmının da buraya yetiştiği sırada vaki olması üzerine bu tümenin de düşmanı durdurmak üzere cephesini tebdil ettiği ana tesadüf etmektedir.

Bu zamanda 10. Kolordu'nun da karlar ve tipiler içerisinde Allahuekber Dağları'nı aşmaya uğraşarak karargâhıyla Beyköy'e ve 30 – 31. Fırkalarıyla bu köy ile Başköy ve civarlarında bulunduğu anlaşılmaktadır.

27 Aralık 1914

Sarıkamış Meydan Muharebesi'nin en buhranlı ve en feci günü oldu. Bugün yapılacak harekât hakkında yine kolordudan bir emir alınmamıştı. 28. ve 29. Tümenlerin alayları birbirinin yanında karışmış olarak dünkü muharebelerde bulundukları hal ve mevkilerde yani:

28. Tümen 83. Alay

29. Tümen 86. Alay

29. Tümen 85. Alay 2. Tabur

Sağda Çerkezköy garbinde

29. Tümen 85. Alay Tabur 1 ve 2

28. Tümen 84. alay

29. Tümen 87. Alay

Solda Çerkezköy cephesinde.

Bataryalardan:

29. Topçu Alayı 3. Taburu (yolun sağında ve tümen karargâhının gerisinde bir açıklıkta).

17. Topçu Alayı 3. Taburu (tarassut mahallinin önünde yeni mevzilerinde) olmak üzere bir gün evvelki hedeflere karşı elbirliğiyle ilerlemek için geceden karargâhımıza uğramış bulunan 28. Tümen Komutanı Albay Bay Ethem'le beraber aldığımız karar veçhile sağdakiler 28, soldakiler 29. Tümenler emrinde buluncaklardı. 29. Tümen karargâhı geceden bulunduğu mahaldeydi. Sabahleyin erken saatlerde ordudan irtibat subayı olarak Kurmay Binbaşı Bay Tahir de gelmişti.

Bardız'dan beri devam eden sıkı yürüyüşler, gece hücumları ve bir gün evvelki neticesiz saldırılarla bitap düşerek ormanlar içerisine dağılmış bulunan eratın toplanarak en yakın birliğe alınmasına uğraşıliyordu. Birliklerin yukarıda yazılı tertip dâhilinde vaziyet alarak saldırının muntazam bir surette tabur ve alay komutanlarının eli altında sevki için tümence emirler verilmekte ve harekât yakından idare edilmeğe çalışılmakta idi.

Bay Tahir tarafından da ordu komutanlığının emir ve nokta-i nazarına göre subayların da önde olarak eratı beraberce ileri sürmeleri dahi ehemmiyetle bildirilmişti.

İleride muharebe gittikçe kızışmaya başladığı gibi makineli tüfek ve topçu ateşi de şiddetle devam ediyordu. Bir aralık karargâhın yakınında mevzi alan 29. Topçu Alayı'nın 3. Tabur bataryalarının ateşini idare ve tanzim için tümen Kurmay Başkanı Yüzbaşı Hayrettin topçu mevziine gitmek üzere hareket etmişse de 85. Alay'ın makineli tüfek mevziine vardığı sırada kolundan yara-

landığından geriye gitmiş ve bir daha tümen karargâhına avdet edememişti. Yine bu sırada tümen komutanı yaver ve mülhakı ile birlikte 85., 84. ve 87. Alaylar gurubu cihetindeki ileri hatlara kadar sokularak rast geldikleri eratı teşvik ve tehdit suretiyle ileri sürüyorlardı. Fakat eratın yorgunluk ve hatların zayıflık yüzünden seyrekleştiğini fark etmemek kabil değildi.

Tümen karargâhının gittiği cihette 84. Alay Komutanı Binbaşı Bay Abdullah ile 85. Alay Komutanı Binbaşı Bay Sabit bulunarak kendileriyle görüşülmüş ve sabahtan beri olduğu gibi bir kere daha elde ne varsa hepsi birden ileri gidilmesi tekrar edilmişti.

Bu saatlerde yine aynı emir ve tesir altında ve harekete en ziyade müsait olması yüzünden aynı istikamette ilerdeki avcı hatlarına kadar sokulan kolordu komutanı ve kurmayı da tümen komutanlığına mülâki oldular.

Vaziyet ve hâlin güçlüğü, vahameti uzun uzadıya görüşmeye hacet bırakmaksızın kısaca ifadelerle izah edildi. Onu müteakip kolordu komutanı ordu Başkumandan Vekili'nin genç bir teğmenin mevkiini terk ettiğini gördüğünden yakalayarak kolorduya teslim ile idam emrini verdiğini söyledi. Ve Divanı Harp'çe isticvabı neticesine kadar muhafazasını bildirdi. Fakat pek az bir müddet sonra muharebe hatları arasında dolaşmaktan geri durmayan Başkumandan Vekili bizzat Çerkezköy tarafından kolordu ve tümen karargâhının bulundukları mahalle geldiler ve teğmen hakkındaki verdikleri emrin icra edilip edilmediğini sordular. Kolordu komutanlığının subayı korumak için Divanı Harbe verilerek idam hükmünün alınmasına teşebbüs edildiği cevabı üzerine hiddetle mukabele ederek derhal idamı emrini verdi. Bu emrin infazı da tümene havale edilmesi üzerine biçare genç bir âmir-i mücbirin emriyle tümen karargâh bölümü tarafından kurşuna dizildi. Zayıf vücudu yere yıkıldı. Fakat gözlerimizin önünde mezbeleliğe atılmış bir mücrim değil, Sarıkamış'ta hayatlarını feda eden arkadaşları gibi şeref meydanına serilmiş bir şehit halinde büyüdü ve yüreklerimizde öylece yer tuttu.

Artık yakınımızdan ayrılmayan ordu Başkumandan Vekili sabahtan beri muharebe meydanını dönüp dolaştığı hâlde emir verecek başka topluca birliğe rast gelmemiş olacak ki; onun üzerine resen aşağıdaki ordu emrini yine 29. Tümen'e gönderdi.

29. Fırka Kumandalığı'na²

27.12.1914

"Bu emrin vusûlü ile beraber tekmil ihtiyat kuvvetleri sağ cenahtan ileri sürünüz ve bizzat bütün zabitanı ileri atınız. Düşmanın sol cenahına karşı telefâtı nazar-ı dikkate almayarak şiddetli hücum ediniz.

Sağ cenahta taarruza geçildiği zaman düşmanın karşımızdaki sol cenahını bütün topçumuzla dövünüz. Makineli tüfekler de şiddetle dövsün.

Bu sabah ileride telefât çok olduğundan dolayı mevkiini terk ederek geri dönen bir zabıt kurşuna dizilmiştir."

Başkumandan Vekili

Enver

Sabahtan beri şifahi emirlerle icra edilen harekât bu suretle tahriren de teyit edilmiş oluyordu. Hatta burada uğranılan Sarıkamış faciasının şiddet ve azameti fevkinde umum vatandaşlarca büyük teessürler uyandıрмаğa sebep olan bu idam vakası da müessir bir ibret numunesi olsun diye ilâve ve zikredildiği muhakkak görülüyordu.

Bundan sonra yapılacak iş mutlak bir itaatle verilen emri icra etmek idi. Ve Kolordu komutanlık heyeti de beraber olduğu halde böylece yapıldı.

Pek zayıf mevcutlu olan 84. Alay'la birlikte 85. Alay Çerkezköy'ünün garp yakınından ve 87. Alay da köyün cephesinden son

² Bu emrin aslı, bugünün akşamı tümen karargâhına gelen Kolordu Komutanı İhsan Paşa'ya verilmişti.

kuvvetlerini toplayarak ileri atıldılar. Makineli tüfek bölükleri ile yol yakınında yerleştirilen 29. Topçu Alayı'nın 3. Taburu toplarıyla, tarassut mahallinden indirilen 17. Topçu Alayı'nın 3. Tabur topları da tekrar avcı hatlarına sokuldular. Fakat büyük bir gayret ve cesaretle hücumla geçmelerine rağmen cephesi açık ve şiddetli ateşe karşı olan 85. Alay arazi kazanmaya muvaffak olmadı ise de akşamüzeri 87. Alay'ın bölükleri Çerkezköy'üne girdiler. Yazık ki, hengâme arasında 85. Alay Komutanı Binbaşı Bay Sabit'i de kaybettik. Hücum sırasında ilk hatta şehit düşmüştü.

Alay komutanlarından ikinci olarak kaybettiğimiz Bay Sabit tümene Höyükler hattında hudut jandarma tabur komutanlığından gelmiş ve 85. Alay komutanlığına tayin edilmişti. Mutedil ve kibar tabiatlı olan Bay Sabit'in şahsında da meziyet ve liyakati mücerrep bir arkadaştan mahrum kalmıştık.

Çerkezköy'ünün bu suretle işgali üzerine tümen karargâhı yolun solunda ve Çerkezköy'ünün şimalindeki orman içine nakledilmişti. 87. Alay Komutanı Binbaşı Bay Lütfullah hastalığı dolayısıyla birkaç gündür geride idi. Biraz kendine gelerek vazifesine dönmek üzere mezkûr orman civarında topçuların yanına gelmişti. Kendisini orada bulduk.

Çerkezköy'üne giren alayın başında komutan olmadığı, tabur ve bölükler muharebe sebebiyle az çok karışık bir halde oldukları anlaşıldığı cihetle refakatine tümen karargâh bölüğünden iki üç nefer verilerek hemen köye hareketi emredildi. O da derhal yola çıktı. Fakat biraz gittikten sonra hayvanı vurulduğundan mecburî olarak geri dönmüştü. Bunun üzerine tümen komutanının yedek beygirlerinden biri verilerek tekrar sevk edildi. Ve köye giderek alayın başına geçti.

Akşam karanlığının basmağa başladığı bu saatlerde karargâhın bulunduğu noktadan köyün etrafındaki ot yığınlarının parlak alevlerle yanmakta olduğu görülüyor, etraftan köye doğru atılan

kuvvetli silâh sesleri aksediyordu. Sonradan anlaşıldı ki Ruslar, mukabil taarruzlarla köyü muhasara etmişlerdi.

Tümen karargâhının gözü önünde geçen bu hâller ziyadesiyle merakı mucip olduğundan vaziyeti yakından anlamak üzere bizzat köye kadar gitmeye karar verdim. Mülhakla beraber emir erleri alarak karargâhın ilerisinden köye doğru uzanan dereciklerin ve ağaçlıkların arasından yaya olarak yürümeye başladık.

Tam bu sırada karşıdan beyazlara bürünmüş iki hayaletin bize doğru yaklaştığını hissettik. Seslerinden, verdikleri işaretlerden bizim erlerden olduğunu anladık ve yanımıza çağırarak verdikleri kısaca haberi dinlemeye koyulduk:

87. Alay komutanı Binbaşı Bay Lütfullah köye girdikten sonra vaziyeti yoklamış ve köyün düşman tarafından tamamıyla sarılmak üzere olduğundan tehlikenin arttığını görmüştü. Bunun üzerine ilk olarak alayın yanında bulunan sancağın kurtarılmasını düşünerek yazdığı raporla birlikte sancağı kendisine (tümen karargâhından Aziz Çavuş'a) teslimen geri göndermiş.

Uzun harp günlerinde siyah ve gürbüz sakalı uzamış vecih yüzlü, uzun boylu bir yiğit olan çavuş arkadaşlarıyla beraber astarı dışarı gelecek surette giydikleri ceketleriyle karla örtülü ve bembeyaz olan düzlüğü düşman ateşi altında ve sancağı da koltuğunun altında vücudu ile siper ederek geçtiklerini sakin bir ifade ile anlattı. Ve köydeki hâlin ümitsiz göründüğünü de ilâve etti. Kendisini de getirdiği kıymetli emanetini tümen karargâhına teslim için geri gönderdik. Gecenin karanlığından ve düşmanın tepemizden geçen ateşi altında birkaç yüz metre daha ilerlemişken bu sefer de geriden gelen bir emir eri kolordunun emrini getirdi.

Günün vukuatını orduya rapor etmek üzere 29. Tümen'in yeni karargâhına gelen kolordu komutanı ve karargâhı köye doğru gitmekte olduğunu haber alınca yolladıkları emirle ;"Sbahleyin vaziyet veçhile sağ cenahta bulunan birlikler ve bilhassa 83. Alay'ın

akşama doğru Rusların Kötek cihetinden yetişen kuvvetleriyle ezilip kırıldığından bahisle 29. Tümen'in pek ilerlememesi ve benim de görüşmek üzere kolorduya avdetim" bildiriliyordu. Oradan dönerek karargâha geldim. Kolordu komutanı ile görüşmemizde kolordu'nun sağ cenahındaki muvaffakiyetsizlik kadar 29. Tümen'in solundan Çerkezköy'ünün taşlı tepesine ilerleyen 17. Tümen'in 51. Alayının da mükerrer ve kahramanca hücumları dahi bir netice vermemiş ve mevcutlarının da pek azalmış olduğunu anladık. Vaziyetin ümitsizliği hakkında ve başvurulacak çareleri üzerinde dertleştik ve ben civardaki topçuların yanına döndüm.

Bütün gece Çerkezköy'ünden şimale doğru uzanan sırtlar ve ormanların her iki tarafında ve gece yarısından itibaren şiddetli ateş devam etti ve gündüzden ileri sürülmüş olan topçularla makineli tüfeklere karanlıkta istifade ile geri çekilmeleri emredildi. Ve kolorduya da haber verildi. Bu tertibat alınırken gün dahi ağarmaya başlamıştı.

Cephede bu hareketler devam edip giderken Bardız'da 82. Alay'ın terk ettiği mevzileri işgalle karşısına çıkan mühim düşman kuvvetleri ile uğraşan ve bu kuvvetlerin yanlarını çevirmek arzusu ile bugün Bardız'a yetişen 49. Alay'ın iki taburu ile iki top ve iki makineli tüfeği de emrine alarak hücumlarını tekrar eden 32. Tümen, muharebeden uğradığı zayiata ilâveten dört yüze yakın erin donarak mühim telefata uğradığı anlaşılıyordu.

10. Kolordu'nun 30. ve 31. Tümenleri perişan bir hâlde Başköy ve Yeniköy cihetlerinde toplanmağa uğraştığı gibi bir iki piyade bölüğü ile takviye edilen 19. Süvari Alay'ının Selimbeyli'yi işgal ederek demiryolunu kesmek suretiyle başarı elde etmesi de bugünde vaki olmuş bulunuyordu.

28 Aralık 1914

Günlerden beri sürüp giden ezici ve yıpratıcı muharebelerde yukarıda sık sık vaki olan müdahaleler üzerine birbirine karışan 28. ve 29. Tümen birliklerini bulundukları cihetlere göre bir ko-

muta altında toplayabilmek maksadıyla ve dünden itibaren mez-kûr tümenlerce tatbik edildiği veçhile Çerkezköy yolunun gar-bındaki kuvvetlerin de 29. Tümen komutanının emrine girmesi kolordudan da bildirildi.

Buna binaen bel noktasındaki düşmana yapılan süngü hü-cumundan sonra ihtiyatta bulundurulmuş 86. Alay'ın 2. Taburu ile 86. Makineli Tüfek Bölüğü 28. Tümen'e verildi. 29. Tümen emrin-de kalan 85. Alay'ın bakiyesiyle 85. Makineli Tüfek Bölüğü ve bataryaları köyün şimalindeki sırtlara yerleştirildi. 87. Alay'ın Çerkezköy'ünde muhasara edilmiş bir halde olup bir gün evvel taşlı tepeyi tutmak için emir almadan köyden çıkmış iken yolu kesilmiş olmasından dolayı alayından ayrılmış olan Yüzbaşı Bay Raci'nin bölüğü de gelerek sırtların solunda mevzie ithal edildi.

Bundan evvelki günlerde kolordunun sağ yanına görünen düşmanı karşılamak üzere o cihete gönderilmiş olan 29. Topçu Alayı'nın 3. Taburuna ait Yüzbaşı Bay Hasbi'nin bataryası da tümene iltihak etmişti.

Kolordu'nun bugün için birlikleri bir derece istirahat ettirmek ve intizam vermek maksadıyla ordudan istihsal edebildiği müsa-ade üzerine filvaki ilk saatler biraz sakin geçmişti. Fakat Çerkez-köy'le Sarıkamış'ta düşmanın ufak tefek hareketleri ve bilhassa trenle istasyona gelen bir miktar süvari ve piyadesinin Sarıka-mış'a ve şimaline doğru uzaklaştığı görülmesi üzerine yine akşa-ma kadar topçu ve makineli tüfek ateşi edildi. Bazı neticesiz taar-ruzlar da yapıldı. Tümenin sağ ve sol yakınlarında bulunan 28. ve 17. Tümenlerin hâli de farklı olmayıp zayıatları da aynı derecede idi. İki alay derecesinde tahmin olunan bir Rus kuvvetinin de bel noktasının garbındaki Çamurlu Dağ cenubundaki dereye doğru ilerlediği de 28. Tümen cephesinden görülmüştü. Bu geceyi de kolordu karargâhı ile birlikte Çerkezköy şimalindeki ormanda geçirdik.

9. Kolordu tümenlerinin sağı gerisinde bulunan 32. Tümen tarafından dahi cenuptan aldığı takviyelerle Bardız Yaylası'na hâkim sırtlarda ve üç kilometrelik bir cephe tutan Rus mevziine karşı yapılan taarruzlarda bir netice elde edilememiştir. Aynı zamanda muharebedeki telefattan başka havanın şiddeti tesiriyle birçok erat donmuş ve hatta yirmiyeye yakın subayın hayatları zor kurtarılmış olduğu gibi elim hâdiseler vukua gelmiştir.

10. Kolordu cihetinde ise 30. ve 31. Tümenler bir gün evvelki konaklarından kalkarak Sarıkamış'a yaklaşmak üzere yaptıkları hareketlerde 30. Tümen Kars istikametini temin için Karahamza'yı işgal ve Novoselim istasyonundaki 19. Süvari Alay'ını takviyeden sonra mütebaki kuvvetiyle Bazat üzerinden Sarıkamış'a teveccüh ettiği sırada bu köy civarında düşmanla çatışmış ve akşama kadar muharebeden sonra da Sarıkamış yolunu tutacak bir surette tutunmuş.

31. Tümen de bidayetden Divik'e gelerek orada nispetsiz derecede verdiği zayiata mukabil biraz kendini toplamasına müsaade edilmişken ordudan ve kolordudan verilen mükerrer emirler üzerine Divik ile Yağbasan arasında gidip dönmek suretiyle yeniden birçok yorgunluğa uğramış. Yağbasan'daki düşmanla haylice uğraştıktan sonra nihayet sağ yanı açığından yapılan hareketin tesiri ve gecenin hulûlü üzerine düşman geriye sürülmüş.

Bu suretle 30. Tümen Alayları ile Divik, Çatak, Karahamza köylerinde ve 31. Tümen iki alayı ile Sarıkamış'ın hemen şark sırtlarında ve bir alayı ile de Yağbasan'ın şark sırtlarında muharebe hattında gecelemiş oldukları anlaşılmaktadır.

29 Aralık 1914

Bugün için Kolordu'dan verilen emre göre 17. Tümen Çerkezköy'ünün taşlı tepesine taarruz edecek ve 29. Tümen de bu saldırıyı kolaylaştırmak için ateşle yardım edecekti. 10. Kolordu'nun Allahuekber Dağları'nı aşarak sağ kalan ilk kademeleri-

nin ovaya inerek Sarıkamış'a yaklaşmakta olduğu birinci defa olarak emirde yer almıştı.

Tümen yaveri olup ayakları donduğundan sıhhiye bölüğüne gönderilen Emin'den gelen bir haberde Koin Yaylası cihetinden ve sırtlardan Kolordu'nun sağ cenahına sokulmakta olan düşmanın tehdidini arttırmakta olduğunu bildiriyordu. Bu hareket 28. Tümen cephesinde de olagelmekte idi.

Öğleye doğru Çamurlu Dağ'dan top ateşi açıldığı da anlaşıldı. Bu hale göre Sarıkamış ile Bardız arası ve bilhassa 32. Tümen'in irtibatı kesilmiş olmak ihtimali de meydana çıkmıştı. Rusların, asıl cephelerinden kuvvetli topçu ve makineli tüfeklerle takviye edilmiş olan yedi alay kadar piyadeyi bu cihete getirdikleri ve bu kuvvetin bir piyade alayı ile ayrıca iki üç süvari alayı ve iki bataryayı Sarıkamış'tan geçirerek 10. Kolordu cephesine sevk ettikleri fiilen sabit olmuştur.

17. Tümen Komutanlığı'na 28 Aralık 1914 akşamı ordu karar-gâhından Kurmay Binbaşı Bay Tahir terfian tayin edilmişti. Sabahleyin kolordu komutanlığına giderken de kendilerine tesadüf etmiştim. Kolordu emri veçhile 17. Tümen'e Taşlıtepe'ye taarruz, yeni tümen komutanının idaresinde yapılıyordu.

29. Tümen'in Çerkezköy'ünün şimalindeki sırtlarda bulunan topçusu, ileri sürülmüş olan makineli tüfekleri de devamlı ateş ediyorlardı. Ruslar bu Taşlıtepe'nin Sarıkamış'ın kilidi mesabesinde olduğundan muhafazasına pek ziyade ehemmiyet veriyorlardı. Tepeyi bir çember gibi saracak surette kazdıkları ve daimi surette bir bölük kadar bir kuvvetle işgal ve müdafaa eyledikleri siperlerde makineli tüfek ateşlerinin tesiri ile zayiata uğradıkça yerlerine yeni yeni takviyeler gönderdikleri fark olunuyordu.

Ateş muharebesi bugün dahi neticesiz olarak akşama kadar devam etti. Muharebenin ilk saatlerinde zekâ ve cesaretiyle tanınmış olan Bay Tahir'in yaralanması, Çerkezköy'ünün medhaline kadar ilerleyen 51. Alay'la köye yaklaşan 50. Alay'ın

mükerrer hücumlarının muvaffak olamaması ve bu iki alayın kahramanca yaptıkları muharebede verdikleri telefata mukabil kendilerini besleyecek ve ilerlemelerini takviye edecek kadar ihtiyat kuvveti de bulunmamamsı yüzünden Taşlıtepe'den Rusları tard etmek kabil olamamıştı. Bu yüzden de Çerkezköy'ünde 87. Alay'ımızın muhasarası vaziyeti daha ziyade tehlikeye düşmüştür. Sayıları azalmış olan piyadeler, bugün muharebeye giremediklerinden biraz nefes almaya vakit bulmuşlardı.

* * *

Bugün de Bardız Yaylası'na hâkim düşman mevzilerine saldıran 32. Tümen çok şiddetli bir muharebeyi güneşin gurubundan bir saat sonraya kadar devam ettirerek mevzilerini muhafaza etmiş yüz kadar mecruh ve şehit vermiştir.

10. Kolordu'nun 30. Tümeni Divik'te kısa bir tevakkuftan sonra 88. Alay'ı ile Sarıkamış ormanına doğru hareket etmiş ve ormana yaklaştığı zaman düşman tarafından şiddetli ateşe tutularak bir hayli zayıyata uğramış ve bu yüzden alay komutanı ile birçok subayını şehit vermiş ve mevcudu 150 ere düşmüş olduğu anlaşılmıştır. 89. Alay'ı da Çıtak'ta zayıf düşmanla çarpışmış Karahamza'daki 92. Alay'ı Kars cihetinden ilerlemek isteyen ve topçu bataryalarla takviye edilmiş bulunan bir Kazak Süvari Alay'ını perişan ederek lokomotif ve vagonlarıyla birlikte bir tren ele geçirmiş ve Novoselim istasyonunu da tahrip ederek önemli bir başarı elde etmiştir.

31. Tümen'in 90. Alay'ı öğleden sonra Kolordu Kurmay Başkanı Lange'nin tertibiyle Yağbasan cenubundaki sırtlardan Sarıkamış'a taarruza başlamışsa da düşman mevziinin kuvvetli olmasından dolayı 300 metre kadar bir mesafede duraklamıştı. 91. Alay tarafından işgal edilen Yağbasan'ın şark sırtları hattına, düşman faik kuvvetlerle hücum ettiğinden vaziyet tehlike peyda etmiş ve ancak üç top ve iki yüz kadar er ile takviye edilen 19.

Süvari Alayı'nın gönderilmesi ile ricat temin edilebilmişti. Tümeni Sarıkamış'a karşı setir ve temine memur olan 93. Alay ise olayların akışına kapılarak muharebeye tutuşmuş ve öğleden sonra saat 16'da bizzat tümen komutanlarının idaresinde olarak perakende suretiyle toplanmış olan erat ile birlikte mevcudu altı yüzü bulan bu alay son derece fedakârlık ve şiddetle Sarıkamış'a saldırarak kasabaya girmeye de muvaffak olmuştu. Fakat ne çare ki düşmanın takviyeler alarak muharebeye girişi ve daha ziyade kasabaya giren eratin dağılarak intizam ve rabitanın bozulması yüzünden tekrar geri çekilerek Sarıkamış'ın şimalindeki hâkim sırtlara kadar gerilemişlerdi.

30 Aralık 1914

Sarıkamış Meydan Muharebesi'nin dönüm günü oldu. Düşman geçen birkaç gün içerisinde Sarıkamış'taki menzil ve şimen-difer birliklerini dünden itibaren takviyeye başladığı gibi o zaman Kars'tan geldiğini tahmin ettiğimiz halde hakikatte cepheden getirilmiş olan 15'lik havan veya obüs bataryaları zuhur etmişti. Bugün öğleden evvel bu bataryalar tarafından tümen birliklerinin bulunduğu noktalar ateşe tutuldu.

Esasen 29. Tümen'in yanında bulunan topları dağ topu olduğundan havan toplarının ateşine karşı sükût etmişlerdi. Bu cihetle müteferrik bir halde ve ormanlar içinde saklanmış olan tabur ve bölükler bulundukları yerlerden kımıldamadılar.

Tümen karargâhı (tümen komutanı, 17. Topçu Alayı 2. Tabur Komutanı Binbaşı Bay Ahmet Hamdi, tümen mülhakı Faik, Celâl, Emir subayı Şeref, Karargâh Muhafız Komutanı İbrahim) da köyün şimalindeki sırtlarda birkaç çam ağacının etrafında yükseldiği yerli kaya dibini siper almış ve ahvale muntazır bulunmuş idi.

Havan bataryalarının ateşi o kadar müessir idi ki karargâhın etrafına ve gerideki orman alanlarına isabet eden mermilerin açtığı çukurlar âdeta birbirine birleşmiş dairelerle bir delikli kevgir

halini almıştı. Dere içlerinde ve arazi kırıntıları arasında saklanmış olan topçu hayvanlarına ve ağırlıklar üzerine düşen tam isabetli mermiler pek ziyade zayıat verdiriyordu.

Tam bu sırada tümen karargâhı da barut gazları ve toz duman bulutları arasında kaldı. Hazır bulunanların yüzleri ve üst başları sarı kara barut gazları lekelerle renk renk olmuştu. Fakat karargâh heyetinden zayıyatımız yoktu. Birkaç dakikalık bir fasıladan sonra ne gibi bir hale uğradığımızı görmek için ayağa kalkıp etrafıma bakınca siper aldığımız kaya parçasının hemen önüne bir mermi rast gelerek yarım insan boyunca bir çukur meydana getirdiği ve ağıleb-i ihtimal inikâs zaviyesi altında kalarak kazaya uğranılmadığı tesbit edildi.

Mermilerin bir daha aynı noktaya isabetli ihtimali pek az olduğundan bulunduğumuz mahallin en emin bir siper olduğuna hükümle vaziyetlerimizi muhafaza eyledik. Fakat etrafımıza göz gezdirince biraz uzağımızda bulunan bir ere isabet eden bir merminin zavallının yarı belinden aşağı kısmını götürdüğü ve diğer birkaç ağır yaralı ile bir kısım hayvanatın parça parça oldukları velhasıl meydandaki manzaranın pek feci olduğu görülmüyordu.

Aynı günün sabahında Kötek Boğazı cihetinden Malakan Komları üzerinden kolordunun gerilerine düşüp bu suretle Bardız yolunu kesmeye çalışan ve aralarında bir topçu taburu da bulunan bir düşman kolunun Kızılkilise'ye doğru ilerlediği ve iki topun da Kom civarında mevzie girdiği görülmüyor. 28. Tümen cephesinden piyade ateşi de açılıyor.

Sağ cenah yakınımızda bu hareketler vukua gelirken 29. Tümen'e de Kolordu'dan verilen emir üzerine 29. Topçu Alayı bataryası ve 85. Alay makineli tüfek bölüğü o istikamette bulunan 28. Tümen'e gönderilmiş bulunuyordu. Yolda komutanları şehit olduğundan bataryanın telâşla geriye döndüğü o civardaki ordu karargâhından görölerek vaziyeti anlamak üzere Kurmay Binbaşı Bay Celâl (Kolordu'nun esaretinden bir gün sonra yanındaki beş

on perakende erle birlikte mukabeleye imkân bulamadığından esir düşmemek için geri dönen Bay Celâl'e tesadüf eden Başkumandan Vekili hiddetten sararan bir çehre ile *"terki mevki etmiş kurşuna dizin"* emrini vermişse de Bay Celâl kurşuna dizilmemiş ve fakat apoletleri sökülerek askerlikten tard gibi ağır cezaya uğramıştır. (*Sarıkaş, Sahife* 195) tümenimize gönderilmişti.

Mumaileyh *"ricat ediliyorsa bir şey bırakılmasın"* mealinde bir emir getirdi. Bununla beraber hal ve ifadelerinde vaziyetin ciddileştiğini ihsas edecek tarzda yeis ve fütur görülüyordu. Kendilerine bataryanın kolordu emri üzerine 28. Tümen'e gönderilmiş olup zan olunduğu gibi ricat hali hiçbir suretle mevzu bahis olmadığı cevabı verilmekle beraber, gözü ile gördükleri halin vahametinin etraflıca karargâha nakledilmesi ricasında bulunuldu.

Filvaki 28. Tümen cephesinde sabahtan itibaren aralarında bir tabur kadar topçu bulunan kuvvetli bir düşman kolunun Malakan Komları'ndan Kızılkilise'ye doğru ilerlediği, bundan iki topun da komlarla mevzie girdiği ve biraz sonra dolgun mevcutlu iki taburun tümenin sağ cenahına doğru tesir gösterdiği görülüyor.

28. Tümen cepheyi yalnız zayıf bir bölükle tutmuş olup sağ gerisinden de keza üç zayıf kuvvetli bölük bulunuyormuş. Vaziyeti yakinen gören ordu Başkumandan Vekilinin emri ile 17. Tümen cephesinde hafif müfrezeler bırakarak dört top ve dört makinelî tüfekte bir bölük kadar piyade 22. Tümen'in yardımına gönderilerek sağ cenah gerisine doğru kıvrılmış bir koltuk vücudunda getiriliyor ve bu suretle tümenin cephesi tamamen garba çevrilmiş oluyor.

Öğleden sonra saat 14.30 raddelerinde dahi bel noktasının şarkında birden bire düşman avcıları peyda oluyor. Bunları karşılayacak elde kuvvet bulunmadığı ve o civarda bulunan ordu karargâhı da ateş altında kaldığından derhal karargâhın beş yüz metre kadar uzakta bir dereye çekilerek kendilerini siper ederler ve fakat ordu yaveri ile bir emir zabiti yaralanır.

Bu suretle Kızılkilise ve Sarıkamış yoluna inen düşman 28. Sıhhiye Bölüğünü esir etmiş. Ordu karargâhı da ateşten kendini korumakla beraber akşama kadar dere içinde kalarak nihayet gece karanlığında ordugâhlarına çekilmişlerdir.

29. Tümen cephesinde geçen bu facia arasında diğer bir felâket de Çerkezköy'ünde meydana gelmişti. On beşlik havanların göz açtırmayan şiddetli ateşlerinin himayesi altında ilerleyen düşman 27 Aralık tarihinden beri etrafı çevrilmiş bulunan 87. Alay'a hücum etmiş ve köyde kalan alayın bakiyesi başta Alay Komutanı Binbaşı Bay Lütfullah olduğu halde mukabil hücumla düşmana atılmışlar. Bay Lütfullah üç yerinden yaralanmış ve hamiyet ve fedakârlık destanı olan bu kahramanlık levhası da bu suretle kapanmış, mevcutları yirmiyi geçmeyen bir avuç yorgun ve yaralı subay ve erler de esir düşmüştü. Ruslar tarafından Sarıkamış hastanesine kaldırılan Bay Lütfullah'ın da diğer kahraman iki arkadaşı gibi şüheda zümresine iltihak eylediğini sonradan elemle öğrenmiştik.

Bay Lütfullah orta boylu, ince ruhlu, kahraman seciyeli bir arkadaş olup hasta hâlinde dahi muharebe meydanından ayrılmıştı. Alayın Çerkezköy'üne girdiği en tehlikeli bir zamanda çok sevdiği erlerinin yanına koşmuş ve derhal vaziyetin vahametini idrak ile ilk iş olarak vatan ve milletin en kıymetli bir vediası olan alay sancağını kurtarmağı düşünerek yukarda tafsil ettiğimiz gibi pek mahirane bir tedbir ile geriye göndermiş, ondan sonra üç gün düşman muhasarasına dayanarak kahramanca çıkış yapmış ve mukadder olan elim akıbetini tatmıştır.³

³ Esareten İstanbul'a avdetimde bir aralık Zat İşleri Dairesi reis muavinliğinde bulunmuştum. Bu vazifede iken her biri bir suretle fedakârlıkla şahadet mertebesini ihraz eden üç alay komutanının rahmetli Binbaşı Ali Ağâh ve Sabit ve Lütfullah'ın dul ve yetimlerine tekaüd kanununun madde-i mahsusasına göre terfian maaş bağlanması için tezkiye ve inha etmiş ve kanun hükmünün yerine getirilmesiyle uhde-mize düşen ve fakat daha evvel ifasına fırsat elvermeyen harp arkadaşlığı vazifesini yaparak vicdanen müsterih olmuştum.

87. Alay, 27 Aralık 1914 günü yapılan umumî hücumla Çerkezköy'üne girdiği halde köy içerisinde ve etrafındaki sırtlarda tutunan düşman kuvvetleri tarafından ihata edilmiş bir surette 30 Aralık 1914 gününe kadar köyde kalmıştır. Alayın bu üç gün zarfında uğradığı güç ve felaketli hal ve vaziyet son zamanlara kadar meçhulümüz iken ilk köye girişte alay komutanının hasta bulunması sebebiyle idareyi deruhte eden Yüzbaşı Bay Nurettin'in bize verdiği malûmat ile de yukarda tafsil edilen olayları tamamlıyoruz.

Bay Nurettin'in şahidi olduğu ve içerisinde yaşadığı hâle göre 27 Aralık 1914 günü yapılan hücum neticesinde yorgun ve karışık bir hâlde köye girenler köyün şimalindeki bir sıra evleri ve köyde kalan düşmanla çarpışmışlardır. Köyün kenarında münferit bir hâlde bulunan ve makineli tüfeklerle müdafaa edilen bir evin ahırındaki otlara ateş vererek içindeki düşmanı kaçırmışlardır ki köyün önündeki ateşlerde tümen karargâhından görülmüştü.

Fakat köy içindeki düşman tamamen çekilmeyip köyün Sarıkamış tarafındaki evlerinde tutundukları gibi köyün garbindaki sırtlar da düşman kuvvetlerini çekmeyerek köy vadisindeki ovayı devamlı bir ateş altında bulundurdıkları, keza karargâhtan duyuluyordu.

87. Alay'ın köye pek yorgun, dağınık olarak girdiği tümence görülmüş olduğundan Alay Komutanı Bay Lütfullah'ın vürûdundan evvel:

"Bugünkü muharebe neticesinde Çerkezköy'ünü ele geçirmekle kazanılan başarının muhafazası için 87. Alay'ın sağ yanında 84. Alay olduğu gibi sol yanda dahi 17. Tümen alayları bulunduğu ve tümenin diğer alaylarıyla da yardım edileceği bildirilmek sureti ile teşci ve temin edildiğine" dair tümenden gönderilen emri de almışlardır.

Bundan sonra kendileri de üç koldan haber erleri göndermiş olduğu halde bunların geriye dönmedikleri anlaşılmış ve vakıa

bunlar tümene de gelmediklerinden düşman tarafından tutulmuş veya kaybolmuşlardır.

28 Aralık 1914 gününe ait tafsîlât sırasında yazıldığı üzere bugün Sarıkamış istasyonunda bir trenden çıkan mühim düşman kuvvetlerinin şimale ve Sarıkamış'a doğru geldikleri Çerkez-köy'ünden de görüldüğünden buna ait de bir rapor gönderdiklerini ve şu kadar ki yolda Başkumandan Vekili tarafından rastlanan habercilerin elinden rapor alınarak arkasına; *"Trenden çıkanları gördüm. Sizin kuvvetinize muadildir. Size yardım için fırkanıza emir verilmiştir. Vaziyetinizi muhafaza ediniz"* diye yazılarak imzalanmış olduğu hâlde geri gönderildiği hakkında kayda değer bir hal de vukua gelmiştir.

Yukarıda tafsil edildiği veçhile 27-28 Aralık 1914'te alayın köye girmesinden sonra arkadan gönderilen Alay Komutanı Bay Lütfullah'ın köye muvasalatından haberdar olamadıkları ve çünkü evlere giren birliklerin düşmanın içeriden ve dışarıdan yaptıkları şiddetli ateşler tesiriyle kımıldayamadıkları anlaşılmaktadır.

Bu suretle aynı köy dâhilinde oldukları halde arkadaşlarından haberdar olmaksızın bir gün daha geçtikten sonra yanlarında kalan iki üç yaralı erle birlikte bulundukları binanın sarılarak alay komutanından daha evvel esir düştükleri de anlaşılmıştır.

Çok karlı geçen 30 Aralık 1914 günü düşman kazandığı Çerkezköy muvaffakiyeti ile ve Komlar tarafından daha ileri sokulmakla iktifa etmiş olacak ki; 29. Tümen'in cephesine doğru ilerlemedi. Bunun için de tümen vaziyetini muhafaza eylediği gibi karargâh da aynı noktada geceledi.

Akşam karanlığı bastıktan sonra bir aralık bugünkü topçu ateşlerinde uğradığı hâli anlamak için Kolordu'nun en faal ve gayretli unsurlarından Kurmay Yüzbaşı Bay Mehmet Adil 29. Tümen karargâhına gelmişti. Günlerden beri aynı halde ve sıfırın altında yirmi derece üzerinde devam eden şiddetli soğuklarda dere, tepe koşturulmakta olan bu fedakâr arkadaşımızı zamanın-

da yetişmiş bir dert ortağı olarak karşıladık ve hemen karargâh ateşinin yanına oturttuk. Tümenin bugün uğradığı hali anlattık. O, bize kolordunun diğer tümenlerinin vaziyetini söyledi. 29. Tümen'in dolgun ve talimli alaylarını, topçularını yakinen muharebelerde muvaffakiyetlerini görmüş olduğu için bir gün evvelki raporumuz veçhile tümenin erimiş, ezilmiş olduğunu okumuş ve şimdi de bizzat görmüş olduğundan gözleri yaşardı.

Bay Mehmet Adil'in bu görüşmemiz sırasında gayet tuhaf bir hatırasını buracıkta nakletmeden geçemeyeceğim.

Karargâhta bulunan arkadaşlarla kısa kısa alevle yanan ateşin başındayız. Topçu hayvanları haşasından bir tanesinin üzerinde oturuyorum. Fakat soğuk o kadar tesirli idi ki donmamak için üzerime bir şeyler almak istediğimi anlattım. Eşyalarımız geride kalmış ve üzerimdeki muşamba pelerin de parça parça olduğundan atmıştım. Emir erim, kesilmiş koyun postlarından eline geçen bir tanesini üzerime atmıştı. Bay Mehmet Adil, yan gözle beni süzdükçe kürklere büründüğümü zannetmiş, lâkin bir şey sezdirmemişti.

Vakitler geçti, Kransnoyask şehirciği denilen Rus kışlalarının bir dairesinde yan yana odalardayız.

Geceleri bir araya gelerek başımızdan geçenleri naklediyoruz.

Bir akşam mevzuumuz Sarıkamış'taki tümen karargâhında buluşmamıza intikal etmişti. Mehmet Bey, benim kürkler içinde ateş başındaki halimi imrene imrene anlatıyordu.

Ben tabiatıyla gülmeğe başladım. Ve:

- Sakın bunun böyle olduğunu sanmayınız. Üzerimdeki, hatıranızda kaldığı gibi samur bir kürk değildi. Orada kesilmiş ve fakat tamamen kurumamış ve donmuş bir koyun postu idi, dedim ve arkadaşlarla hep birlikte gülüştük.

Bardız Yaylası'ndaki mevzilerinde bulunan 32. Tümen 16 taburluk bir düşman kuvvetinin taarruzuna karşı durmaya uğraşmış ve bir dereceye kadar muvaffak olmuş ise de donma vakalarına karşı tedehhüş eden erat her türlü mücazat ve hatta (40-50) kadar erin kıtaat cephesinde kurşuna dizilmesine rağmen öteye beriye dağıldığı vaki olmuş, bu yüzden de tümen mevcudu 500 er ile 7 dağ topu ve 3 makineli tüfeğe kadar azalmıştı.

10. Kolordu'nun Sarıkamış önlerine varmış olmasından dolayı ordu yine 9. Kolordu beraber taarruza devam edilmesini ancak 10. Kolordu'nun ilerleyip tesir gösterinceye kadar 9. Kolordu'nun Çerkezköy cephesinde müdafaada bulunmasını emrediyor.

Fakat 10. Kolordu'nun 30. Tümeni iki alayı ile ve 31. Tümen de bir piyade alayı ile dünden beri Sarıkamış cephesinde düşmanla sıkı temas ve muharebe hâlinde bulunduğundan ordunun verdiği emre göre bu vaziyetten haberdar olmadığı anlaşıyor.

Bu vaziyette 30. Tümen'in 88. Alayı, sabahleyin yaptığı taarruzda muvaffak olamayarak mühim telefata uğruyor diğer 89. Alayı da Divik etrafındaki sırtlarda kalarak 92. Alayı'nı terkeylediği Karahamza cihetini ve diğer istikametleri tarassut altına alıyor.

90. Alay gecedен bulunduğv vaziyette kuşatıldığının sabahleyin farkına varıyor, kendini saran çemberden kurtulmak için yaptığı çıkışta muvaffak olamayarak sığındığı bir cephanelikte maruz kaldığı top ateşi karşısında mevcudu üçe, beşe kadar azalmış olduğu hâlde esarete uğruyor.

31. Tümen ise bir gece evvelisinden geri atılan 93. Alay perakendeleri 91. Alay'a karışmış ve Karahamza'dan gelen 92. Alayı da bunların sonunda ateş hattına sokulmuş bulunuyor.

Bundan evvelki günlere nazaran 10. Kolordu cephesinde sağdan itibaren 91, 92, 88 ve 89. Alaylarla tutulmuş olup bunlardan 88. Alay hemen mevcudunu kaybetmiş bir hâle gelmiş ve 90. Alay perişan ve esir olmuş 93. Alay da dağılmış bir duruma gir-

miş bulunuyorlar. Kuvvetleri 400 kadar er, 2 top ve 2 makineli tüfekten ibaret bir halde müdafaaya giren 91. ve 92. Alaylar, düşmanın iki piyade alayı, iki makineli tüfek bölüğü ve iki batar-yalık bir kuvvetinin taarruzuna uğruyor ve ilk anlarda tümen komutanı top mermisi ile yaralanarak hattan çekiliyor, top ve tüfekler düşman ateşi ile iskât olunuyor.

Öğleden sonra kolordu komutanı bizzat gelerek dolgun mevcutlu üç taburla birçok dağ topunun geleceğini haber vermekle beraber bunlar mevcutları azalmış ve perakende bir halde ancak akşamüzeri geliyorlar ve mevzide bulunan erlerden de bir tabur tertip edilerek 90. Alay'dan Binbaşı Hilmi Bey'e ve 31. Tümen komutanlığı da 89. Alay Komutanı Binbaşı Bay Reşit'e tevdi olunuyor. Aynı zamanda muharebe sırasında bunların sağında bulunan 17. Tümen ile de irtibat tesis ediliyor.

* * *

Binbaşı Reşit Bey esaretimizin ikinci senesinde bulunduğu Karsnoyask ordugâhına getirilmiş ve uzun müddet oda arkadaşlığı etmiştik. Kendileri de ertesi gün selefleri gibi bir şarapnel sadmesine uğrayarak beden ve yüzü tamamen yara bere içerisinde kalmış, burnu kopmuş bir halde idiler. Yaralı olarak kağı üzerinde Divik hastanesine nakli sırasında hisseylediği ağrıları tarif ederken duydukları acıyı, insan nefsinde dahi bulmamak mümkün değildi. Ondan sonra Bakû'de ve diğer askerî hastanelerde uzun müddet kalmış ve yaraları iltiyam bulmuş olmakla beraber bedenine saplanan zerre halindeki şarapnel kırıkları zaman zaman dışarı çıktıkça, kendi alışkın eliyle ve büyük bir sabır ve tahammülle bunları temizlerdi.

31 Aralık 1914

29. Tümen cephesinde nisbî bir sükûn vardı. Fakat buna bel gittikçe ağırlaşan havada ve pek uzak olmayan ufuklarda

yükselmekte olan karaltılar pek yakında kopacak büyük fırtınanın meşum emareleri mesabesinde idi. 29. Tümen'in ancak kendi derdiyle uğraştığı bu çıkmaz içinde 3. Ordu'yu teşkil eden muhtelif birliklerin vaziyetinden haberdar değildik. Bu sıradaki umumî vaziyetle geçen vakayı 9. Kolordu'nun ordu başkumandanlığına verdiği 30 Aralık 1914 tarihli sureti aşağıda yazılı malûmattan anlıyoruz:

"9. Kolordu'nun ileri hareketten iki gün mukaddemki kuvayı muharebesi 21.000 ve erzak ve cephanе kolları vesaire hariç olarak esas kuvve-i umumiyesi 28.000 nefer idi. Cenahlara canibdar olarak ifraz ettiğimiz 12 bölük Bardız'da 32. Fırka tarafından tevkif edildi. Oltu istikametlerine emri devletlerine imtisalen tevcih edilen sahra bataryalarımıza terfik ettiğimiz üç istihkâm ve altı muhafız bölüğü, 10. Kolordu'dan ayrılıp da bize henüz iltihak etmedi. Bu sebeple Bardız'a muvasalatımızda kuvve-i umumiyemiz 18.000 nefere tenezzül etmişti. Ondan sonra gerek 12-13 kânunu evvel gece taarruzu ve gerek 17 Kanunuevvel akşamına kadar icra edilen taarruzlar ve şiddeti mevsim, kolordunun bütün kuvvetini (17. Fırka 110, 29. Fırka 190, 28. Fırka ve 86. Alay 700) ceman bin nefere kadar tenzil eyledi. Nerede ne miktar perakendemiz bulunduğu dair esaslı malûnat alınamamıştır. Mamafih pek tabii surette ümit olunabilir ki 9. Kolordu'nun gerilerde köylere dağılmış olan perakendesini toplamak ve elyevm 30. Fırka ile birlikte muharebe eden kıtaatından istifade etmek üzere on gün vakit bulsa 10.000 mevcuduna yükselebilmesi ağıleb-i ihtimaldir. Elyevm mevcut efrad ve hayvanat ile malzemenin kıymeti hazırî maddiyesindeki zaaf malûmu devletleridir. Meselâ muharip addettiğimiz efradı mevcude kısm-ı azam itibarıyla zaaf beden ile musaptır. Topçu efrad ve zabitanı nisfî derecede zayıata uğranmıştır. Hayvanat bitap ve tuvardır. 40 cebel topundan elyevm ancak 20 top iyi bir surette işleyebilmektedir. Ve bütün cephelerde. 9. Kolordu'nun kabiliyet-i taarruziyesi kalmadığı maruzdur. Bu arz-ı acizîden maksat kolordunun hâli hazırını bildirmek ve gayet büyük olan makam-ı devletlerinden bu kolorduya tevcih edilecek vezaif-i harbiyenin ne dereceye kadar icra edilebileceğine erkam üzerine müesses bir delil ihzar eyleyebilmektedir. Şimdiye kadar kendisine tevcih

edilen vazaif-i harbiyeyi son derecede büyük bir fedakârlıkla icra ederek azmi ve fedakârlığı neticesinde bu kadar büyük zayıflığa uğramış olan 9. Kolordu mevcut menabiinden istifade edebilmek için 10-15 günlük bir fırsata malik olursa kendisini toplamasına pek büyük ümitler mevcut olduğunu ayrıca arz ederim."

Ordunun bu düşkün ve elîm halindeki vaziyetini kurtarmak için daha uygun tedbirler almak ümit olunurken yine orduca umumî taarruz emri verildiği hayretle anlaşıldı. 29. Tümen'e de "aştı tuzu bulunsun" diye aşağıda bildirildiği veçhile cephemizin önünden geçerek sağa, sola giden Rus birliklerini eldeki yarı donmuş bulunan toplar ve makineli tüfeklerle ateşe tutmaya çalışıyorduk. Toplar ve makineli tüfeklerin baskı yağları ve piyadelelerin tüfek mekanizmaları soğğun şiddetinden donduğu gibi topların kızakları üzerindeki yuvaları da buzlanıyor ve işlemesine mani oluyordu.

10. Kolordu'nun iki günden beri ovaya inen döküntülerinin kalan kuvvetleriyle yardım edilerek bir demiryolu boyunca hareketleri uzaktan uzağa fark olunuyordu. Ruslar, bu cihetten gelecek tehlikeyi önlemek için havan bataryalarını ve toplarını bizim cepheden alarak 10. Kolordu'ya çevirmişti ve Kötek üzerinden Sarıkamış'a celbeylediği kuvvetleri de o tarafa sevk ediyordu.

İki üç günden beri Sarıkamış'a gelen Rus kuvvetlerinin bu suretle 9. Kolordu cephesinde sağa sola hareketleri ordudan verilen emirlerde düşmanın mevzilerini terk ile Kars istikametinde çekildiğine dair yanlış malûmat verilmesine sebep olduğu da görülüyordu. Aynı zamanda Rusların bel noktası civarında bulunan 28. Tümen'imize taarruza devam ederek tümene ve hassaten 82. Alay'a mühim zayıflık verdirmeleri üzerine 17. Tümen'in geri kalan kuvvetleri ile yardım edilerek bir dereceye kadar tehlike geçirtilmişti. Ağırlıkların iki üç gün evvel Bardız'da toplanması ve tümenin Bardız'la arası kesilmesi üzerine diğer tümenlerin

cephane noksanı fazlasıyla tamamlanabilmişti. Bugün 28. Tümen'le beraber iken açıkta kalan 85. Alay'ın 1. Taburu da tümeni üzerine çekilmişti. Bu geceyi de aynı noktada geçirmekle birlikte tümenin garp cephesinden bütün gece ateş sesleri kesilmediğinden uyuşuk gözlerimize uyku da girmiyordu.

* * *

32. Tümen mıntıkasında en müşkül ve buhranlı vakayı cereyan ediyor. Tümenin karşısındaki düşman kuvveti iki sahra bataryası, 25 makineli tüfekle birlikte dört piyade ve bir süvari alaydır. 94. Alay'la 92. Alay'ın iki taburu düşmanla giriştiği muharebede fedakârane uğraşarak taarruz ve ihata hareketlerini tardediyorsa da, bir makineli tüfek bölüğü ve bir dağ bataryası tarafından tutulan Çilhoroz Tepeleri düşman tarafından zaptediliyor. Bardız – Kızılkilise yolu da kesilmiş bulunuyor. Bu mecburiyet karşısında tümen elindeki mevcudunu ve Bardız'da birikmiş olan ordu ve Kolordu kıtalarını tahliye ederek Norşin'e çekiliyor.

Başkumandanlık vekilinin dünkü esas emri dairesinde 9. ve 10. Kolorduların taarruz etmeleri kararı üzerinde durarak iki kolordu için Sarıkamış istasyonuna inen dereyi hudut göstermiş ve ordu karargâhının 17. Tümen cihetinde bulunacağını da ilâve etmişti.

10. Kolordu, Binbaşı Bay Hilmi müfrezesini komutanlığın emir ve arzuları dairesinde tertip için kurmaylarından Vonbergi memur etmiş ve sabahın saat altısından itibaren başlayan taarruz, sağ cenahta ve orman içinde bulunan taburların geç kalmaları yüzünde muvaffak olamamış ve saat dokuzda müfrezenin yanına gelen kolordu komutanı, muharebenin cereyanına göre taarruzu idare etmişse de o sırada havayı kaplayan kalın bir sis yüzünden topçu ateşlerinin tesiri görülememişti. Her şey rağmen eldeki ihtiyatları ve hatta karargâh muhafızlarının da takviye ve iştirak-

kiyle saat on yedide yapılan son bir hücumla düşmanın ilk hatlarına kadar girebilmiş, fakat gerideki düşman hatlarından açılan şiddetli makineli tüfek ateşlerinin ve mukabil taarruzların tesiriyle geri çekilmişler ve böylece Sarıkamış'a yapılan üçüncü taarruz da akamete uğramıştır.

30. Tümen cephesinde de ufak tefek düşman taarruzlarını taretmekten başkaca dikkate değer vukuat geçmemiş ve tümen Çıtak mıntıkasında kalmıştır.

Sabahleyin ortalık ağardığı sırada hava sisli ve puslu idi. Bütün gece kolordu cephesinde ateş devam ediyordu. 28. Tümen cihetinde sabahın saat dokuzundan itibaren muharebe gayet şiddetli bir hale girmiş ve elde kalan perakende erler de muharebe hattına sürülmüş ve pek gergin bir hale giren vaziyeti sağ cenah gerisinde kademeli surette mevzi alan topçu ateşi sayesinde kurtarılabilmisti.

Böylece Rusların garp tarafından 28. ve 29. Tümenler arasına sokularak ormanların içerisinde kalan döküntüler ve 28. Tümen Sıhhiye Bölüğü'nü daha dünden toplamış olduğunu ve Rus erlerin muhafazasında olarak Çerkezköy yakınından istasyona doğru götürdükleri görüldü. Bu ilk esir kafilesinde Rus kıyafetlerinin de bulunması emirlerde telkin edile geldiği üzere daima görünmek istenilen gerileme nevinden bir hareket olduğu zannını verdiğinden üzerlerine ateş edildi. Kafilede hâsıl olan kaynaşma ve işaretlerden bizimkiler olduğu anlaşılması üzerine derhal ateş kesildi. Öğle üzeri Ruslar sisten istifade ile tümenin garp ve cenup cephesinden hücumla geçtiler.

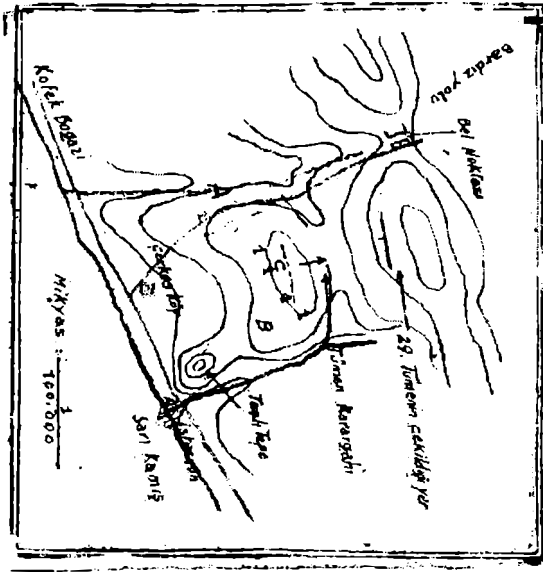
* * *

Burada geçen ve bilâhare hakkımızda ağır bir ithama sebep olan muharebe safahatını sayın okuyucuların vicdanen ve tarafsız olarak verecekleri hükme yardımı olmak üzere hatıramızda kalan en ufak teferruatıyla anlatacağız.

İlk olarak 29. Tümen'in karargâhı ile bir grup halinde toplanmış olduğu ve şimdiye kadar Çerkezköy'ün şimali diye tarif ettiğimiz muharebe mevziini tarif edelim: (krokiye bakınız)

Bu mevzi boyun noktasından Çerkezköy'üne inen yolun şarkında ve köyün şimalindeki düzlükten birinci kademe olarak yükselen sırtlardan ibarettir. Bu sırtların garp yamaçları:

A -Yolun geçtiği dereciğe doğru açılır ve genç ormanlarla örtülüdür.

Şark yamaçları:

B - Köye doğru 1000 – 1200 metre kadar uzayarak köyün şarkında Taşlıtepe'de nihayet bulur.

Bu yamaçların daha şarkından geçen bir derecikte Sarıkamış istasyonuna doğru akar ve yukarı tarafları keza ormanla örtülüdür. Çerkezköy'ü düzlüğünü böylece iki taraftan çeviren yamaçlar tam köy şimalinde biraz daha kabarmış halde birleşirler.

C – Burasının ağaçları seyrek ve önü düzlüğe doğru açıktır. Bu mevziin gerisi hafif meyille yükselerek boyun noktasından itibaren şarka doğru uzanan tepeciklerle birleşir ve yer yer orman parçaları ile örtülüdür.

Bu mevziin umumi heyeti itibari ile de 9. Kolordu'nun Çerkezköy istikametinden en ziyade çıkıntılı bir kısmı idi. Köy yolunun garbında birlik kalmamış ve 28. Tümen komlarla bel noktası civarında gruplaşmış ve 17. Tümen de Taşlitepe'ye karşı ilerleyişinde muvaffak olamayınca gerideki sırtlara çekilmiş ve 29. Tümen bu çıkıntıyı işgal etmekte bulunmuştu. 29. Tümen birliklerinden bu mevziin (A) işaretli yamaçlarında 85. Alay grubu ve bunun önünde 86. Alay'ın birinci taburu bakiye eratı gerisinde,

(C) Kabartısı üzerinde 85. makineli tüfek.

(B) Yamaçlarında 87. Alay'ın bakiye eratı.

(C) Kabartısı merkezinde 17. Alay topları ve bunun arkasında da tümen karargâhı bulunuyordu.

Ruslar bidayetten (A) grubunun ucunda bulunan 86. Alay eratına karşı taarruz ederek geri püskürttüler. Bu anda bizzat elimizde revolver olduğu halde ileri çıkmış olduğumuzdan bir taraftan Binbaşı Bay Ali idaresinde geri çekildiğini gördüğümüz eratı ve makineli tüfekleri ile bilhassa yanımızda bulunan topraklarla yakın mesafeden düşmanı ateşle karşıladık ve biran için düşmanın ilerlemesini durdurduk. Bu hengâmede eldeki toprakların iki tanesini kullanabildik. Çünkü soğğun tesiri ile ve işlemeyecek bir halde donmuşlardı. Ateş hattında kalan bir topun da namlusu, kızak üzerindeki yuvalara yerleşmemiş olduğundan atış anında geriye fırlamış ve zavallı numara erinin ayağını ezmişti.

Subay ve erattan da yaralı ve şehitler ziyade olduğu gibi 85. Alay yüzbaşlarından Ziya dahi hemen önümüzde gözlerini kapamış ve karargâh subaylarından Celâl de bir şarapnel parçasıyla yaralanmıştı. Bu kritik anda ölüm, esaret, ricat gibi üç hâl mukadderdi. Birinci hâl nasip olmadı. İkinci hâli de ihtiyaçlarımızla

kabule imkân yoktu. Üçüncü hâl belki vaziyeti bir müddet daha idame ve ıslâh ederdi.

30 Aralık'ta karargâhımıza gelen Binbaşı Bay Celâl'in ordu-dan getirdiği emirde dahi bu hâl ihsas edilmiş ve Kolordu ile vâki olan temaslarda bu hâle mesaj verilmesi zarurî telâkki edilmişti. Buna karar verdik.

Yukarıda yazdığımız gibi muharebede hâsıl olan durgunluk-tan istifade ederek götürülecek top ve makineli tüfeklerle, dere içinde bulunan ağırlıkları çekilerek geriye gitmelerini ve (B) sırtlarındaki 87. Alay bakiyesinin ilk ve diğerleri ikinci olarak iki kademe halinde gerideki üç, dört yüz metre kadar sırtlardaki kolordu kuvvetleri üzerine çekilmelerini emir verdik. Biz de, iki arkadaşla beraber ikinci kademe ile aynı tarafa çekildik ve bu hareketimiz sırasında Ruslar da terk ettiğimiz sırtları işgal ile iktifa etti.

Düşmanın bugünkü taarruzundan 17. Tümen'in de sol cenahına ve hassatan 9. ve 10. Kolordular arasındaki boşluğuna karşı yüklenmişti. Bu cenahta bulunan 49. Makineli Tüfek Bölüğü tek-mil mevcudunu zayi edinceye kadar çarpıştıktan sonra erlerle tüfeklerini geri çekmiş ve bu arada bu bölüğün teğmeni Refet de bir tüfek yüklenerek bizim cephemize gelmiş ve bu hareketi takdirle karşılanmıştı.

Bu pek mühim anda 10. Kolordu'dan iki yüz erle üç top ve iki makineli tüfekten ibaret bir kuvvet gönderilmek suretiyle tehlike bertaraf edilmiş ve böylece mezkûr kolordu ile de irtibat peyda olunmuştu.

Düşman bu sırada 28. Tümen tarafından dahi tazyikini arttırdığı sırada tümen Komutanı Albay Bay Ethem'in de yaralanarak geriye gitmesi üzerine tümen de 29. Tümen'le bir hizaya gelmek için gerilemişti.

Pek sevgili arkadaşımız Bay Ethem buradan yaralı olarak Divik hastanesine nakledilmiş ve sonraları burada Ruslar tarafından esir alınarak Bakü ve nihayet Samara (şimdi Kuybişef) hastanesi-

ne kadar götürülerek orada rahmet-i Hakk'a kavuştuğu, hastane-
de beraber iken iyileşmesi üzerine keza Krasnoyask ordugâhına
gelen makineli tüfek yüzbaşısı Bay Cemal tarafından bildirilmişti.

Böylece akşama kadar süren bir muharebe günü sonunda ko-
lordu karargâhının bulunduğu noktaya yakın bir ağaç dibinde
tevakkuf ve bir raporla vaziyeti kolordu komutanlığına arz ettik.
Akşam karanlığı bastığı saatlerde kolordudan Kurmay Bay Ömer
Lütfi, birliklerin ve eratın gruplanması emrini getirdi. Aynı za-
manda hafif bir sesle ve Fransızca olarak tümenin geri çekildiği
haberini alan Enver Paşa'nın tehevvürle idam edilmekliğini em-
rettiğini ve fakat Kolordu komutanı tarafından yapılan müdafaa
ve mukabele üzerine bu emri geri aldığını söyledi. Ben de *"bu
sırada ölümün mesut bir talih olduğunu ve böyle bir emir icra edilseydi;
istikbalde tarihin cümlemiz hakkında en adil hükmü vereceğini ve şimdi
kendimce vazife ve namus icaplarını yaptığımı kani olarak vicdanen
müsterih bulduğum..."* cevabında bulundum. Ve bir müddet de
başımızdan geçenlere dair hasbihalden sonra kendileri ayrıldılar.
Biz de işimize devam ettik.

Başkumandan Vekili tarafından gıyabımızda ve böyle müthiş
bir emrin verilmesi anında geçen ve sonraları uzun esaret günle-
rini birlikte yaşadığımız Kolordu Kurmay Başkanı Bay Şerif'ten
de bizzat dinlediğim muhavere ve müdafaayı yine mumaileyhin
yazdığı *"Sarıkamış"* kitabının 189. sayfasından aynen naklediyo-
rum:

*"...29. Fırka niçin bilâ emir tebdili mevzi etti? Üç topunu ni-
çin düşman eline bıraktı? Fırka kumandanını kurşuna diziniz!*

İşte müthiş faciayı ikmal etmek için Shakespeare'nin şu fiili
mukallidine böyle bir son perde lâzımdı. İhsan Paşa, bir an için
durdu, bir şey söylemedi. Fakat ben yanı başından fısıldadım:
*"Esas emri kendisi verdi. Arif Bey'e de biz salâhiyeti dâhilinde
lüzumuna göre tebdili mevzi müsaadesi verdik"* dedim. Bu ka-
darı İhsan Paşa için kâfi idi. İhsan Paşa, Arif Bey'in pek kıymetli
bir kumandan olduğunu ve bugüne kadar vazifesini şayanı imti-

sal bir sükûnet ve vukufî ifa eylediğini tezkâr ederek arkasını ikmal eyledi: "... Maahaza emri devletlerini takiben bizim fırkalara verdiğimiz salâhiyet ve müsaade üzerine Arif Bey birkaç yüz metre tebdili cephe ederek sağında 28. Fırka grubu ile irtibatını tesis eyledi. Üç top düşmana teslim edilmemiştir. Tahrip olunduktan sonra abdesthane çukurlarına atılmıştı." Enver: Hayret! Hayret!. Müthiş emrini geri aldı..."

Cepheden geri gelen subay ve eratı bir bölük piyade, bir makineli tüfek bölüğü tek topu işleyebilen bir batarya halinde toplandılar ve oldukları yerde emniyet tertibatı alarak geceyi geçirdiler. Yine aynı gecede 29. Tümen'in bu kadar kısa bir mesafe üzerinde bile mevziini değiştirmesi Sarıkamış faciasının son perdesini teşkil ettiği hususuna ordu Başkumandan Vekili tarafından kanaat getirilmiş ve muvaffakiyet ümitleri de külliyyen kaybedilmiş olduğundan kolordulara verilen talimat meyanında alay sancaklarının da Erzurum'a gönderilmesi bildirilmişti.

Tümene tebliğ olunan bu emir üzerine Çerkezköy'ünden tümen teslim edilmiş olan 87. Alay sancağıyla birlikleri nezdindeki 85. ve 86. Alayların sancakları da karargâha getirildi.

Benim ve karargâh subaylarının huzur ile alay sancaklarının kılıfları ile mızraklarından çıkarılarak hamayilleri ile birlikte ve gözlerimizden yaşlar dökülerek ordugâh ateşinde yaktık. Hasta ve yaralı olduğu halde muharebe meydanından ayrılmak istemeyen ve fakat tümence tedavi edilmek üzere ibramla geriye gitmeye irza edilen 85. Alay 2. Tabur komutanı Yüzbaşı Bay Fazıl'la, 87. Alay sancağı ve 85. Alay yaveri olup kolundan yaralı Teğmen Tevfik'e de 85. ve 86. Alay sancakları teslim edildi.⁴ Bunlar da uğrunda nice kanlar dökülen ve kıymetli hayatlar sönen sancakları bellerine sararak karanlıkta düşmanla tutulmuş tehlikeli yollardan refakatlerine verilen erlerle birlikte hareket ettiler.

⁴ Bu zata 1944 yılında Antalya'da tesadüf ederek ve sancakların tesliminden sonra başından geçenleri yazmasını rica ettim. Cevaben yolladığı mektup başlı başına bir menkubeyi anlatmaktadır. Bu mektubu hatıralarımızın sonuna aynen aldık.

Düşmanın 9. Kolordu ile 32. Tümen arasına girmiş bulunmasından dolayı bu son tümenin cephedeki harekâta iştiraki kalmamış ve düşmanın bermutad takipte bulunması sayesinde tümen birlikleri ve katarları Norşin’de toplanmakla meşgul olmuştur. Bu tümenin Norşin’e çekilmesi ile karşısındaki düşman kuvvetlerinden 20. Tümen’in 79. ve 80. Alaylarıyla diğer iki Türkistan Alayı (tahmin üzerine) ve bir süvari alayı serbest kalarak müteakip günlerde cephelerde gözükmüşlerdir.

10. Kolordu’nun 31. Tümeni cephesinde bazı taarruzlar her iki kolordu arasında boşluklara doğru hareketler önlenmiş ve neticesiz bırakılmıştır. 30. Tümen tarafından ise gönderilen keşif kolları vasıtasıyla demiryollarının bazı kısımlarıyla bir ağaç köprü tahrip edilmiş ve düşmanın iki topluluk bir müfrezesi Yolgeçmez ve Çıtak’a kadar ilerlemiş ise de perakende erlerle teşkil edilen Divik müfrezesi bunları Karahamza’ya hâkim sırtlara kadar geri sürmüş ve Sarıkamış – Kars demiryolunun şarkındaki sırtlarda görünen uzun Rus kollarının faaliyetlerini istikşaf ve tarassut için tedbirler alınmakla iştirak edilmiştir.

2 Ocak 1915

Sabahleyin Kolordu Karargâhı’nın bulunduğu mahallin cenup tarafına tesadüf eden tümen mevziini dolaştım. Piyade bölüğü sırtların kabartı teşkil ettiği bir hatta makineli tüfek piyade bölüğünün solunda ve top da bu hattın gerisinde bulunmak üzere yerlerini gösterdim. Bunu müteakip de birkaç yüz metre yakını-mızda bulunan Kolordu Karargâhı’na giderek General İhsan (Paşa)’ya mülâki oldum. Dün akşam Bay Ömer Lütfi’den öğrendiğim hâdiseyi sordum: *“Kumandanım sıfatıyla askerlik vazifesi ve namus icabatı yaptığımıza kani misiniz?”* sualime karşı da *“Şüphesiz!”* cevabını verdiler. Hakkımdaki şahadet ve tezkiyelerine teşekkürle kalben müsterih olarak ayrıldım. Ve mevziime döndüm.

Enver Paşa Sarıkamış'ta oynadığı facianın son şahitlerini de ortadan kaldırmak için verdiği ve her nedense icrasından geri kaldığı bu son emrine ilâveten verdiği talimatta; *"9. ve 10. Kolorduların bulundukları mevzileri muhafaza etmesi ve yalnız lüzumu olmayan kol ve katarların Başköy üzerinden Oltu'ya gönderilmesi ve 9. Kolordu ile 32. Tümen'in irtibat peyda etmesi ve etraftaki yolların daimi surette gözetilmesi"* gibi hususları ehemmiyetle bildirilmiş bulunuyordu. Bu haller Sarıkamış muharebesindeki muvaffakiyetin artık zevale uğradığına ve geriye çekiliş için emin yollar arandığına en kuvvetli alâmetlerdendi.

Bunun için 11. Kolordu ile 32. Tümen'e ayrıca gönderilen emirler de bu zümredendi.

Halbuki düşmanın artık 9. Kolordu'yu cephe ve yanlarından sardığını ordu Başkumandan Vekili anlamamış gibi davranıyordu. Fakat hakikati gizlemek kabil değildir.

Başkumandanlığın verdiği emirlerde saklı olan maksat niha yet 9. Kolordu'yu yüz üstü bırakarak sabahın alaca karanlığında erkenden düşkün ve küskün bir halde Divik'e gitmek üzere bizzat cepheden ayrılışı artık 3. Ordu'nun son saatlerinin vurduğunu gösteriyordu. Vakıa Sarıkamış üzerinden takviye almakta olan Ruslar bugün makineli tüfeklerle takviye edilmiş 2 tabur kadar bir kuvvetle sağımızdan 17. Tümen grubu cephesine tevcih ettiği taarruz eldeki top ve makineli tüfeklerle karşılanarak tevkif edilince bu defa da daha açıkta 28. Tümen grubunun sağındaki dereye sarkmağa başlamış ve dere içinde sıkışıp kaldığından bu cenaha gönderilen 29. Makineli Tüfek Bölüğü ve bataryalar tarafından ciddî zayiata uğratılmıştı. Bu sayede düşmanın topçusu himayesindeki ilerleyişi semeresiz kalarak Kolordu grupları akşama kadar vaziyetlerini muhafaza etmiştir.

Öğleden sonra tam saat birde Kolordu'dan suretini aşağıya naklettiğimiz emri aldık:

29. Fırka Kumandanlığı'na

02.01.1915

Saat 12.40 öğle vakti

Emr-i ahire kadar bulunduğunuz vaziyeti muhafaza ve mevkiinizde sebat ediniz.

9. Kolordu Kumandanı İhsan

2 Ocak 1915

Saat öğle vakti 1.00

Bu emir mukadder olan meşum atiyi beklemekten başka yapılacak bir iş olmadığına işaret idi. Filvaki bundan sonra geçen iki gün zarfında ne yaptıksa ve yapabildikse kâffesi elimizi kolumuzu ve hatta müfekkiremizi sıkı sıkı saran çemberden çıkmağa imkân bırakmamıştı.

Akşamüzerine doğru birliklerin subaylarından geri kalanları haber gönderilerek cümlesini karargâha topladık. 28. Tümen'le birlikte sağ yanda bulunan 86. Alay bakiyesiyle Makineli Tüfek Bölüğü subay ve erati da tümene gelmişlerdi.

Bunlar arasında Bardız'dan sonra bel noktasına süngü hücumu yapan 86. Alay'ın 2. Tabur Komutanı Binbaşı Bay Osman da vardı. Kendisini daha Erzincan'da 3. Ordu Müfettişi Hasan İzzet Paşa'nın değerli bir mülhak subayı olduğu zamandan beri tanıyorduk. Müfettiş Paşa, yüzbaşılıktan terfi sırası gelince mumai-leyh bizzat amelî ve nazarî bir imtihandan geçirdikten sonra Binbaşılığa lâıyk görmüş ve öylece bu taburu inha eylemişti.

Bay Osman, malûmatı, itidali ve nihayet kahramanlığı ile temayüz etmiş bulunuyordu. Tümenin kurmay başkanı, yaveri, mülhakı birer suretle çekilerek yalnız kalınmış olduğundan kendisine "Artık siz erkânı harpliğimizi (kurmay subaylığımız) yapınız" demiş ve karargâhtan ayırmamıştı.

Gece vakti alınan Kolordu emrinde 82. Tümen'in Bardız'da muvaffak bir vaziyette olduğu ve 11. Kolordu'nun taarruza geçti-

ğini, düşmanın Aras'ın cenubuna gittiğine dair malûmat verildikten sonra 10. Kolordu Komutanı (Miralay) Albay Hafız Hakkı'nın (Mirlivalığa) Tuğgeneralliğe terfii ile 9. ve 10. Kolordulardan teşkil edilen sol cenah ordusu komutanlığına tayin olunduğu bildiriliyordu.

Bu orduya girecek olan 9. Kolordu'nun hâl ve vaziyeti de şöyle idi:

1 – 17. Tümen grubu; Sarıkamış'a karşı orman eteğinde 20-30 er piyade, 2-3 top, 2 makineli tüfek ve berhayat kalmış 30 kadar subay, 51. Alay Komutanı Binbaşı Bay Osman komutasında;

2 – 29. Tümen grubu; Kolordu Karargâhı'nın bulunduğu noktanın cenubundaki sırtlarda ve cephesi cenuba karşı olup kuvveti 17. Tümen raddesinde, tümen komutanı Albay Arif komutasında;

3 – 28. Tümen grubu; boyun noktasının şimalinden geçen dereye karşı sağ cenahta, kuvveti diğerleri kadar, Topçu Binbaşı Bay Şakir'in komutasında.

Bardız'dan sonra açıkta ve çamlar dibinde geçirilen bu 9. gece de böyle geçti.

9. Kolordu bu elim haller içinde çaresizliklerle uğraşırken 10. Kolordu cephesinde de düşman topçu ateşiyle hücum hazırlıklarında bulunduğundan rabıta ve maneviyatı ziyadesiyle bozulmuş olan ve Sarıkamış'a yakın bulunan birliklerin erleri mevzilerini terkle savuşmağa başlamışlardı. Bilhassa iki kolordu arasına gönderilen taburun da çözülmesi üzerine bu gerilemeleri önlemek için gönderilen perakende kuvvetlerin dahi tesiri olmadığından bunların da ateş hattına girmeden dağıldıkları görülmüş ve kolordu 600 düşkün ve yorgun erden ibaret olduğu hâlde erimiş bir vaziyete düşmüştür.

Yukarıda yazıldığı üzere Bay Hafız Hakkı'nın tuğgeneralliğe terfian sol cenah orduları komutanlığına nakledilmesiyle artık mevcudiyeti de kalmamış demek olan 10. Kolordu komutanlığı da inhilâl etmiştir.

Yeni ordu komutanı Hakkı Paşa, bu yeni vazifesini yapmak için tehalük ve gayretten geri durmayarak bugün karargâh ile birlikte cepheden çekilerek Divik'e geçen ordu Başkumandan ve karargâhını da yeniden 10.000 er toplayacak surette bazı tertibat almak teklif ve ricasında bulunduğu anlaşılmıştır. Ordu komutanı sıfatıyla da 9. Kolordu'ya ilk yardım olmak üzere 10. Kolordu perakendelerinden 90 kişi gönderilmiş idi.

* * *

3 Ocak 1915

Bugün hava ziyadesiyle rüzgârlı ve soğuktu. Tümen grubu yazdığımız gibi yaralı, bereli 30 kadar mevcutlu piyade bölüğü bir makineli tüfek ve ancak bir topu işleyen bir bataryadan ibaretti.

Sabahın ilk saatlerinde yeni ordu komutanı Hakkı Paşa 10. Kolordu'nun 9. Kolordu'ya irtibatı olan bir yoldan gelerek cepheyi dolaştığı sırada 29. Tümen grubuna da uğramışsa da tümen komutanını görmeden geçmiş olduğunu öğrendik.

Tümen grubu karşısındaki hafif düşman birlikleri ara sıra top ateşi ile adetâ bu sahadaki kuvvetlerimizi kımıldatmamak ve işgal etmek istiyordu. Bugün de başkaca bir değişiklik olmadan geçti. Ve son gece de yine aynı noktadan ayrılmadık.

Gece alınan Kolordu emrinde düşman birliklerinin Sarıkamış – Kars istikametinde gitmekte olduğu, cephedeki obüslerin Divik cephesine geçmesi de bu sebepten ileri geldiği ve garbten gelen top seslerinin de 11. Kolordu'nun karşısındaki düşmanı sıkıştırarak Aras'ın cenubuna sürdüğünü, Başköy ve Kızılkilise'ye takviye birlikleri gelmekte olduğundan mevzilerde sebat edilmesi teyit olunuyordu. 17. Tümen'inde cepheden keşif kolu göndermesi ve diğerlerinin mevcut vasıtalarla düşmanı keşfettirmesi tavsiye olunuyordu. Ayrıca da şifahi surette verilen talimata göre Rusları oyalamak ve belki de yerlerini terk ettirmemek için avutucu bir

tedbir olmak üzere ve bugün tamirle işletebilen eldeki tek topla da bütün gece Sarıkamış'a doğru fasıllı olarak kararlardan birer mermi savuruyorduk.

Bunlardan bir iki merminin Rus karargâhının bulunduğu barakaya isabet ettiğini, esaret akşamı, Sarıkamış kışlarında iken Rusların isabetli atıştan imalı sitemlerle bahsetmiş olmalarından öğrenmiş oluyorduk.

* * *

32. Tümen'in vaziyeti kolordu ve ordu için malûm olamamış. Tümenin 9. Kolordu ile arası kesilmiş ve 10. Kolordu çok uzak kalmış olduğundan yukardan hiçbir emir almadığı halde komutanının takdiriyle hareket etmekte bulunmuş iken ordu tarafından sırf zan ve tahmin üzerine yazılan bir emirde, düşman şayet 32. Tümen cephesinden çekilmiş ise tümenin onu takip ederek 11. Kolordu ile birleşmesi ve birlikte Sarıkamış'a yürümeleri bildiriliyor. Bu emir tesadüfen tümen komutanının eline geçiyor.

Bunun üzerine düşmanla kesilen temasın yeniden tesis ve 11. Kolordu ile irtibat peydası için yaptırdığı keşiflerde Bardız'ın düşmandan hali olduğunu ancak Bardız yaylasında bazı kuvvetler bulunduğunu anlıyor. 96. Alay'ın iki taburu ve tümen istihkâm bölüğü ile Bardız'ı işgal etmekle beraber öğleden sonra saat 15'de büyük kısmı ile hareket ederek gece yarısı öncüsü ile top yolu karakoluna ve diğer kısımları ile Yala koma çıkararak sabaha kadar Yeniköy'e karşı da emniyet tertibatı almakla meşgul oluyor fakat 11. Kolordu'dan hareket olmadığından ve tümenin bununla birleşerek Sarıkamış'a yürümeleri hakkındaki emir kısmı yapılamamış bulunuyor.

10. Kolordu tarafında birbirine karışan tümen birliklerine mensup erlerin toplanmasıyla meydana getirilen mürettep mürezelerin, bu erlerin esas mensup oldukları birlikler dâhilinde toplanmaları için, aralarında mübadele yapmaları hakkında emir-

ler verilmişti. Fakat Divik'teki düşman karşısında müfreze tarafından bu emrin icra kabiliyeti görülemeyerek hükmü yapılamamıştı. Başkumandan Vekili ile beraber ordu karargâhının, 10. Kolordu'nun ağırlıklarının ve birçok yaralı ve hastaların bulunduğu Divik'e karşı düşmanın vaki olan sıkı bir taarruzu ancak ordu karargâhının subay ve erleri kullanılarak ağırlıklardan ve hatta sıhhiye bölüklerinden alınan erlerle bir hat vücuda getirilip pek güçlkle karşılanabilmiştir.

* * *

3/4 Ocak 1915 tarihi Sarıkamış'ta meydan muharebesinde geçirdiğimiz son gecedir.

Bu uzun ve öldürücü gün ve gecelerde nasıl yaşandığını düşünmek, hatırlamak bile insanı titretmektedir. Vakıa bu ana kadar asrımızdaki yabancı ordular gibi dört başı mamur bir iaşe usulünden ve varlıktan faydalanmak davasında değildik. Bunun için ihata manevrasına başladığımız zamana kadar Erzurum Ovası'ndaki ambarlarımızdan gıdalanıyor ve tabiri veçhile kendi yağımızla kavruluyorduk.

İhata manevrasının ilk muvaffakiyeti olarak tümenin baskın yaparcasına Bardız'a girmesi üzerine köyün Rum ahalisinin kaışı neticesinde evlerin mutfaklarındaki sıcak yemeklere varıncaya kadar terk edilen yiyecek ve kilerlerdeki her türlü erzak aynı günün akşamı Kolordu komutanlığının Başkumandan Vekili'ne: *"Paşa hazretleri bu akşam 29. Tümenin şetaretini gördünüz, kuzu kızartıyorlar!"* dedirtecek kadar birliklerin ihtiyacını karşılamıştı.

Şu kadar ki ertesi günden itibaren Soğanlı Dağ içerisine yayılan birliklerde, iki üç gün geçtikten sonra her rütbedeki subaylarla erlerin ve yanlarındaki hayvanatın iaşeleri tamamen tesadüfe terkedilmiştir. Hattâ Başkumandan Vekili ile maiyeti açıkta geçirdikleri ilk gecede bile civardaki birliklerden yiyecek istemek mecburiyetinde kalmışlardı.

Çünkü birbiri arkasından gelerek muharebe hattına sokulan 9. Kolordu tümenleri, ağırlıklarını gerilerde terk etmiş ve muharebe sahasında meskûn bir köy bulunmayıp teknil ümitler, iâşe için orduca da başlıca hedef gösterilen Sarıkamış'ın zaptı ile ele geçeceği tahayyül edilen bol erzaka bağlanmıştı.

Fakat bu ümit boşa çıkınca umumiyetle hayal sükûtuna uğranıldı. Ordudan itibaren Kolordu ve tümen karargâhları da, velev avutucu mahiyette olsun iâşeye dair bir türlü emir ve talimat vermediler. Artık hangi derece ve mevkiye olursa olsun her şahıs kendi hayatıyla uğraşmak zorunda kaldığından torbada, cepte saklanan peksimet kırıntıları ve Bardız'dan bulabildikleri şekerleme ve şeker parçalarıyla kifafı nefse uğraşıyordu. Gıdasızlıktan dolayı vücudun harareti kaybolduğundan donma vakaları artmakta ve hayatta kalanların da yüz el ve ayakları aynı araza uğrayarak hayaletler gibi serseri bir halde dolaşmaktaydılar. Hayvanlar ise çam yapraklarını yemediklerinden ayakları ile karı eşeleyerek bulabildikleri ot saplarını ve fırsat buldukça birbirlerinin semerlerini kuyruk ve yelelerini kemiriyorlar idi.

Yiyecek vaziyeti böyle olmakla beraber muharebe meydanının hiçbir tarafında akarsu dahi yoktu. Su ihtiyacı karları ısıtarak ve çay yaparak gideriliyor veyahut ateş bulamayanlar ağızlarında kar eritiyorlardı. Karavanalarda ısıtılarak eritilen kar suyunu ise hayvanlar bile içmiyordu.

Orman içinde bulunulduğu halde ateş yakılarak ısınmak da kabil olamıyordu. Çünkü kalın gövdeli ağaçları devirecek sağlamlıkta balta veya testere olmadığından portatif baltalar veya küreklerle ufak çam fidanları kesilerek veya kurumuş dallar toplanarak ateş yakılıyordu.

Bu suretle ufak çam fidanlarında yapılan tahribat, esir düştüğümüz gün kafile yanında giden Rus neferlerinin dikkatini çekmiş ve yanlarında giden arkadaşlara "nasıl olup ta bu genç fidanlara

kıydınız!” diyerek eseflerini ve aynı zamanda ağaç sevgilerini intibahı calip bir surette izhar etmişlerdi.

Gün geçtikçe işe durumu o derece had bir şekle varmıştı ki muharebenin en şiddetli ve korkunç günü olan 31 Ocak 1914 gününde tümen karargâh işe Zabiti Teğmen Ahmet’i civar köylere göndererek erzak bulmaya memur etmişti. Birlikten yetişmiş gayretli ve cesur bir subay olan Ahmet türlü tehlikeler arasında sokulduğu köylerden biraz patates ve bulgur toplayarak getirmişti. Hattâ bu erzaktan bir miktar da yakında hiçbir birlik kalmayınca kolordu karargâhına da gönderilmiş ve 2 Ocak 1915 günü karargâhında General İhsan (Paşa) ile buluştuğumuz zaman kendilerini bir gaz tenekesi içinde bu patateslerin kaynatıldığı bir ocağın başında bulmuştum.

Esaretimiz akşamı da Rus Kolordu Komutanı General Berkman’ın verdiği çaylı, içkili yemekte yanıma düşen ve düşkün hâlimize dikkat eden Rus Kurmay Başkanı birkaç gün evvel cepheye gelen Rus Başkumandan Muavini’nin getirdiği hediye bisküviler de dâhil olmak üzere mevcut yemeklerden: *“Yukarıda ormanda lokanta yoktu ya... Buyurunuz yeyiniz”* diye pek manidar ve nazikâne ikramlarda bulunmuştu.

Bardız’dan sonra çatı altında geçirdiğimiz bu ilk esaret gecesinde sabahı da Kurmay Başkanımız Bay Şerif yegâne malı olarak boynunda kalan ekmek torbasından çıkan siyah ekmek parçalarını Rus erlerine göstermemek için yattığımız odada saklayacak yer bulamıyordu.

İşte şu bir iki tablo 3. Ordu birliklerinin işe noktasından uğradıkları yoksuzluğun pek acıklı ve ibrete değer örnekleridir.

4 Ocak 1915 Pazartesi

Sarıkamış’ta oynanan facia sahnesinin ilk perdesi bugün şöyle açılıyor:

Divik ve civarında göz önünde cereyan eden kargaşalık ve panikli olaylar Sarıkamış Muharebesi’nin kazanılmasına imkân kalmamakla beraber artık buralarda bulunmanın fena akıbetlere

müncer olacağına kani olan Başkumandan Vekili vaziyeti bir dereceye kadar kurtarmak için 11. Kolordu'dan ümit umuyor. Bu Kolordu'dan on günden beri de malûmat alamadığından, sol cenah ordusunu düştüğü acıklı vaziyetten tahlis maksadıyla lâzım gelen tedbirleri almak üzere mezkûr kolordu karargâhına gitmeye karar verir.

Bunun için sabahın saat yedisinde biri Kızılkilise ve diğeri Bardız üzerinden iki keşif kolu yollar. Ve ordu karargâhı da arkalarından Divik, Boyalı – Çermiksu ve Bardız yolunu takibe başlar. Boyalı civarına yaklaştıkları sırada bunun şimalinde, belkide Lange'nin müfrezesiyle bir muharebe cereyan ettiği anlaşılır. Ve bu kadarcık bir hadiseden sonra 32. Tümen tarafından işgal edilmiş olan Bardız'a varılır. Başkumandan Vekili burada az bir müddetle kaldıktan sonra hemen Norşin'e giderek 32. Tümen'den 11. Kolordu'ya ait malûmatı alır. Ve bu suretle yakın tehlikeden uzaklaşır.

İkinci perdesi de sol cenah ordusunda geçiyor.

Sol cenah ordu komutanının bugün için verdiği emirde Divik etrafındaki düşman harekâtından kısaca bahsettikten sonra hiçbir suretle yüzlerinden eksik olmayan iyimserliklerin bir alâmeti olmak üzere 3/4 Ocak 1915 gecesinde kolordu vasıtasıyla verilen emirde bildirildiği üzere birçok hayalî malûmat verildikten sonra kolorduların bulundukları mevzilerde sebat etmeleri emrini vermişti. Hâlbuki 10. Kolordu cephesinde vukua gelen muharebeler arasında Yağbasan'da müfrezelerimizi tard ettikten sonra Divik'e ilerleyip oradaki kuvvetlerimiz de dağıtarak köyü zapt eden düşman kuvvetleri, daha bir gün evvel Kars cihetinden gelen 10. ve 11. Alaylarıyla bir Drojin taburundan ve bir miktar da Sarıkamış'tan bunlara iltihak eden kuvvetlerden ibaretmiş.

Düşman hemen bir haftadan beri hazırlamaya muvaffak olduğu bu vazifelerin sonunu almaya kati karar vermiş görünüyordu. Bunun için de enkaz haline giren 9. ve 10. Kolordular cephelelerine yüklenmeye başladı.

IX. Bölüm

Kafkas Cephesi'ndeki İlk Devre Hareketlerine Dair Birkaç Söz

Bu Harpteki Gaye:

Tarih boyunca görölmüştür ki muhtelif çağlarda yapılan harpler, bir cemaat veya devlet reisinin pek sade ihtiraslarından başlayarak derece derece milletlerin kutsal varlıklarını kurtarmaya kadar varan türlü sebeplerle vukua gelmişlerdir.

Bir harbi intaç eden sebebe ulaşmak, bunu kazanmak vazifesini deruhte eden ordu için esas gayeyi teşkil eder.

Osmanlı Devleti'nin müttelik olarak iştirak ettiği İlk Dünya Harbi'ne girişindeki hakikî ve siyasî sebepler önceden mestur kalmakla beraber Kafkas Cephesi'ndeki orduda neşr olunan padişah iradesinde:

"Sevgili vatanın sulhu salah dairesinde terakkisine çalışırken Avrupa'da büyük bir harbin başlaması üzerine mukaddes hukukumuzun siyaneti için bütün evlâtlarının silâh başına çağırıldığı" beyan olunduktan sonra "Milletin gayret ve muhabbeti ile memleketimizi ve hukukumuzun her vaziyette muhafaza edileceğine emniyet edildiği" ve Başkumandan Vekili'nin beyanatı arasında dahi: "Sırasında ordumuz, Balkan Harbi'nin firar lekesini temizlemek için canla, başla en büyük fedakârlıkları yapmak mecburiyetinde bulunulduğu ve nihayet mukaddes hilâfetin ve Osmanlı'nın bakası ordunun vazifesini yapmakta göstereceği liyakat ve fedakârlığa bağlı olduğu" zeminindeki ifadelerin delâlet ettiği gaye, hülâsatan; memleket ve hukukumuzu muha-

faza etmek, Balkan Harbi'nin firar lekesini temizlemek, Hilâfet ve Osmanlılığın bekasını temin eylemekten ibaret kalır.

Bu gaye, bir kere orduca telâkki ve kabul edildikten sonra her kademedeki komuta heyetlerinin bütün hareket ve icraatında takip ve tatbiki elzem bir esas hükmüne geçmesi tabiidir.

Bu itibarla asıl ordunun seferberliğinde 3. Ordu'nun, Kolor-duların ve tümenlerinin yaptığı bütün hareket ve muharebelerde birliklere telkin etmek gayretinde bulundukları fikri, hitabeler hep bu esastan mülhem bulunmuştur.

Vakıa dinî akideleri tenmiye eder bu gibi fikir ve emeller yazılıp söylendikçe muhatapların hissiyatı üzerinde göz yaşları dök-türecek kadar iyi tesirler bırakmaktan hali kalmıyordu. Fakat sırf ruhî ve manevî olan bu gibi duygular maddî ve fiilî sahalarda faydalı olamıyordu.

Nitekim, Çarlık Rusya'sı gibi Hristiyanlığın en mutaassıp ge-çinen bir devletinde bile aynı din ve kandan olan Türkistan Alay-ları'nın Osmanlı orduları cephesine gönderilmesinde aslâ tered-düt ve şüphe edilmediği görüldü.

29. Tümen'in hududu aştığı günde Lafsor Köyü meydanında söylenilip her hangi bir suretle o zaman Moskova'da intişar eden *Ruskoyeslovo* (Rus sözü) gazetesinin tefrika sütunlarına kadar ge-çen kısa sözlerimizin istihfaf ile tenkit edildiği esaretimizin pek kısa zaman sonra bulunduğumuz ordugâhta bizlere kadar göste-rilmişti.

Şu halde, Osmanlı Devleti'nin yegâne ümit ve mefkûre olarak göz önünde bulundurduğu gayeye varmak keyfiyeti, yani hudut dışındaki din kardeşlerimizi kurtarmak, hilâfeti mukaddes bilen İslâm Alemi'ni harekete getirerek "Cihad-ı Mukaddes" ilân etmek davalarının o zamanlar için dahi pek de güvenilecek bir gaye telâkki edilemeyeceği bir hakikat olarak tebarüz etmiştir. Selim duygulu er ve subaylarımızı coşturacak kadar ruhlara müessir olamamıştır.

Sefer Hazırlığı

29. Tümen, Trakya'dan Şarkî Anadolu'ya hazarî garnizonu olan Erzincan'a kadro halinde gelmişti. Tümen, burada bir yandan kura eratı alarak hazarî mevcudu doldurmak ve diğer taraftan taburların ötede kalmış ve yeniden verilmekte bulunmuş olan silâh ve cephanelerini tamamlamak ve Ahziasker şubeleri debboylarındaki eşya ve teçhizatı almak suretiyle bir dereceye kadar donanmıştı. Lâkin, sefer ihtiyacı noktasından bir türlü teşebbüs ve hazırlık olmadığından 3 Ağustos 1914'te seferberlik emri verildiği zaman, silâh ve cephe hariç olmak üzere seferi levazım noktasından birlikler pek büyük ihtiyaç içindeydi.

Erzincan'dan tecemmü mıntıkası olan Erzurum'a gidiş, hazar tertibatı dairesinde ve müsait havalarda vaki olduğundan pek büyük mahzurlar görülmedi. Fakat; tecemmü mıntikasıdan muharebe cephesine çıkış 1914 kışının yağışlı, sulu karlı, yağmurlu havalara tesadüf ettiği ve kolorduca tümene verilmesi mev'ud olan levazım ve teçhizat Mithat Paşa Vapuru hâdisesi üzerine verilemediği cihetle birlikler eratinın, sıcak kaput ve üst baş giyimlerinden ve hassaten ayakkabılarından mahrum kalmaları bir hayli zahmete uğramalarını intaç etti.

İaşe meselesi ise, öteden beri mutat olduğu üzere hazar mevcudu üzerinden erzak veren ufak müteahhitlerce temin ediliyordu. Fakat seferberlik emriyle beraber eratın silâh altına görülmemiş bir tehalükle gelmeleri bu müteahhitleri aciz bir hâle getirmişti.

Bu sebeple hasat zamanına tesadüf eden seferberlik ilk günlerinden itibaren harp tekâlifi usulü ile erzak toplanmaya başladı. Erzincan'da orduya ait bir un fabrikasının bulunması, tümen için hakikî bir nimetti. Bu sayede ekmek meselesi temin edilmişse de diğer erzak nevelerini tedarikte müşkilât çekiliyordu. Hayvanat yemi meselesi had bir şekilde idi. Bunun için bir aralık top koşum hayvanatının yemleri tayin olarak verildiği cihetle tümenin Erzu-

rum'a hareketi sırasında sırtlara saran yollarda toplar ancak piyadenin yardımı ile çekilebilmişti.

Tümen, Erzurum tecemmü mıntıkasında bulunduğu müddetçe, kolordunun pek yakınında olmasına rağmen iâşe menbaları yine tekâlif usulü ile temin edilmekte olup kesim hayvanatı ve erzak daha bolca tedarik olunabiliyordu. Bu sayede tabur ve alaylar ihtiyatla davranarak bulgur, kavurma, kuyrukyağı ve ekmekçi takımları vasıtasıyla peksimet yaparak köylerde saklamışlardı.

Erzurum cephesindeki ordunun iâşesi için alınması zarurî olan geniş teminat ve tedabir birliklerin ihtiyaçlarını temin edecek bir raddeye asla getirilememiş ve buna bel bağlamamak lazım geldiği de yüksek komutanlık heyetlerince ihsas edilmekte bulunmuştu.

Nitekim, harp başlamadan evvel Erzurum'da ordu komutanı General Hasan İzzet'in ziyaretinde bulunduğumuz bir günde erata buğdayların kavurga mı (buğdaydan saç üstünde kavruluşu) yoksa haşlama mı verilmesi münasip olacağı bahis mevzuu olmuş ve kendileri tarafından haşlamanın daha muvafık olduğu tavsiyesinde bulunulmuştu.

İlk Ateşe Girildiği Devirlerde

Erzurum köylerindeki depolardan bir derece istifade edildiği halde buralardan uzaklaştıkça yiyecek ihtiyaçları fevkinde yararlanmak, donmak, kış hastalıklarına uğramak gibi peyda olan arızalara karşı çaresizlik içinde kıvranılıyordu.

Bizim bu elim ve yoksul durumumuz karşısında düşmanın hâli varlıklı bir âlemdi. Rus hazinesinin Fransız franklarıyla beslenmiş bol kaynaklarıyla Rus eratının, üst başları topuklarına kadar uzanan kaputlarla, sıcak iç elbiseleriyle, ayakları havanın yağışlı veya don olduğuna göre deri veya keçe çizmelerle muhkem surette giydirilmiş arka çantaları çay, şeker demirbaş tayın-

larla doldurulmuş olup her hangi bir suretle bunları elde eden eratımızdan biri en büyük ganimete sahip olmuş gibi arkadaşlarının gıptalarını uyandırmakta idi.

Sırtı pek, karnı tok olan Türk askerine zeval yoktur, sözü sanki bizler için söylenmemişti. Buna bedel Başkumandan Vekili'nin ordu komutasını ele almak üzere cepheyi ziyareti sırasında bu eşya ve levazımı pek sade görerek yalnız göğüslerde imanla zafere erişileceğini telkinden geri durulmuyordu.

Hattâ 29. Topçu Alayı bataryalarından birinin komutanı, bataryasına verilen yeni erlerin üst başları olmadığından usulen melbusat talebine ait olarak tümene gönderdiği bir takriri bile bizzat Başkumandan Vekili tarafından ele geçirilmiş ve altına aynı mealde bir yazı yazarak ve imza ederek tümene uğratmadan bataryasına iade ettiği de vaki olmuştur.

Hâlbuki 1877 – 1878 harbinde Erzurum harekât mıntkasında hareket eden Ahmet Muhtar Paşa ordusu, yolsuzluk yüzünden bazen silâh ve cephane ihtiyacı hissetmişse de o zamana göre tamamen dolu olan aşar ambarları mevcudundan istifade etmek suretiyle iaşe sıkıntısı çekmemiş, eratin üst ve başları mahalli şeraite göre de temin edilebilmiştir.

Hülasa: 3. Ordu'nun bu itibarla içerisinde bulunduğu ihtiyaç pek büyüktü. Hâlbuki taarruzu kabul ve ihtiyar eden böyle bir ordu silâh, levazım ve iaşe noktalarından tek mil havayıcı tamam ve tedarik ve nakli için vesaiti mükemmel olması muvaffakiyetin esasıdır. Harpte zafer, maneviyat derecesinden talim ve terbiyesi, teslihat ve iaşesi müemmen ordulara iltifat eder.

Bu lâzimeye ehemmiyet vermeyerek kazanılması mutasavver muvaffakiyetlerle hayatî olan bu vesaiti düşman topraklarından ve alınacak ganaimden temin etmek gayret ve zehabına düşen komutan en ağır hataya düşmüş olur. Çünkü hasmın mağlûbiyeti halinde bile harbe yarayacak her nevi vesaiti yakıp yıkarak çöl

haline getirilmiş olan topraklardan geçecek galip taraf için de perişanlık muhakkaktır.

Bahusus açık bir arazide taarruza kalkmış bir ordu, mükemmel menzil teşkilâtına sahip ve mevcudu nispetinde müteaddit cephane kollarıyla, erzak kabileleri ile ve nihayet asrî makineli vesait ile demiryollarıyla geride fabrika ve ambarlara bağlı olmadıkça girdiği taarruzu emniyetle devam ettirmeye muvaffak olamaz.

Keşif Hizmetleri

Bir harpte muvaffakiyetin esas âmillerinden biri de her türlü kaynaklardan gelen haberlerden ve muharebe sahasında icra edilecek keşiflerden düşmanın hal ve vaziyeti hakkında en doğru malûmat elde etmeye çalışmaktır.

3. Ordu'nun verdiği emirlerde düşmana dair verilen malûmat pek mahdut olduğu gibi bilfiil keşiflerden alınan neticeler de pek zayıftı.

Köprüköy muharebelerinden itibaren ihata manevrası başlayacağı zamana kadar iki ordunun cepheleleri birbirine hemen müvazi ve aralarındaki mesafe de az olduğundan cephe gerilerine nüfuz etmek ve tabiatıyla mümkün olamıyordu. Ordunun sağ yanındaki ihtiyat süvari fırkaları kendilerinden umulduğu derecede kabiliyet göstermemelerinden, sol yandaki 2. Nizamiye Süvari Fırkası da arazinin süvari harekâtına pek müsait olmamasından ve icabı halde piyadenin yardımından istifade etmek üzere piyade tümenlerinin yakınından ayrılamadığından düşmana dair kâfi ve vazih malûmat edinecek surette uzak mesafelere açılmıyordu. Keşif hizmetlerinin ve hassaten uzak keşif meselesinin kifayetsizliği, ihata manevrasında ziyadesiyle his olundu. Düşmanın sağ yanı açığından çevirme harekâtı yapan 29. Tümen kendi ilerisindeki düşman mevki ve kuvvetlerini ancak çalıştıktan sonra anlayabilmiş ve hiçbir vakit daha evvelden etraflı malûmat edinememiştir.

Bunun da sebebi, esasen uzak keşif ile mükemmel olan 2. Nizamîye Süvari Fırkası, ihata manevrası sırasında ordunun sağ yanına nakledilmiş, kolordu ve tümen süvari bölükleri ise ancak muharebe hizmetine yetecek veyahut öncü kuvvetlere birkaç atlı ayıracak kadar zaif mevcutlu idiler.

Bu yüzden ordu ve kolordu emirlerinde muayyen hatlar, mıntikalar gösterilerek keşifler yaptırılması hakkındaki maddele-
rin fiilî neticeleri alınamıyordu. Bardız'dan Sarıkamış'a hareket
günü Kızılkilise Başkumandan Vekili'nin uzak keşifler hakkında-
ki sorgularına pek zarurî olarak verilen cevap tabiatıyla menfi
olmuştu.

Elde mükemmel ve mufassal haritası olmayan arazide hare-
ket eden birlikler için arazinin halini, düşmanın mevki ve kuvve-
tini anlamak hususunda keşfin ehemmiyeti şüphesiz büyüktür.
Keşif yapacak anasırın kifayetsizliği halinde ise tehlikeye düş-
memek için teenni ve basiretle ilerlemek göz önünde bulunduru-
lacak mühim şartlardandır. Halbuki ihata manevrası esnasında
arazinin ve yolların hali bilinmediğinden hemen her tümen, ken-
disine gösterilen istikametten ayrı bir tarafa hareket etmiştir.
Bundan yüzden birlikler yollarını şaşırarak tuttukları izler nereye
çıkarmışsa oraya varmışlar ve bu havalinin kış mevsiminde ge-
çilmesinden dolayı mutat olmayan karlı dağlara sararak yüksek
yaylalarda perişan olmuşlardır.

Düşmana dair alınan malûmatsa köylülerin verdikleri haber-
lerle ara sıra esir edilen tek tük düşman erlerinin ifadelerine
münhasır kalmıştır.

İki Tarafın Harp Usulü ile Sevk ve İdaresi

Kafkas Cephesi'ndeki askerî harekâtın başlangıç ve deva-
mında his olunduğu ve sonraları da tamamen tahakkuk ettiği
üzere 3. Ordu zahiri olan gayeye hizmetten gayri büsbütün başka
bir hedefe karşı ilerlemek vazifesini almıştı.

Kafkas Cephesi, esasen muhasım kuvvetler için ikinci derece sayılmış olup Osmanlı ordusunun fiiliyatta başlıca vazifesi müttefiklerine hizmet olmak üzere mümkün olduğu kadar üzerine Rus kuvvetleri çekmek ve Ruslar da hasımlarını uzun müddet oyalamaktan ibaretti.

3. Ordu, bu zımmî vazifesini yapmak için, Başkumandanlık vekâletinin ibram ve telkini üzerine taarruz usulünün kabul ve tatbikine çalışılmıştır.

Harbin başlangıcında, Ruslar derhal mühim geçit ve mevaki elde etmek gayreti ile hudutlarımızı geçmişler ve zayıf hudut birliklerimizi geriye sürdükten sonra başlıca kuvvetler, Karaköse, Köprüküy ve Oltu'ya kadar ilerleyerek taarruzlarımızı karşılamışlardır.

Bu muharebelerde Ruslar, harp usulü olarak daima müdafaayı ihtiyar etmişlerdir.

Rusların 3. Ordu karşısındaki başlıca kuvvetleri Sarıkamış – Kötek – Köprüküy – Hasankale muvasala hattı boyunca yerleşmiş ve Sarıkamış – Kars demiryolunu menzil hattı olarak kullanmak suretiyle geri hizmetlerini sağlam ve emin bulundurmışlardır.

Bütün muharebenin devamı müddetince bilfiil cephedeki birliklerin, mevsim icabı daima köylerde yerleştirmesine dikkat ediyorlar; muharebe mevzilerini, geceleri usulen ileri karakollar tesisiyle işgal ve emniyet altında bulunduruyorlardı.

3. Ordu'nun taarruzlarında 29. Tümen'in karşısına rast gelen düşman birliklerinin yaptıkları gibi diğer yerlerde de daima müdafaada kalarak muharebe hatlarına sokulmamızı bekliyorlar ve ateş menziline girdiğimiz zaman ateş baskını yapmakla muharebeyi açıyorlar, birliklerimizin hücumunu müdafa hatlarında kabul ediyorlar veya ufak bir çevirme hareketi hisseder etmez buraları terkle geri çekiliyorlardı.

Muvasala hatları kesilmek muhatarasını gördükleri bazı zamanlarda dahi mukabil hücumlara kalkıyorlar idiye de muvaf-

fak olamadıkları halde geri çekiliyorlar, muvaffak oldukları takdirde kazanılan ile iktifa ederek takipte bulunmuyorlardı. Hatta ihtiyari geri çekilmede tekrar temas hâsıl etmek için günler geçmişti.

Bu usul ve şartlar altında Ruslar, telâş göstermeksizin gayet ağır harekette bulunduklarından birlikleri, büyük zayiata uğramadan ve esasen kış seferine alışkın olmalarına rağmen gece istirahatlarını feda etmediklerinden fazla yorgunluk vermeden, lüzuma göre, pek az bir derinlikte hatlarını ileri geri almaktan gayri bir harekette bulunmuyorlardı.

Buna karşı bizim muharebelerimizin başlıca vasfı taarruzî idi. Ve taarruzlarımız hemen umumiyetle hazırlanmış müdafaa mevzilerine karşı yapılmıştır.

3. Ordu'nun, harbin başladığı ilk günlerde Köprüköy muharebeleri namıyla giriştiği Köprüköy ve onu takiben Pazaçor, Badicivan, Çermiksu, nihayet Azap, Gerek ve en son Sarıkamış muharebelerinde birliklerin aldığı vazife bu suretle düşmana taarruz etmekten ibaretti. Düşman mevzilerine yaklaşıldığı zaman usulen müdafaa hatlarının vaziyeti arazi üzerinde yaklaşma ve çevirme istikametleri görüp incelendikten sonra birlikler sevk olunuyor ve hareketin inkişafına göre ilerlemek, birbirine yardım etmek, zayıflayan noktaları takviye etmek, topçu ateşlerini mühim hedeflere tevcih ettirmek suretiyle de muharebenin gidişi idare ediliyordu.

Bu havalide, harp sahası topraklarının çıplak ve görünüşe engel olacak büyük köyler, ormanlar gibi suni ve tabii arızalardan âri olması dolayısıyla muharebenin akışını el altında bulundurmak mümkün oluyordu.

Bu hal, 29. Tümen'in Çermiksu, Gerek muharebelerinde aynen vaki oldu. Öyle ki; bazı komuta kademesindeki subay arkadaşlarımızın dedikleri gibi âdeta manevra meydanında bulunuyormuşçasına hareket ediliyordu. Ateş hatlarına giren

erler ve subaylar dahi, fitrî tahammül ve itaat ve şecaatleri sayesinde karşılarına rastlayan Rus birliklerine ateş üstünlüğü kazanmak, araziden istifade ederek düşmana sokulmak, lüzumunda süngü ile saldırmak, gece hücumları yapmak gibi her türlü harp kaidelerini muvaffakiyetle tatbikten bir an geri durmadılar.

Şu da var ki, harbin başlangıcından itibaren 3. Ordu komutanlığınca Balkan Harbî'ndeki müessif olaylardan ileri gelme kanaat neticesi olarak maneviyata ve eldeki noksan vesaite itimat edilmemek yüzünden gösterilen tereddütler, ileri geri hareketler birlikler üzerinde yorucu, itimat kırıcı hallere meydan açmıştı.

Daha ilk emirde 11. Kolordu, seferberlikte bulunduğu Pasinler mıntıkasından Erzurum'un Höyükler hattına çekilerek ferdasında eski mevzilerine iade edilmiştir. 9. Kolordu'nun 28. Tümeninin alayları kısım kısım aynı mahalle celp olunmuş, diğer tümenleri de kısa kısa yürüyüşlerle ilerlemiş ve Köprüköy muharebelerinin icrası sırasında vukua gelen kısmî muvaffakiyetsizlikte bile gösterilen telâş asari neticesi olarak kolordu, tümenlerin hazar teşkilâtları bozularak karargâhlar, birliksiz kalmıştır.

Bu hal, git gide tesirini artırmaktan hali kalmayarak Azap Muharebeleri'nin en muvaffak bir zamanında, muharebeyi durdurarak geri çekilmek emrinin verilmesi büyük bir buhran meydana getirmiş ve ancak Rusların atıl davranmaları sayesinde büyük bir felâket önlenebilmiştir.

Bununla beraber bu arada ve Köprüköy muharebelerinin bazı safahatında panik şeklini gösteren bazı hâdiseler, ordu komutanlığında hâkim olan kanaati kuvvetlendirmiş ve bu yüzden eksilmeden artan uzunluğu nisbetinde hâsıl olan sarsıntı gibi tümen ve alayların bünye ve maneviyatını ziyadesiyle sarsmıştır. Ve bunun neticesi olarak da ordu ve Kolordular komutanlarının seferin en hararetle bir devrinde değiştirilmesi gibi vakitsiz tedbirlere müracaat edilmiştir.

Yüksek komuta heyetindeki değişiklik ve bilhassa ordu Başkumandan Vekili'nin 3. Ordu Komutanlığı'nı ve kurmay ikinci reisinin 10. Kolordu komutanlığını deruhte etmeleri üzerine muharebenin sevk ve idaresinde dahi ilk devirlerdeki tereddüt ve teenni suretiyle hareketin tamamen zıddı olarak, acele ve ataklık hâkim olmuştur.

Yeni komuta heyetinin ilk işi, ihata manevrasına başlamak olmuş ve bu sebeple birlikler daha çetin ve yorucu vazifeler karşısında kalmışlardır. İhata manevrasının sonu, Ordu Başkumandanlık kurmay heyetinin ve bilhassa ikinci reisi olan bay Hafız Hakkı'nın mürettep ve mürevvici olduğu ters cephe ile muharebe usulüne varıyordu.⁵

Vakia ters cephe ile muharebe vermek askerlik sanatının pek cazip ve Alman mektebinin hararetle tavsiye eylediği bir usuldür. Şu var ki bu harekete teebbüs eden ordunun her türlü vesaiti mükemmel olması icap ettiği derecede komuta heyetinin de sevk ve idarede pek mahir ve tecrübeli olması esastır.

Bu muharebe tarzında muvaffakiyet, bu hareketi icraya memur olacak kuvvetlerin hasmın gerilerine doğru, mümkün olduğu derece, ani bir surette ilerleyip ihata çemberinin kurulacağı zamana kadar devamlı yürüyüşler muharebeler ve iklim tesiriyle yıpranmamış olarak zindeliğinden ve sayısından bir şey kaybetmemesine bağlıdır. Aynı zamanda yürüyüş esnasında gerek hasmın vücuda getirilecek çemberden kurtulmak için asıl kuvvetlerinden ayrılacak kollarla iç yandan yapmağa teşebbüs edeceği yarmaları önlemek ve gerekse hariçten gelecek imdat kollarıyla dış yandan yapacakları mukabil çevirmelere mâni olmak için ayrıca ihtiyat kuvvetlerin elde bulunmasına bağlıdır.

Halbuki ihata manevrasında 9. Kolordu'nun ilerisinde ve iç yandan hareket eden 29. Tümen, muvaffakiyetin şartlarından

⁵ Bay Hafız Hakkı'nın 10. Kolordu komutanlığına terfian tayinini müteakip 9. Kolordu komutanına yazdığı mektup. (Sarıkanış. Sahife: 131. müracaat).

birincisi olduğu üzere anı bir surette Bardız'a baskın yaparcasına girmiş ve derhal ileriye geçmişken kuvvetinden ve zindeliğinden bir hayli kaybetmiştir.

Kezâ, 29. Tümen'in arkasından gelen 17. Tümen düşmanın iç yanına müteveccih hareketlerinden kolordunun yan ve gerilerini muhafaza için ilk önce Pertanos'ta bir alayla makineli tüfek ve top bırakmış ve sonra da Bardız'ı geçtiği zaman diğer bir alay ile makineli tüfek ve top terk ederek cepheye ancak beş taburla çıkabilmiştir.

Dış yandan ilerleyen 28. Tümen'le daha uzaktan dolaşan 10. Kolordu tümenleri, Rusların dıştan yaptıkları mukabelelerle karşılaşarak yollarından alıkonulmuşlar ve 10. Kolordu'nun iki tümeni Oltu – Ardahan istikametinde geriye çekilen düşmanın arkasına takıldığı gibi 32. Tümen ile 28. Tümeni de aradaki istikametler üzerinde uğraşa uğraşa nihayet Bardız yolunu tutarak kendilerine gösterilen hedeflerden uzak kalmışlar ve iç yanda giden tümenlerle hizayı muhafaza edemediklerinden muharebe sahasına geç varmışlardır. Aynı zamanda 28. Tümen bir alay ve topçu ile Bardız'daki 17. Tümen'in alayını değiştirdiği için cepheye ancak iki alayı ile gelmiştir. Ve 32. Tümen ise Bardız'a gelince oradaki müfrezeyi değiştirmek üzere iken düşmanın baskısını arttırdığı zamana rastladığından tekmil tümence orada bağlanıp kalmıştır.

Hülâsa: İç yandan gelen düşman yarma teşebbüslerini karşılamak için yarı derecede kuvvet ayıran esas ihata tümenleri (29., 17., 28., 32.) ile dış yandan ilerleyen diğer iki tümen (30. ve 31.) hem hedeflerine zamanında ve tam mevcutları ile varamayarak ihata çemberini kurmakta geç kalmışlar ve hem de daha mühim olarak sayılarından, zindeliklerinden pek çok kaybetmişlerdir.

Ordu komutanlığının, ihata manevrasını sevk ve idarede uğradığı güçlükler ve başarısızlık alâmetlerine ilâveten Başkumandan Vekili'nin ve yakın maiyetini teşkil eden Alman Kurmay Ge-

neral ve subaylarının, arazi ve iklim şartlarını bir tarafa bırakalım; birliklerin bünyelerine ve ruhî hallerine hemen hemen lâkayd kalarak maddî bir cephe göstermeleri ve nisfet ve itidal yerine şiddet ve istical suretini ihtiyar etmeleri birçok cihetten menfi tesirler husule getirmiştir.

İhata manevrasının 22 Aralık 1914'te ilk başladığı andan itibaren birliklerin vazifelerini yapmağa imkân bırakmayacak bir surette telâş ve sınırlı davranışlar, daha tesirli iş görülecek muharebe safhalarına gelmeden insan kuvvet ve kudretini yıpratacak surette emirler, müdahaleler birbiri arkasından vaki oluyordu.

O derecede ki: Bir konaktan diğer konağa gidildikçe döküntülere arkadaki acıklı vakalarla uğraşmak değil; düşünmeye bile fırsat kalmıyordu. 29. Tümen'in arkasından gelen 17. Tümen komutanı olan Süvari Albayı Abdullah'ın pek yakından gördüğü ve daha o sıradaki yürüyüşlerde söylediği gibi yol boyunca köylerdeki hasta ve yaralıların bakımsız halleri insan ve hayvanlarını barındıran köy evlerinin malûm olan kirli durumları Tetanos (Kazıklı humma) gibi sıhhi tedbirlere riayet edildikçe yeri olmayan müthiş hastalıklarla bağırsak ve diğer rahatsızlıklar görülüyor ve gitgide saflarımızda rahneler açıyordu.

Yürüyüşler uzadıkça hiçbir hastalığı ve arızası olmayan erat da sırf giyim, gıda ve istirahat noksanından bedenî kuvvetlerini kaybederek müthiş kış gecelerinde yaylalarda yapılan gece yürüyüşlerinden donuyorlardı.

Bardız'a girinceye kadar süren bu hal birliklerin burada biraz gıda almaları, bir gecelik olsa da biraz rahat etmeleri 29. Tümen'e faydalı olmuşsa da diğer tümenlerin aynı meşakkat ve zahmetleri devam edip gitmişti.

Bardız'ı terk ettiğimiz akabinde komuta heyetinin asabiyet ve hırçınlığı artmış ve şimdiye kadar olduğundan fazla bir de her adım başında hareket ve icraata doğrudan doğruya müdahale sistemi peyda olmuş ve bunun neticesi olarak da madûn komu-

tanların, selâhiyetleri dairesindeki işlerini görmeye imkânları kalmamıştır.

Bu şartlar içinde 25 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış önünde düşmana çatan 29. Tümen'in havanın şiddetine ilâveten bir de birliklerimizin alışkın olmadığı ormanlık bir sahaya rastlamış olması güçlüğü arttırmıştır. Piyade talimnamemizin orman muharebeleri hakkındaki faslı, bu gibi yerlerde, hareketlerin hususiyetini gösteren bir hayli vesayayı şamildir. Buna göre ormanların içerisine atılırken tedbirli ve ihtiyatlı bulunmak ve birliklerin birbirleriyle irtibatını gözetmek ve saire gibi bir takım usule riayete tabi iken bunlar unutulurak akşamın alaca karanlığında ve derin karlar içinde el işaretiyle gösterilen bir istikamette ağaçların loşlukları içine gelişi güzel sürülüp gitmiştik.

Aynı zamanda tümeni karşılayan makineli tüfekleriyle birlikte iki bölük kadar bir düşman müfrezesini süngü hücumu ile tard etmek gayret ve kazancı, birliklerin uğradığı rabitasızlık ve yorgunluğu telafi edememiş, müteakip günlerdeki muharebelerde muvaffakiyetsizliğinin ve cüzi bir kuvvet karşısında takılıp kalmanın esas âmillerinden olmuştur.

Gece hücumu ile düşman müfrezesi tard olunduktan sonra demiryolu muhafız taburu olan kısmı küllisi üzerine çekilip iki topu ile birlikte Sarıkamış cephesinde mevzi aldı. Ertesi gün için yine ordu Başkumandan Vekili'nin doğrudan doğruya müdahalesi altında yapılan harekette ilk yanlışlık; mestur mevzie yerleşmiş ve karşısındaki sahra toplarına nazaran menzilleri kısa olan dağ bataryalarımızın düşman ateşi altında ve açık bir arazide ileriye çıkmaları için verilen emir olmuştur.

Bunun neticesi o kadar acı ve müessir olmuştur ki; tertip ve teşekkülleri iktizası, namı, kundak, tekerlek ve cephaneleri parça parça taşınan dağ toplarımız bir anda derhal faaliyetten kalmış ve bir taburluk dağ topları, iki sahra topunun karşısında makineli

tüfek kadar bile tesir gösterememiş ve böylece düşman bizi can evimizden vurmuştu.

Zaten 29. Tümen'in verdiği muharebelerde tümene verilen cebel bataryaları seri ateşli oldukları halde dahi menzillerinin azlığından Rusların münferit sahra top ve bataryalarına karşı pek de tesir göstermiyorlardı.

Yalnız Gerek muharebelerinde bir araya getirilerek kapalı mevzie yerleştirilen 28. ve 29. Alayların dağ bataryaları piyade hedeflerine ve münferit yakaladıkları âdi ateşli sahra bataryasında karşı müessir olmuşlar ise de sonradan Rusların mevzie soktukları seri ateşli bir bataryanın uzaktan atışlarına pek de muka-bele edememişlerdi.

Bu suretle Sarıkamış'ta da topçunun en zayıf zamanı olan hareket halinde yakalanan dağ bataryalarımıza, iki Rus topunun verdiği zararlar birkaç gün sonra ateş hattına sokulan havan topları tarafından ziyadesiyle artmış ve yüksek kademe emriyle topçunun piyade hatlarına kadar sokulması tarzındaki kullanım usulü; taarruz ve hücumun topçu ateşiyle hazırlanması kaidesini ihlâl eylemiştir.

Yine bugün muharebenin idaresi hususunda tümen ve kordunun doğruca Sarıkamış'a ilerlemek teklifine bedel, ordu komutanının Kötek Boğazı'nı tercih etmesi muvaffakiyetsizlik âmillerinden olmuştur.

Zira, bir münasebetle yukarıda yazdığımız gibi Rus ordusunun menzil hattının başı, Sarıkamış istasyonundan başlıyordu. Burasını, Rusların takviye birlikleri gelmeden evvel ele geçirmek her halde büyük menfaatler sağlayabilirdi.

Bu fayda görülmeyerek 29. Tümen'in Kötek cihetinden müessir ateşle müdafaa edilen bir cepheye atılması, aynı zamanda Bardız – Sarıkamış yolunun sağından düşman kuvvetlerinin zuhuru ile geriden gelen 17. ve 28. Tümen alaylarının kısım kısım

geride bırakılarak tümenlerin zayıf bir mevcutla ateş hattına girmeleri 9. Kolordu'ya bugünü de kaybettirmişti.

27 Aralık 1914'te Ruslar takviye birlikleri almaya başlıyorlar. Hâlbuki 29. Tümen artık erimiş bir haldedir. Cepheyi sağlamak için, geride hedeflerine varamayarak parça parça öteye beriye takılmış olan birliklerin az çok kendilerine gelerek cepheye alınmalarına çalışılırken kolordu ve tümen komutanları arasında ekseriya menfi bir cevapla neticelenen emirler ve münakaşalar devam ediyor. Bir taraftan dahi ordu komutanlığı bizzat emri altında tuttuğu 9. Kolordu'dan ümit kalmayınca 10. Kolordu'nun muharebe meydanına bir an evvel yetişmesini emrediyor. Fakat buna hal ve vaziyetin imkânsız olduğu hakkında aldığı cevapları kabul etmeyerek tekrar edilen emirlerle harekete geçilmesi bildiriliyor ve böylece telâşlı ve sinirli bir hava esip duruyordu.

Bu ruhî halet altında ve tuttuğu işi başaramamaktan ileri gelen vicdani bir işkence içinde müdahalesini, şiddetini artırdıkça artırıyor, herhangi bir muvaffakiyetsizlik halinde subayları kusurlu ve müttehim görmek itiyadında bulan ve bu görüşü emir ve beyanatlarıyla daima ileri süren Başkumandan Vekili bu hengâmede ismi ve cismi anılmayacak genç bir subayı, yok yere ithamla idam ettiriyor, ancak memleketin selâmetini kâfil olacak ahvalde fedaya rıza gösterilecek nice vatan evlatlarının helâkine göz yumuyordu.

Bu gerginliğin devam ettiği 27 Aralık ve müteakip günlerde, yorgun, ezgin bir hâlde hedeflerine ulaşabilen birlikler tarafından ters cephe ile muharebe verilecek hat üzerinde girintili çıkıntılı bir ihata çemberi teressüm edebilmişti.

24 km. kadar uzunluğu olan bu çember, güney batı ucu Bardız'da olmak üzere Bardız yaylası – Kızılkilise güneyi Komlar – Bel noktasından Çerkezköy'üne giden yolun garbindeki sırtlar Çerkezköy'le Taşlitepe arası. Aras Yağbasan'dan geçerek Selimbeyli'ye kadar gerisi pek yavan bir perde halinde uzanıyordu.

ve ayın 17. ve 18. günlerinde Selimbeyli cihetindeki çemberin ucu Sarıkamış'ın dış kenarlarına kadar güneye doğru kıvrılmış bulunuyordu.

Burada, şurasını da tasdik etmek lâzımdır ki; Rusların Kafkas ordusuna karşı yapılan çevirme hareketi bu derece gayri müsait şartlar altında dahi başarı göstermişti. Hatta başlangıçta bu hareketin neticesi olarak başarılacağına da umumî bir kanaat ve ümit mevcuttu. Fakat icra safhasında, mevsimin hal ve şiddeti göz önünde bulundurularak ordunun tahammül ve kabiliyetine göre davranmak ve bundan evvelki ve bir derece muvaffak hareketlerde olduğu gibi birlikleri koruyucu bir zihniyetin hâkim olması şarttı. Ordu Başkumandan Vekili'nin sahip olduğu vâsi salâhiyet ve iktidarla her derde karşı isabetli tedbir ve çarelerde bunacağı ümit olunabilirdi. Halbuki hâl ve vaziyet düşünüldüğünün tamamen aksine olarak tecelli etti. Ordu Başkomutan vekili'nin gösterdiği telâş ve asabiyet tesiriyle Bardız müzakeresindeki çoklu karar veçhile geride kalan tümenlerin bir hizaya gelebilmeleri için 24 ve nihayet Kızılkilise önünde gece hücumundan evvel altı saatlik bir mühlet teklifleri bile çok görüldü.

Bu sebeple düşmandan ziyade mevsimin şiddetinden, sevk ve idare hususundaki lüzumsuz ataklık ve zulüm derecesine varan insafsızlıktan kudret ve kabiliyetlerini son haddine kadar sarf eden zayıf birlikler, çemberi tamamladılsa da, burada tutunmak imkânını bulamadılar. Çünkü bu gayret ve fedakârlığı idame ettirecek kadar gerilerden takviye görmekten mahrum kaldılar.

Esaretimiz akşamı Sarıkamış kışlalarından ilk karşımıza çıkan Plâston Livası komutanlarından olup harpten evvel Erzurum Rus Konsolosluğu'nu uzun müddet ifa ettiği ve biraz da tanışık bir dost gibi davranan hattâ esaret günlerinde lâzım olur diye kurmay başkanı Bay Şerif'e bir deste de mum hediye eden General Pirjevanski ile görüşmüştük. Bu görüşme sırasında ihata plânının pek mükemmel, mahirane ve cüretli olduğunu, şu kadar ki mü-

rettiplerinin bu havali kışının tehlike ve tesirinden pekte bihaber göründüklerini ve pek atak davrandıklarını doğru olarak ifade etmişti. Binaenaleyh çevirme hareketinin tamamıyla muvaffak olması için yukarda hissettiğimiz ve içerisinde bulunduğumuz bu İkinci Dünya Harbi'nde her gün radyo ve ajanslarda dinlediğimiz gibi bu kabil hareketler için lüzumlu şartlar ve imkânlar mevcut olmadığından binnetice inhilâl ve felâketler mukadderdi.

Nitekim, Ruslar, ilk dalgınlıktan uyanarak Sarıkamış'ta birdenbire patlayan olayların gidişini anladıktan sonra 11. Kolordu karşısındaki asıl cephelerinden ayırdıkları kuvvetleri yavaş yavaş sağ yanları gerisine kaydırarak 3. Ordu'nun iç kanadı üzerinden yan ve gerilerini tehdit edecek vaziyet hâsıl olunca şimdiye kadar takip ettikleri müdafaadan yazgeçerek taarruz usulünü tatbika ve yavan perdenin ötesini berisini yarmağa başladılar. Çemberin güney ve kuzey uçlarına da yüklenerek buralardaki birlikleri geri sürdüler ve çemberim uçlarını geriye kıvırdılar.

Ayin 19. günü Ruslar, Sarıkamış cephesinde 154. ve 157. Alaylar ve 15. Türkistan Alayı ile diğer bir alay, bir Drujin taburu, bir süvari alayı ve çemberin kuzey ucuna rastlayan Karahamza'da 10. ve 11. Avcı Alaylarıyla bir Drujin taburu ve bir miktar süvari-den ibaret mühim kuvvetler toplayarak baskılarını artırdılar.

Yukarıda olayların hikâyesi sırasında görüldüğü üzere 3. Ordu için pek felâketli olan bu günlerde 9. ve 10. Kolordu'ya mensup tümen ve birlikler Soğanlı Dağ ormanlarından, Kars ovalarında açıkta aç ve perişan dolaşırken Ruslar, hayrete değer soğukkanlılıklarını bozmayarak geceleri Sarıkamış'ın mükemmel kışlalarında veya köylerde geçirmek, gün ağarınca muharebeye başlamak suretiyle bizlerce hiçbir veçhile kavranılmayan ağır başlı hareketle birliklerimizin kendi kendilerine eriyip gittiklerini adeta bekliyor gibydiler ve bu hali maatteessüf gördüler.

Ruslar, vaziyetin olgunlaşarak kati darbenin vurulacağı zaman geldiğini görünce, ilk önce 28. Tümen cephesini çökerttiler

ve bu suretle cep halinde ileri kalmış olan 29. Tümen'e de saldırarak geri çekilmeye icbar ettiler.

Bu zamana kadar 9. Kolordu'dan ayrılmayan Başkomutan Vekili ve karargâhı da sıkıştıkça yer değiştire değiştire sığındığı bir dere içinde 29. Tümen'in geri çekilişi hakkındaki Kolordu raporunu alınca pek ziyade tehevvüre kapılarak ve iki üç topun terk edildiğini sebep göstererek tümen komutanının idamı emrini vermiş bulunuyordu.

Hâlbuki tümen emrindeki bataryaların topları ne gibi bir sebeple zarar uğrayarak işlemez bir halde karlar içerisinde gömülüp kaldığı ve Rusların obüs toplarının müthiş ateşleriyle er ve hayvanların mahv ve telef olarak hepsinin öteye beriye gittiği nakledilmişti. Ayrıca tümenin çekilişinde elde kalan tek bir topun da namlusunun, yuvaları donmuş kundağının üzerinden fırlayarak biçare bir numara neferinin ayağını ezdiği yine yukarda mübalağasızca nakledilmiş olduğundan böyle müthiş bir emrin verilmesi Sarıkamış faciasının şahitlerini ortadan kaldırmaktan gayri neye hamledilebilir?

Bir başkomutanda bulunması elzem ve meşrut olan hasletler azim ve şiddet kadar adil ve insaf ve rıfk u merhamet değil midir?

Her ne hal ise bu taşkınlık ta geçtikten sonra ordunun bünye ve teşkilâtındaki maddî zaafa ilâveten muharebe saha ve ikliminin birlikler üzerinde hâsıl ettiği mesaip ve telefâtı ehemmiyetsiz görerek daha evvelden hazırlanmış bir plâna göre ters cephe ile muharebe vermek hülyaları, bunu icraya yeltenenlerin hata ve ihtirasları yüzünden suya düşünce, ordu Başkomutan Vekili 10. Kolordu'dan başlayarak sırasıyla geri çekilmesi zarureti hissetmiş. Bu hususta tedbir olarak da bir taraftan sancakların ve ağırlıkların geriye gönderilmesini diğer taraftan da bir sol cenah ordusunun teşkiliyle komutanlığı hem yarı ve hem rakibi bir arkadaşın deruhte etmesi emrini vererek kendisi 11. Kolordu'ya git-

mek üzere Divik istikametinde çekilip gitmiş ve sol cenah ordusunu mukadderatına terk etmiştir.

Denilebilir ki; başkomutan vekâletini uhdesine alan Enver paşa, milletin binbir fedakârlıkla büyütüp yetiştirdiği evlâtlarından beklenen hizmetleri aşkla, feragatle yapan ve ileride yurdun en kıymetli parçalarının istilâsına mani olabilecek yegâne kuvvet olan 3. Ordu'nun müşekkel olduğu 9. ve 10. Kolordu tümen ve birliklerini, eline verilen oyuncuğu kırıp döken hırçın şımarıklığı ile kullanmış. Bu yüzden de 3. Ordu, mahrekinden kuru bir fıstırtı ile atılan havaî fişeği gibi havada yükseldikçe belirsiz bir iz bırakarak sönüp kaybolmuştur.

Başkomutan vekili Divik'ten ayrılarak Bardız üzerinden 11. Kolordu mıntıkasına geçince esaretin vukuundan dört gün sonra yani 7 Ocak 1915 tarihinde hükümete yazdığı şu:

Sadarete

“Ruslara karşı başlanmış olan harekât Rus ordusunun kati mağlûbiyetiyle neticelenmedi ise de, düşmanı hudut haricine çıkarmaya ve düşman arazisinin bir kısmını istilâya ve hasım ordusunun iyiden iyiye sarsılmasına imkân verdi.

On beş gün devam eden mütemadî taarruzî muharebat neticesinde yorulmuş olan orduyu dinlendirmek ve hem de ileri harekâtı için hazırlamak iştigal edilecektir.

Ben de ordunun kumandasını Hafız Hakkı Paşa'ya tevdiân İstanbul'a hareket ediyorum.

Mamafih bütün bu hususâtın ve hareketimin mahrem tutulmasını istirham ederim.”

Başkumandan Vekili

Enver

şifreli telgraf name ile on beş günden beri emri altında harp eden 3. Ordu'nun uğradığı felâket ve izmihlâlî hasım ordusunun sarsılması imkânıyla karşılaştırarak kolorduların yüzde doksan

dokuz buçuk raddesindeki zayıyatını meskût geçerek bu facianın mahrem tutulmasını istirham edecek kadar pervasız ve cüretli davranıyor.

Böylece 3. Ordu hayalî bir gaye ve hedefe karşı her türlü lüzumlu harp vasıtalarından mahrum bir halde şahsî ihtiras ve emellere tabi bir komutan elinde izmihlâle sürüklenmek gibi bahtsız ve elemli bir akıbete uğratılmış ve gelecek nesiller için asla unutulmamak lâzım gelen acı bir ibret dersi olmuştur.

Ek

Alay Sancakları Nasıl Geri Gönderildi?

1 Ekim 1944 tarihinde Antalya’da bulunuyordum.

Bir gün şirin Antalya’nın güzel çiçekli, havuzlu İnönü parkında otururken yanıma gelen tanışık arkadaşlarla birlikte her halde siması bana yabancı gelmeyen biri de vardı. Dikkat edilirse sağ kolunun malûliyeti görülüyordu. Selâmlaştıktan sonra kendilerini tanıttılar. Arada geçen otuz sene sonra burada ismi geçen teğmen Bay Tevfik’le görüşmüş oluyordum.

Pek sevindim. Yaralı olarak geri döndükten sonra iyileşir iyileşmez yeni vazife ve hizmetlere girmiş, yurdun içinde yuvarlandığı türlü vakalarda yer almış, yarbaylığa kadar yükselmiş ve nihayet hak ettiği emeklilik devrini de çoluk çocuğu ile Antalya’da geçirmeğe karar vermiş olduğunu anladım.

Tabiatıyla konuşmamızda, birlikte geçirdiğimiz felâketli günler hatırlandı. Sancakları kendine teslim ederek gecenin karanlığında yola çıkardıktan sonra başına gelen hâller, bu ana kadar benim için de karanlık kalmıştı.

Bu vakanın kahramanı olan kendisinden buna dair hatırasını yazıp bana yollamasını rica ettim. Ankara’ya döndüğüm zaman da bende mevcut olan o zamanki fotoğrafını göndererek ricamı tekrar eyledim. Aldığım cevabı buraya yazıp eklemek benim için ayrıca bir zevk oldu.

05.01.1945 Antalya

İki adet emirmamenizle gönderdiğiniz fotoğrafı hürmetle aldım. Sevindim, sevdim. Ne yazık ki o acı günleri de hatırladığıma müteessir olmadım desem yalan söylemiş olurum.

Saygıdeğer komutanım;

O kara günlerin hatıralarından sancak hâdisesini ve Erzurum'a ne şekilde ve ne gibi şerait dâhilinde teslim edildiğini hatırlanıza için aynen yazıyorum.

Bilmem hatırlar mısınız? Sarıkamış'ın o kuş uçmaz, kervan geçmez ormanlı dağlarında bir de Aralık-Ocak aylarının şarka has kar, buz, sert rüzgârlarına ayrıca kuru soğuğu da ilâve ederssek korkunç bir şekil alan bu dağlarda harp etmek, bahusus üç beş subayla beş on er arasına girip cüzî bir kuvvetle harbe devam ettiğiniz bir günün hatırasını ve bu günün son vazifesini bile unutmuyarak icra etmekten geri durmayan siz muhterem kumandanım, iki taraf birbirinden ayrılmış zifiri bir karanlık gecede çam dibindeki karargâhımıza emir subayınız delâletiyle beni celp ettiniz.

Tatlı ve cana yakın ve fakat müteessir bir edâ ile:

"Tevfik, vazifenizi bitirmiş, yaralanmış bir arkadaşsınız. Size, vazifeniz sona ermiş nazarıyla bakılabilir. Aldığın yarayı Erzurum'da hem tedavi ettirmenizi ve aynı zamanda memleketin ve milletin şeref ve namusunu temsil eden 85. ve 86. Alayların sancaklarını her ne bahasına olursa olsun harp mıntıkasından çıkararak Erzurum'a götürmenizi emrediyorum. Arkadaş! Bu sancakları sana, seni de refakatinde gelecek olan erlerle birlikte Ulu Huda'ya emanet ediyorum. Artık durma Tevfik. Yürü git! Arkadaşlarıma, Yurduma candan selâmı mı söyle ve beni unutma. Al bu iki mazrufu da yerlerine götür!" dediniz.

İçten gelen bu sözlerin tesiri altında sükûnetle yanınızdan ağlayarak çıktım.

Ne idi o gün ve telâş!...

Karargâh erlerinden Pasinler'in Maslahat köyünden Arslan, Narman'ın Çatak köyünden Kahraman adındaki iki erle birlikte zifiri karanlıklar içine daldık.

Soğuk, kar ve fırtınadan ürkmeyerek ormanların karaltıları içinde kavi bir imanla yürüyorduk. Düşman eline düşmemek dikkat ve korkusu içinde biz üç arkadaş, havanın bu şartları al-

tında ve karanlıklarda nereye gittiğimizi bilmeyerek mütevekkil bir halde sabaha karşı pek uzaklardan zayıf ışıklar içinde görünen bir köye girdik. Burası Boyalı köyü imiş. Başkumandan da burada bulunuyormuş.

Burada biraz nefes aldıktan sonra yine yola devamla Bardız yolu üzerinde ismini hatırlamadığım yol kenarında ufak bir köye geldik. Bu köyde hâlen Malatya mebusu ve sınıf arkadaşım Bay Mahmut Nedim Zabcı'yı⁶ gördüm. Kendilerinin tavsiye ve yol için verdikleri malûmat üzerine de buradan da ayrıldım. Eski kervan yolu üzerinde ufak bir Çerkez köyüne ve oradan da o günün gece yarısından sonra tümen Levazım Reisi merhum Binbaşı Zakir'e mülâki olarak emirlerinizi ve mazrufunuzu kendilerine verdim.

Karargâhtan ayrıldığım saatten Bay Zakir'e mülâki olunca ya kadar arada geçen müddet otuz dört saattir ki bu zaman içinde yukarıda arz ettiğim şekilde şiddetli bir havada yürüyüşe devam edilmiş ve bir yerde olsun bir dakika istirahat nasip olmuştur.

Bu otuz dört saat hayatımda geçirdiğim günlerin en ağırlarından olduğunu söylersem pek yerinde olur.

Hatırında kaldığına göre Bay Zakir'den İstanbul'da Kadıköy adresinize bazı tavsiyeleri alarak Azot üzerinden Tortum'a gidecektik. Fakat fırtına yüzünden burada iki gün iki gece kaldıktan sonra Tortum'a erişebildim. 87. Alay emir subayı kardeşim Faik'in tifüsten hastanede olduğunu öğrendim. Kendisini de beraberime alarak bir akşam vakti Erzurum'a vardım.

Ertesi gün 28. Tümen komutan vekili Albay Alâattin'i makamlarında ziyaretle mazrufları takdim ettim. Emirleri üzerine depo memuru olan Teğmen Bahaddin adında bir arkadaşa, yedi emanetime tevdi ettiğiniz memleket ve milletin şeref ve namusunu temsil eden bu sancakları senet mukabili teslim ettim.

Ne yazık ki, geceleri zifiri karanlıklar içinde karlardan kaplanmış yolsuz dağlardan, fırtına ve soğuktan, bahusus düşmanın eline geçmekten korkarak nihayetsiz sıkıntı ve ihtimamlarla yerine teslim edilen bu sancakların acı akıbetini öğrenmek, uğurlarında nefsinin feda edecek bir fert için ne elim bir duygudur.

⁶ Bu mektubu Sayın Bay Mahmut Nedim'e gösterdim. Bu karşılaşma anını tamamıyla hatırlayarak gerçeklediler.

Maşukası Leylâ'yı kaybeden Mecnun'un duyduğu acıdan daha elemli değil de nedir? Bu acı ve ızdırıp içinle bu satırları yazarken. "Tevfik. Yürü, durma, git Allah muininiz olsun!" demekteki saik acaba bu acıyı sonradan duymak veya görmek kaygısı ve korkusu mu idi? Bu şüphesiz önceden duyulan bir histen başka ne olabilir? Saygılarımla muhterem ellerinden öperim.

Tevfik Umurhan

* * *

29. Tümen mülhak subayı olup tümenin yaptığı her türlü harekâtta hazır bulunarak ismi bu kitapta yazılı türlü olaylarda geçen ve Sarıkamış felâketinde birlikte esarete düşerek bütün mihnet hayatını birlikte geçirmiş ve uzun müddet gözaltı edildiğimiz Sibiryâ'nın Kransnoyask ordugâhında Türk esirler grubunun en kıdemli subayı bürosunda da yine emir subaylığım vazifesini yaparak senelerce esir arkadaşlarına feragatli yardımlarda bulunmuş olan emekli Yüzbaşı Faik Tinibay'a (Eski Bayındırlık Bakanlığı Zat İşleri Müdür Muavini) iş bu hatıratın başından nihayetine kadar yazılışında ve harekât ve olayların oluş ve sonuçlarına dair hatıralarımızı karşılaştırarak bir derece daha kuvvetle tafsil ve teyidinde büyük yardımlarda bulunmuş, bu suretle hiçbir zaman eksilmeyen muhabbet ve fedakârlığının nişanesini bir kere daha takdirle, sevgi ile görmeye fırsat vermiş olduğundan burada kendisine yürekten teşekkürlerimizi bildirmekle içten bir zevk duymaktayım.

İndeks

- Abdullah (Binbaşı), 120
Abdullah Paşa (Ferik), 87
Ağcalar, 39
Ağvıran, 63
Aha, 40, 44
Ahmet Fevzi Paşa, 13, 37, 41, 49,
52, 71, 72, 73
Ahmet Hamdi (Binbaşı), 109, 118,
133
Alakilise, 57, 60
Albay Ethem, 14, 52
Ali Ağâh, 119, 120, 136
Allahuekber Dağları, 116, 122, 130
Alman Askeri Heyeti, 29
Aras Vadisi, 33, 91
Ardahan, 26, 97, 105, 116, 174
Ardos, 53, 54, 57, 63, 91, 92
Arnavutluk İsyanları, 87
Arşoni, 34
Askeri Ceza Kanunu, 17
Badicivan Deresi, 44
Badişan, 25
Bağçeci, 98
Bakılkan, 36
Bakü, 148
Balkan Harbi, 13, 16, 19, 29, 43, 44,
87, 163, 172
Basra Körfezi, 98
Başköy, 122, 128, 152, 155
Başovacı, 33
Batum, 26
Bayazıt, 26
Bayburt, 14, 45
Bazat, 130
Bedrevans, 68
Beyköy, 104, 116, 122
Bilâl (Yüzbaşı), 94
Birinci Dünya Harbi, 7
Bronsart (General), 94, 95, 104
Bronsart, 81, 85, 88, 104, 111, 112
Cemal (Paşa), 18, 87, 149
Cemil (Yüzbaşı), 51
Cihad-ı Mukaddes, 164
Cihadiye Meydanı, 19
Çamurlu Dağ, 129, 131
ÇanakKaleboğazi, 26
Çatak, 91, 130, 186
Çatalca, 29, 67
Çerkezköy, 113, 116, 117, 118, 119,
120, 121, 122, 123, 124, 125, 126,
128, 129, 130, 131, 136, 137, 138,
140, 145, 146, 147, 150, 178
Çermiksu, 41, 45, 47, 48, 49, 51, 52,
54, 75, 90, 160, 171
Çilhorus, 122
Çilligöl Dağı, 54
Çoruh, 98
Dalal, 20
Dazlak Yaylası, 48, 49, 53, 67
Dedrevans, 57
Deveboynu, 36, 38
Edirne, 13, 28
Eğrek, 91, 98
Eldenin, 90
Elimi, 57, 59, 60, 66, 67
Emin, 40, 131
Epsemce, 43, 56
Erivan, 26
Erkiniz, 25
Ermeni, 95

- Erzincan Ovası, 21
 Erzincan, 14, 15, 18, 19, 20, 21, 27,
 29, 30, 31, 153, 165
 Esemce, 56
 Faik, 27, 110, 115, 120, 133, 187
 Fazıl (Yüzbaşı), 150
 Fazıl, 82
 Feldman, 88
 Fırat Vadisi, 21
 Fırat, 21, 98
 Galip Paşa, 41, 49, 55
 Garaz, 25, 38
 Geçesor, 63
 General Hasan İzzet Paşa, 13
 Gevakor Köyü, 21
 Gez, 25, 27, 34
 Goltz Paşa, 87
 Guze, 41
 Guze, 44, 111
 Gücü, 84
 Güllüdağ, 91
 Gümüşhane, 14
 Halil Nasuhi (Teğmen), 63
 Hancağız, 39, 40
 Haran, 52
 Hasanbaba Dağı, 42
 Hasaneş'ari, 35
 Hasankale, 33, 34, 35, 36, 39, 40,
 41, 43, 44, 45, 99, 170
 Hasbi (Yüzbaşı), 129
 Haşkivenk, 25
 Hayreddin (Yarbay), 68
 Hayrettin (Yüzbaşı), 32, 115, 123
 Hemas, 97, 98, 100, 101, 104
 Heran, 57
 Hilâfet, 17, 164
 Hizardere, 51, 54, 57, 70, 73, 74,
 75, 79, 82, 85, 89
 Hizarede, 50
 Homiki, 41, 52, 56
 Horasan, 57
 Horhor Yaylası, 90, 92, 93, 98
 Hortum, 22, 99
 Horumdağ, 58
 Hoşap, 61, 76, 77, 78
 Höyükler, 25, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
 39, 43, 45, 56, 75, 126, 172
 Ilıca, 25
 İbrahim, 73, 133
 İd, 26, 35, 66, 67, 74, 90, 91, 92, 93,
 96, 98, 99, 102
 İhsan (Ali İhsan, Paşa), 70, 72, 73,
 94, 103, 104, 125, 149, 151, 153,
 159
 İkinci Dünya Harbi, 180
 İlk Dünya Harbi, 13, 85, 163
 Inece Köyü, 13
 İngiliz, 26
 İspir, 22
 İstanbul, 2, 14, 29, 30, 37, 43, 72,
 80, 81, 87, 90, 136, 182, 187
 İşhan, 26
 İzzet, 13, 14, 29, 34, 36, 40, 43, 71,
 72, 73, 82, 88, 153, 166
 Kabardanski, 74
 Kafkas Cephesi, 7, 18, 30, 80, 83,
 85, 163, 169, 170
 Kaleboğazı, 24, 25, 35, 96
 Karabıyık, 20, 54, 57, 70, 73, 74, 82,
 83, 84, 89, 90, 91
 Karadeniz, 24, 30, 86, 98
 Karagöbek, 25, 27, 35, 56, 62
 Karahamza, 130, 132, 140, 151, 180
 Karahisar, 14, 15
 Karasu, 21, 27, 34, 98
 Karaorgan, 61
 Kargapazar, 91
 Kars, 26, 91, 116, 130, 132, 133,
 143, 151, 155, 160, 170, 180
 Kartabas, 35
 Kavaklı İstasyonu, 14
 Kelkit, 14, 15
 Kemah, 14, 15
 Kenniç, 25
 Kerikdağ, 58
 Ketvan, 45

Kevahor, 25
 Kıdığ, 44
 Kırklareli, 13
 Kızılçermik, 45
 Kızılarkale, 59
 Kigani, 92
 Koçfans, 92
 Koin Yaylası, 131
 Konk, 25
 Korucuk, 35, 39, 40
 Kosaca, 41
 Koşimaşat, 25
 Koşni, 21
 Köprüköy, 27, 33, 34, 35, 38, 41,
 43, 44, 45, 49, 52, 55, 56, 57, 72,
 76, 84, 91, 92, 168, 170, 171, 172
 Kötek, 24, 26, 58, 63, 91, 98, 99,
 100, 105, 116, 117, 119, 121, 128,
 134, 143, 170, 177
 Kransnoyask, 139, 188
 Kuşa, 70, 73, 80, 82, 83, 84, 99
 Kutur Köprüsü, 20, 21
 Lafsor, 92, 164
 Lansor, 44, 45
 Mahmut Nedim Zabcı, 187
 Manastır, 28, 42, 47, 87
 Marsa, 57
 Maslahat, 53, 57, 59, 67, 76, 79, 186
 Matisi (Albay), 29
 Mecidi Nişanı, 19
 Mehmet Adil (Binbaşı), 37, 138,
 139
 Mehmet Ali, 120
 Melik, 53
 Mendehor, 95
 Mesudiye, 14, 15
 Meşrutiyet, 28
 Micinkert Deresi, 26
 Milikar, 97
 Miralay Arif, 113
 Mirliva İhsan Paşa, 70, 72, 73
 Mithat Paşa Vapuru, 14, 30, 86,
 165

Miyadin, 43, 56
 Mollamelik, 54, 57, 60
 Morkof, 36
 Mosun, 26
 Mucurlu, 40
 Mustafa Nuri, 27
 Mülâzim Mustafa, 51
 Mülk, 25
 Narman, 22, 26, 82, 99, 186
 Nebihan, 40
 Nebiköy, 36
 Norşin, 97, 100, 104, 144, 151, 160
 Novoselim, 130, 132
 Nurettin (Yüzbaşı), 137
 Odesa, 24
 Okümi, 41, 44
 Oltu, 26, 51, 55, 80, 89, 91, 92, 96,
 97, 98, 99, 111, 142, 152, 170,
 174
 Orziti, 25
 Osman (Binbaşı), 114, 153, 154
 Osmanlı, 163, 164, 170
 Ömer Lûtfi, 67
 Özni, 25
 Paşapınar, 45
 Pazaçur, 41
 Pazarçur, 45, 83
 Pektir, 91
 Pertanos, 70, 83, 84, 89, 90, 93, 96,
 99, 116, 174
 Pertev (General Pertev
 Demirhan), 87
 Petkir, 26
 Pirjevanski, 179
 Pitgir, 97, 98
 Prusya, 87
 Raci (Yüzbaşı), 129
 Refahiye, 14, 15
 Refet, 148
 Rumeli, 41
 Sabit (Binbaşı), 37, 124, 126
 Sabit, 126, 136
 Salator, 21

- Samara, 148
Sanamir, 57, 59, 61
Sarıkamış Muharebesi, 8
Sarıkamış, 7, 26, 27, 71, 72, 85, 89,
99, 100, 103, 104, 105, 106, 111,
113, 114, 116, 117, 118, 119, 120,
121, 122, 124, 125, 129, 130, 131,
132, 133, 135, 136, 137, 138, 139,
140, 143, 144, 145, 146, 149, 150,
151, 152, 154, 155, 156, 157, 158,
159, 160, 169, 170, 171, 173, 176,
177, 179, 180, 181, 186, 188
Serboğan Köyü, 48
Serçeboğazı, 40
Sıcankale, 59, 83, 91
Sıtavak, 25
Sivastopol, 24
Soğanlıdağ, 106
Söylemezûlya, 35
Sus, 40
Susköy, 40
Suş, 92
Sürpiran, 20
Şam, 28
Şavşık, 20
Şekerli, 92, 93, 96
Şerif (Köprülü, Kurbay Yarbay),
13, 14, 71, 103, 111, 149, 159,
179
Şirvan, 14
Tanya, 41
Taşhtepe, 131, 132, 146, 147, 178
Tefinik, 21, 25, 27
Teftekir, 45, 55
Tenzile, 35
Tercan, 14, 15
Timar, 47
Tizgi, 40
Topalak, 36, 37
Trabzon, 14, 18, 20, 30, 50
Trakya, 13, 19, 29, 165
Umudum, 25
Uzun Ahmet, 38, 39, 40
Üçkilise, 33
Velibaba, 57
Virintap, 95, 96
Vonbergi, 144
Yağan, 35
Yala, 156
Yarımca, 25, 34
Yarımca., 25
Yeniköy, 41, 47, 48, 75, 91, 105,
128, 156
Yusuf İzzet, 41, 57
Zakim, 100, 104
Zanbak, 57
Zanzak, 59, 76
Ziya (Paşa), 81
Zühtü (Yüzbaşı), 55

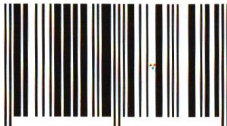
Sessiz Ölüm

Sarıkamış Günlüğü Albay Arif Baytın

Bilindiği gibi Birinci Dünya Harbi'nde yurdumuzun uğradığı büyük felâketlerin en başında 1914 yılının Kasım ve Aralık ayları içinde Kafkas Cephesi'nde yapılan muharebelerin en kanlı perdesini teşkil eden Sarıkamış faciası gelir.

Bu faciadan çok değerli dersler alınıp, tecrübeler edinilmesine rağmen, felâketin her safhasının ince ince araştırılması, daima basiretli ve dengeli hareket etmeyi sağlayacak sonuçlara varılmasına katkıda bulunacaktır.

Birinci Dünya Harbi'nin başlangıcından, Sarıkamış faciasının kapandığı ana kadar 29. Tümen komutanı olarak görev yapan Arif Baytın'ın, üç (85., 86. ve 87.) alay sancağının geçirdiği macerayı, aynı zamanda da söz konusu yenilgi hakkında bilinmeyen, örtülü kalan olayları ve gerçekleri meydana çıkartmak maksadıyla yazmış olduğu bu hatıra yakın tarihimize ışık tutması açısından çok önemli bir yere sahiptir.

9 78-975-6480-601

9 YTL